

มนุษยศาสตร์

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการอบรมและวิจัยเชิงปฏิบัติการทางประวัติศาสตร์โบราณคดีและชาติพันธุ์

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม
กรณีศึกษานานบ้านด่านซ้าย นาเวียง และนาหอ
ลุ่มน้ำหมัน อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย

โดย
คณะวิจัย

นักวิจัยท้องถิ่น บ้านด่านซ้าย บ้านนาเวียง บ้านนาหอ

ผู้ดูแลโครงการ
นายเอกรินทร์ พึ่งประชา

ธันวาคม ๒๕๔๗

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม
กรณีศึกษาบ้านด่านซ้าย นาเวียง และนาหอ
ลุ่มน้ำหมัน อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย

คณะผู้วิจัย

หัวหน้านักวิจัยส่วนท้องถิ่น

นายแพทย์ภักดี สืบบุญการณ

นักวิจัยกลุ่มด่านซ้าย

๑. นายสงเคราะห์ กาญจนโกมล

๒. นายชวลิต พรหมรักษา

๓. นายสมเดช สิงห์ประเสริฐ

๔. นายสนั่น สิงห์ลัดิต

นักวิจัยกลุ่มนาเวียง

๑. นางฉวี อรรถศุภย์

๒. นางประพันธ์จิต มิ่งแก้ว

๓. นางละเอียด พันธุ์ไธดา

นักวิจัยกลุ่มนาหอ

๑. นายชุบ บุรณวิชิต

๒. นายศิริพงษ์ ยศพิมพ์

๓. นางวิลาวัลย์ ยศขุน

๔. นายวัฒนา หอมวุฒิมิวงษ์

ผู้ดูแลโครงการ

นายเอกรินทร์ พึ่งประชา

โครงการอบรมและวิจัยเชิงปฏิบัติการทางประวัติศาสตร์ โบราณคดีและชาติพันธุ์

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
(ความเห็นในรายงานนี้เป็นของผู้วิจัย สกว.ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมัน กรณีศึกษา บ้านด่านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ แบ่งเป็น ๒ ประเด็น คือ ส่วนแรกในฐานะที่เป็นโครงการย่อยของการอบรมเชิงปฏิบัติการประวัติศาสตร์ โบราณคดีและชาติพันธุ์ กล่าวได้ว่าตลอดระยะเวลา ๑ ปี ๖ เดือน ของการทำงานวิจัยโครงการนี้ นับได้ว่าบรรลุเป้าหมายตามที่หัวหน้าโครงการวิจัยตั้งไว้ เพื่อต้องการสร้างนักวิจัยท้องถิ่น เพราะงานวิจัยชิ้นนี้ เป็นผลที่เกิดขึ้นจากนักวิจัยท้องถิ่น ซึ่งประกอบด้วย กลุ่มคนที่หลากหลายอาชีพ และหลายวัย ร่วมกันร้อยเรียงข้อมูล ทั้งจากการเอกสาร การสัมภาษณ์ผู้คนในท้องถิ่น และบันทึกจากความทรงจำ โดยผ่านการจัดระเบียบจากนักวิจัยส่วนกลาง โดยมีคณะอาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิให้คำปรึกษาและแนวทางการศึกษาอยู่เป็นระยะ

ส่วนที่สองถือเป็นกรณีศึกษา สำหรับงานวิจัยชิ้นนี้เน้นเรื่องการเปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมในลุ่มน้ำหมัน อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ซึ่งประกอบด้วย ๓ หมู่บ้านคือ ด่านซ้าย นาเวียง และนาหอ

ผลการวิจัยพบว่า คนในชุมชนลุ่มน้ำหมัน มีบรรพบุรุษเป็นคนลาวจากหลวงพระบาง ซึ่งสังเกตได้จาก ภาษาที่ใช้สื่อสารในชีวิตประจำวันมีหลายคำใกล้เคียงกับภาษาลาวเมืองหลวงพระบาง อีกทั้งประวัติศาสตร์และเรื่องเล่า ยังเป็นเครื่องแสดงอย่างชัดเจนถึงบรรพบุรุษของตนเองที่อพยพเคลื่อนย้ายมาจากหลวงพระบางมาแต่ครั้งสมัยอยุธยา

การตั้งบ้านเรือนในครั้งนั้นส่วนใหญ่มักตั้งอยู่ริมน้ำหมัน กล่าวคือ เริ่มจากปากหลักฐานที่บ้านเก่า ก่อนที่ย้ายลงมาด้านเหนือของลำน้ำหมันทางทิศใต้มามานาหอ แล้วเคลื่อนย้ายมาบ้านนาเวียง จนกระทั่งมาตั้งหลักแหล่งที่บ้านด่านซ้าย ในปัจจุบัน

กระทั่งสังคมมีการพัฒนามากขึ้น โดยเฉพาะหลังจากปี พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นต้นมา สภาพโดยทั่วไปอยู่ในเกณฑ์ดี มีไฟฟ้า การคมนาคมสะดวกมีการติดต่อกับชุมชน ต่างอำเภอมากขึ้น ผลของการพัฒนาดังกล่าวทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ จากเศรษฐกิจชุมชนแบบพึ่งตนเองกลายมาเป็นเศรษฐกิจแบบการค้ามากขึ้น การดำรงชีพมีการเปลี่ยนอาชีพจากการทำนา มาประกอบอาชีพอย่างอื่นมากขึ้น เช่น รับราชการ รับจ้างขายแรงงานในต่างถิ่น

ด้านความสัมพันธ์ทางสังคม เดิมเป็นแบบเครือญาติ เชื้อถือและให้ความเคารพในตัวผู้นำท้องถิ่นเป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็น ผู้เฒ่าผู้แก่ โดยเฉพาะเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม พ่อแสน และนางแตง เป็นที่เคารพและศรัทธาของคนท้องถิ่น ในด้านสถาบันการศึกษา บทบาทของครูและ

โรงเรียนเปลี่ยนไป ค่านิยมการศึกษาเปลี่ยนไป ส่วนภาษานับว่าเป็นเอกลักษณ์เด่น มีการเปลี่ยนแปลงไปมาก เด็กรุ่นใหม่แทบไม่ได้พูดภาษาลาว เมืองหลวงพระบาง

ขณะที่การดูแลสุขภาพและสาธารณสุข มีการยอมรับแพทย์แผนใหม่เข้ามามาก แต่ยังมีบางส่วนที่ใช้วิธีการรักษาแบบพื้นบ้านยังมีการอยู่ไฟ ด้านศาสนา บทบาทของพระตลอดจนการปฏิบัติพิธีกรรมต่างๆ เปลี่ยนไป โดยเฉพาะข้อห้ามในการปฏิบัติตามพิธีกรรมต่างๆ เปลี่ยนไป โดยเฉพาะข้อห้ามในการปฏิบัติเกี่ยวกับพิธีกรรมมีความเคร่งครัดน้อยลง งานบุญต่างๆ หลายงาน ถูกเปลี่ยนไปตอบสนองเพื่อสนองกับสังคมภายนอกมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะเพื่อสนองเรื่องการท่องเที่ยว

อาจกล่าวได้ว่า ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ได้แก่ ปัจจัยด้านสาธารณูปโภค การรับวัฒนธรรม การแพร่กระจายของอำนาจรัฐ และปัจจัยอิทธิพลของการค้า ปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงในหลายลักษณะ และมีลักษณะที่เกี่ยวพันซึ่งกันและกัน

ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น คือ หมู่บ้านเปลี่ยนไปสู่ความทันสมัย โดยเน้นด้านวัตถุมากขึ้น ชาวบ้านมีการพัฒนาคุณภาพชีวิต หมู่บ้านมีการติดต่อกับสังคมภายนอกมากขึ้น ประการสำคัญ มีการตอบสนองกับนโยบายต่างๆ ของรัฐและสังคมภายนอก ธรรมเนียมปฏิบัติในชีวิตประจำวันของคนในสังคมเปลี่ยนไปจากเดิม

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อ	ก
บทนำ	๑
หลักการและเหตุผล	๑
วัตถุประสงค์ของการศึกษา	๒
ระเบียบวิธีวิจัย	๒
ขอบเขตการวิจัย	๓
ระยะเวลาการวิจัย	๓
หัวหน้าโครงการ	๓
ที่ปรึกษา	๓
นักวิจัยท้องถิ่น	๔
บทที่ ๑	
ด้านซ้ายในบริบทจังหวัดเลย	๕
สภาพทางกายภาพ	๕
สภาพอากาศ	๖
สถานที่สำคัญ	๗
การคมนาคม	๗
ลำน้ำสายหลัก	๘
ทรัพยากรธรรมชาติ	๙
การปกครอง	๑๐
บทที่ ๒	
หมู่บ้านในลุ่มน้ำหมัน	๑๓
สภาพทั่วไปของชุมชนลุ่มน้ำหมัน	๑๕
-บ้านด่านซ้าย	๑๕
-บ้านนาเวียง	๑๘

	-บ้านนาหอ ๑๕	
	การจัดการด้านทรัพยากรน้ำในลุ่มน้ำห่มัน	๒๐
	-ระบบ "น้ำภูเขา"	๒๒
	-“พัด” หรือระหัดวิดน้ำ	๒๓
	การสร้างบ้านเรือนในชุมชนลุ่มน้ำห่มัน	๒๔
บทที่ ๓	ประวัติศาสตร์และความทรงจำ	๒๗
	ด้านซ้าย: บริบททางประวัติศาสตร์สังคม	๒๗
	ชุมชนลุ่มน้ำห่มัน: เรื่องเล่าและความทรงจำ	๓๕
บทที่ ๔	เศรษฐกิจและการดำรงชีพ	๔๒
	การดำรงชีพ: เศรษฐกิจยุคยังชีพ	๔๒
	-สัตว์ป่าและสัตว์ทั่วไป	๔๒
	-การเลี้ยงวัวและควาย	๔๕
	-พืชพันธุ์พื้นบ้านและป่าไม้	๔๗
	-การทำนา	๔๗
	ภูมิปัญญาท้องถิ่น	
	-น้ำผักสะทอน	๔๙
	-หน่อไม้อัดปิ้ง	๕๒
	-การทำหน่อไม้ดอง	๕๒
	-พืชผักพื้นบ้านในอำเภอกับข้าว	๕๓
	-การทอผ้าและการจักสาน	๕๓
	การค้าและตลาด	๕๔
	การดำรงชีพ: เศรษฐกิจยุค ๒๕๐๐-๒๕๓๐	๕๖
	การดำรงชีพ: เศรษฐกิจยุคหลัง ๒๕๓๐	๕๘
บทที่ ๕	สุขภาพและสาธารณสุข	๖๒
	การดูแลสุขภาพช่วงก่อนปี พ.ศ. ๒๕๐๐	๖๒

เดือน ๑๐ -บุญข้าวสาก	๙๖
เดือน ๑๑ -บุญออกพรรษา	๙๗
เดือน ๑๒ -ประเพณีลอยกระทง	๙๘
เดือนอ้าย -บุญเข้าปรีวาสกรรม	๙๘
เดือนยี่ -บุญข้าวแจก	๙๘
เดือน ๓ -บุญข้าวจี	๙๙
พิธีกรรมในวัฏจักรชีวิต	๙๙
การบวช	๙๙
การแต่งงาน	๙๙
การเจ็บป่วย	๑๐๒
การตาย	๑๐๒
ธรรมเนียมและข้อปฏิบัติอื่นๆ	๑๐๕
พิธีกรรมขึ้น (ปลูก) บ้านใหม่	๑๐๕
การทำบุญบ้าน	๑๐๖
ความเชื่อเรื่องชะล่า	๑๐๗
บทที่ ๗	
เจ้าพ่อกวน: วัฒนธรรมชุมชนลุ่มน้ำหมัน	๑๐๘
ตำนานการสร้างพระธาตุศรีสองรักกับที่มาของระบบความเชื่อ	
"เจ้าพ่อกวน" "เจ้าแม่ นางเทียม" "พ่อแสน" และ "นางแตง"	๑๐๘
ระบบความเชื่อ "เจ้าพ่อกวน" ในวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมัน	๑๐๙
ข้อปฏิบัติของพ่อกวน นางเทียม พ่อแสน และนางแตง	๑๑๙
สถานภาพ "เจ้าพ่อกวน" ในบริบทสังคมและวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมัน	๑๒๑
บทที่ ๘	
พิธีกรรมที่สัมพันธ์กับความเชื่อ "เจ้าพ่อกวน" และ "เจ้าแม่ นางเทียม"	๑๒๔
ประเพณีไหว้พระธาตุศรีสองรัก	๑๒๔
พิธีกรรมไหว้เจ้าเมืองวัง	๑๒๘
งานไหว้เจ้าเมืองกลาง	๑๓๖
งานเลี้ยงหอบ้าน	๑๔๐

	-ความเชื่อกับการรักษาพยาบาลในชุมชนลุ่มน้ำหมัน	๖๒
	-การดูแลการตั้งครรภ์และคลอดบุตร: อีกหนึ่งตัวอย่างของภูมิปัญญาพื้นบ้าน	๖๒
	-ทารกและเด็กเล็ก : การดูแลเมื่อครั้งวันวาน	๖๔
	การดูแลสุขภาพช่วงปี พ.ศ. ๒๕๐๐-๒๕๓๐	๗๒
	การดูแลสุขภาพหลังปี พ.ศ. ๒๕๓๐	๗๒
บทที่ ๖	ประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อ	๗๕
	วัดและชุมชน	๗๕
	-วัดโพนชัย	๗๕
	-วัดโพธิ์ศรี	๗๖
	-วัดศรีภูมิ	๗๗
	-วัดป่าเนรมิตวิบูลสนา	๗๘
	ความเชื่อเรื่องผี	๘๐
	-ความเชื่อเรื่องผีปอบ	๘๐
	-ความเชื่อเรื่องผีป่า ผีน้ำ และผีเรือน	๘๒
	การถือฤกษ์ยาม	๘๓
	อิตลิบสอง: ประเพณีและพิธีกรรมในรอบปี	๘๔
	เดือน ๔ -บุญข้าวเปลือกข้าวสาร	๘๔
	-งานไหว้พระพุทธรูป	๘๕
	เดือน ๕ -บุญสงกรานต์	๘๖
	เดือน ๖ -บุญสูตรข้าวสะ	๘๗
	-ประเพณีไหว้พระธาตุศรีสองรัก	๘๘
	เดือน ๗ -พิธีแหกนา	๘๙
	เดือน ๘ -บุญหลวง	๙๐
	-ประเพณีไหว้ภูอิงลำ	๙๔
	-ประเพณีไหว้ภูผาแดด	๙๖
	เดือน ๙ -บุญข้าวประดับดิน	๙๖

	พิธีเลี้ยงบ้าน	๑๔๑
	พิธีถวายช้างถวายม้า	๑๔๒
	พิธีไหว้เจ้าแม่ นางเทียม	๑๔๒
	พิธีเลี้ยงหอน้อย	๑๔๒
	การเปลี่ยนแปลงในพิธีกรรมที่สัมพันธ์กับความเชื่อเจ้าพ่อกวน	๑๔๕
บทที่ ๙	บทวิเคราะห์และบทสรุป	๑๔๙
	ลุ่มน้ำหมัน: ลักษณะทางกายภาพที่เป็นเอกลักษณ์	๑๔๙
	ด้านซ้าย: พัฒนาการทางประวัติศาสตร์สังคม	๑๕๐
	พัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคม	๑๕๒
	การจัดการดูแลสุขภาพกับสภาพสังคม	
	และความเชื่อของคนลุ่มน้ำหมัน	๑๕๗
	ชีวิต ประเพณี และความเชื่อ หัวใจหลักของวัฒนธรรมชุมชนลุ่มน้ำหมัน	๑๕๙
	ความสัมพันธ์ทางสังคมของคนลุ่มน้ำหมัน	๑๖๕
บรรณานุกรม		๑๖๘
ภาคผนวก ก		
	แผนที่จังหวัดเลย	๑๗๐
	แผนที่แสดงอำเภอด่านซ้าย	๑๗๑
ภาคผนวก ข		
	ประวัตินักวิจัยกลุ่มด่านซ้าย	๑๗๒

บทนำ

หลักการและเหตุผล

งานวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงสังคมและวัฒนธรรม กรณีศึกษา บ้านด่านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย เป็นหนึ่งในชุดงานวิจัยโครงการอบรมและวิจัยเชิงปฏิบัติการทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี และชาติพันธุ์ ที่มีจุดประสงค์หลักสำคัญที่ต้องการสนับสนุนและสร้างนักวิจัยท้องถิ่นในลนามวิจัยนั้นๆ เพื่อให้ได้ข้อมูลในเชิงลึก อีกทั้งยังจะข้อมูลที่ได้นำไปใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ท้องถิ่นตนเอง

เนื่องจากนักวิจัยท้องถิ่นเหล่านี้ก็คือผู้รู้และหลายท่านก็เป็นผู้นำท้องถิ่น อันได้แก่ ครู กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน องค์การบริหารส่วนตำบล และพระภิกษุสงฆ์เหล่านี้ ที่เป็นคนท้องถิ่น โดยเฉพาะกลุ่มครู นับว่ามีบทบาทอย่างสูงในการทำวิจัย กล่าวคือ ครูนอกจากจะรู้อะไรในท้องถิ่นแล้ว หากยังทราบการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงจากภายนอก อย่างไรก็ตามจุดอ่อนของนักวิจัยที่เป็นคนในท้องถิ่นก็คือ ยังขาดความรู้ความเข้าใจในเรื่องแนวคิด และวิธีการในการศึกษารวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลอย่างเป็นระบบ ซึ่งจะแก้ไขได้ก็ต้องด้วยการอบรมให้มีความรู้เรื่องประวัติศาสตร์โบราณคดี กับชาติวงศ์วรรณนา ขณะเดียวกันต้องให้มีการร่วมมือกับนักวิจัยจากภายนอกที่มีความรู้ ความเข้าใจ ในกระบวนการวิจัย เพื่อที่จะทำให้การเสนอรายงานและผลงานเป็นไปอย่างมีกรอบและหลักการที่ดี ผลที่จะตามมาก็จะเป็นสิ่งดีกับทั้งนักวิจัยที่เป็นคนในท้องถิ่นกับคนที่มาจากภายนอก นับเป็นการสร้างและพัฒนา นักวิจัยทั้งสองกลุ่มในเวลาเดียวกัน

เหตุผลดังกล่าวจึงนำไปสู่ความสำคัญของปัญหาของโครงการวิจัยชิ้นนี้ ด้วยการมุ่งประเด็นศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรม กรณีศึกษา หมู่บ้านด่านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย มาเป็นประเด็นหลักสำหรับการวิจัย

ส่วนเหตุผลสำคัญที่ต้องเลือกศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็เนื่องจาก ประการแรก การศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ความเป็นมาของท้องถิ่น อันเกี่ยวกับพื้นที่และสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ทำให้เห็นถึงความเก่าแก่ของท้องถิ่นจากหลักฐานโบราณคดีและประวัติศาสตร์ ทั้งด้วยเอกสารและโบราณวัตถุ โดยนักวิจัยท้องถิ่นจะได้เรียนรู้จากการรวบรวมข้อมูลที่มีในท้องถิ่นมาให้นักวิจัยส่วนกลาง ซึ่งเป็นนักมานุษยวิทยา ช่วยกันวิเคราะห์ตีความ แล้วรายงานเป็นเรื่องราวออกมา

ประการต่อมา เป็นประวัติศาสตร์สังคมของกลุ่มชนในชุมชนต่างๆ ที่อยู่ในท้องถิ่นเดียวกันโดยเน้นจากกลุ่มชนที่อยู่ในปัจจุบัน ย้อนกลับไปยังรุ่นเก่าๆ ว่าเคลื่อนย้ายมาจากไหน เข้ามาตั้งถิ่นฐานและมีความสัมพันธ์กันทางสังคมอย่างไร ข้อมูลทางสังคมดังกล่าวนี้ถือว่ามีค่ามากอีกทั้งเป็นสิ่งที่นักวิชาการจากภายนอกเข้าไปเก็บข้อมูลยาก เพราะมักเข้าไปเกี่ยวข้องกับเรื่องส่วนตัวภายในครอบครัว

ซึ่งถ้าจะทำได้ก็ต้องใช้เวลาที่จะสร้างความสัมพันธ์จนเป็นที่พอใจของชาวบ้าน จึงจะได้ผลดี แต่ถ้าหากเป็นสิ่งที่คนในเป็นคนศึกษาแล้ว คงไม่ต้องใช้เวลานานเท่าใด เพียงแต่ต้องได้รับการอบรมความรู้และวิธีการทางชาติวงศ์วรรณนามาจากนักมานุษยวิทยาเสียก่อน จึงจะทำได้อย่างมีระบบ

ดังนั้นงานศึกษาชิ้นนี้จะทำให้ทราบเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของบรรดาชุมชนทั้งหลายที่อยู่ในท้องถิ่นเดียวกัน ผู้คนเหล่านี้อธิบายความเป็นมาของพวกคนที่สัมพันธ์กับหลักฐานของท้องถิ่นทางประวัติศาสตร์โบราณคดีออกมาในรูปของตำนาน ประเพณี พิธีกรรมอย่างไรถึงได้เกิดสำนึกท้องถิ่นร่วมกัน จากเรื่องทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ทั้งทางประวัติศาสตร์โบราณคดี และประวัติศาสตร์สังคม ก็จะส่งต่อความรู้ความเข้าใจมาสู่การค้นคว้าเรื่องราวของวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งเป็นเรื่องปัจจุบัน และการเปลี่ยนแปลงในชีวิตวัฒนธรรมของผู้คนในชุมชนต่างๆ ที่อยู่ในท้องถิ่นเดียวกัน ซึ่งการค้นคว้าในเรื่องนี้ก็ต้องกระตุ้นการอบรมให้นักวิจัยที่เป็นคนในทำ เพราะมีพื้นฐานความรู้และรู้จักผู้คนที่อยู่ในท้องถิ่นเดียวกันมากกว่าคนที่มาจากภายนอก ซึ่งถ้าหากได้รับการอบรมให้รู้จักการสังเกตและการตั้งคำถามแล้ว ก็จะได้หลักฐานข้อมูลที่มีความน่าเชื่อถือได้ดีกว่าการทำงานของคนจากภายนอก

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

๑. เพื่ออบรมให้ทุนนักวิจัยที่เป็นคนในท้องถิ่น จนสามารถทำการวิจัยร่วมกับนักวิจัยที่มาจากภายนอกได้อย่างเสมอภาค

๒. เพื่อศึกษา วิเคราะห์ และสังเคราะห์ หลักฐานทางโบราณคดี ประวัติศาสตร์ และชาติพันธุ์ มาสร้างเป็นองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและวัฒนธรรมท้องถิ่น ที่ผู้คนทั่วไปในท้องถิ่นมีส่วนร่วมและยอมรับ

๓. เพื่อนำความรู้ทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและวัฒนธรรมพื้นบ้านไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชน อาทิ เป็นพื้นฐานในการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นเพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้แก่ผู้คนทั้งจากภายในและภายนอกท้องถิ่น เป็นหลักฐานที่จะนำไปใช้ในการพัฒนาทางวัฒนธรรมของท้องถิ่น รวมทั้งเรื่องราวและเนื้อหาในเรื่องท้องถิ่นศึกษาตามโรงเรียน

ระเบียบวิธีวิจัย

งานวิจัยชิ้นนี้ เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ คณะวิจัยแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนแรกเป็นนักวิจัยท้องถิ่น ประกอบด้วยกลุ่มชาวบ้านที่ประกอบอาชีพแตกต่างกันหลายสาขา และมีหลายวัย (แต่ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีอายุ ๔๐ ปีขึ้นไป) กับนักวิจัยส่วนกลาง ผู้ทำหน้าที่ประสานงานในการรวบรวม ร่วมตรวจสอบร่วมสังเคราะห์ และร่วมวิเคราะห์ข้อมูลต่างๆ ที่นักวิจัยท้องถิ่นนำเสนอ

ขอบเขตการวิจัย

ส่วนการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ได้เลือกชุมชนลุ่มน้ำหมันในเขตตำบลเทศบาลด้านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ เป็นสนามวิจัย

ระยะเวลาในการวิจัย

งานวิจัยครั้งนี้ใช้เวลาศึกษาทั้งสิ้น ๑๘ เดือน จากเดือนมิถุนายน ๒๕๔๖ ถึงเดือนพฤศจิกายน ๒๕๔๗ โดยสรุปการทำงานเป็นช่วงเวลาได้ดังนี้

มิถุนายน ๒๕๔๖	เตรียมเอกสารเบื้องต้น
กรกฎาคม-ตุลาคม ๒๕๔๖	ปฐมนิเทศคณะวิจัย, ลงมือเก็บข้อมูลภาคสนาม
พฤศจิกายน ๒๕๔๖	รายงานความก้าวหน้างานวิจัยครั้งที่ ๑
ธันวาคม ๒๕๔๖-	
พฤษภาคม ๒๕๔๗	รับคำแนะนำจากคณะที่ปรึกษาจากการนำเสนอรายงานความก้าวหน้าครั้งแรก มาวางแผนในการเก็บข้อมูลภาคสนามในระยะที่ ๒
มิถุนายน ๒๕๔๗	รายงานความก้าวหน้างานวิจัยครั้งที่ ๒
กรกฎาคม ๒๕๔๗	รับคำแนะนำจากคณะที่ปรึกษา จากการนำเสนอรายงานความก้าวหน้าครั้งที่ ๒ มาวางแผนในการเก็บวิเคราะห์ข้อมูลและเขียนรายงาน
กันยายน ๒๕๔๗	นำเสนอรายงานความก้าวหน้างานวิจัยครั้งที่ ๓
กันยายน-พฤศจิกายน ๒๕๔๗	เก็บข้อมูลเพิ่มเติม แก้ไข และปรับปรุงก่อนนำเสนอรายงานวิจัยครั้งสุดท้าย

หัวหน้าโครงการ

รศ. ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม

ที่ปรึกษา

รศ. ดร. มรว. อคิน รพีพัฒน์

รศ.ดร. สุเทพ สุนทรภัสส์

รศ. ปราณ วงษ์เทศ

นักวิจัยท้องถิ่น

หัวหน้านักวิจัยสวนท้องถิ่น

นายแพทย์ภักดี สืบบุญการณ

นักวิจัยกลุ่มด้านซ้าย

๑. นายสงเคราะห์ กาญจนโกมล

๒. นายชวลิต พรหมรักษา

๓. นายสมเดช สิงห์ประเสริฐ

๔. นายสนั่น สิงห์สถิต

นักวิจัยกลุ่มนาเวียง

๑. นางฉวี อรรคสุรย์

๒. นางประพันธ์จิต มิ่งแก้ว

๓. นางละเอียด พันธุ์โสดา

นักวิจัยกลุ่มนาหอ

๑. นายชุบ บุรณวิจิต

๒. นายศิริพงษ์ ยศพิมพ์

๓. นางวิลาวัลย์ ยศขุน

๔. นายวัฒนา หอมวุฒิม่วงษ์

ผู้ประสานงานโครงการ

นายเอกรินทร์ พึ่งประชา

บทที่ ๑ ด้านซ้ายในบริบทจังหวัดเลย

ด้านซ้ายเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดเลย จัดอยู่ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรืออีสาน หากทว่ากลับมีสภาพทางภูมิศาสตร์ที่แตกต่างจากภาคอีสานซึ่งมักเป็นที่ราบสูงอย่างล้นเชิง ตรงกันข้าม ด้านซ้ายกลับมีสภาพทางกายภาพที่มีลักษณะเฉพาะ คือ เป็นที่ราบแคบๆ อยู่กลางหุบเขาและมีลำน้ำสายสำคัญไหลผ่านกลางที่ราบ

สภาพทางกายภาพ

อำเภอด้านซ้ายขึ้นกับจังหวัดเลย ตั้งอยู่ห่างมาทางทิศตะวันตกของตัวจังหวัดราว ๘๒ กิโลเมตร มีพื้นที่ประมาณ ๑,๗๓๓.๙๐๕ ตารางกิโลเมตร และมีอาณาเขตติดต่อกับพื้นที่ใกล้เคียงดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับแขวงเมืองบ่อเต็น ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว มีลำน้ำเหืองเป็นเส้นกั้นอาณาเขต

ทิศใต้ ติดต่อกับอำเภอหล่มเก่า จังหวัดเพชรบูรณ์

ทิศตะวันออก ติดต่อกับอำเภอท่าลี่ อำเภอภูเรือ และอำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย

ทิศตะวันตก ติดต่อกับอำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย และอำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก

ลักษณะภูมิประเทศของอำเภอด้านซ้าย ประกอบด้วยเทือกเขาสลับซับซ้อน ภูเขาทอดต่อมาจากเทือกเขาเพชรบูรณ์ แยกได้ดังนี้ ทางทิศตะวันออกมีภูแปก ภูทุ่งแทน ภูน้ำอุ่น ทางทิศใต้มีภูลมโล ภูทุ่งแทน ภูแผงม้า ทางทิศตะวันตกมีภูหินร่องกล้า ภูผาผึ้ง ภูเขาเหล่านี้ส่วนใหญ่จะเป็นภูเขาที่เป็นสาขาของเทือกเขาเพชรบูรณ์ และเป็นภูเขาที่สูงชัน มีป่าไม้ขึ้นหนาแน่น ตลอดจนมีสัตว์ป่าชุกชุม

มีที่ราบระหว่างหุบเขา บางแห่งเป็นที่ราบสูงลุ่มๆ ดอนๆ โดยเฉพาะที่ตั้งอำเภอเป็นที่ราบมีภูเขาชนาบสามด้าน มีที่ราบแคบๆ ยาวไปทางทิศเหนือ ซึ่งมีเทือกเขาอยู่ทั้งสองข้างทางทิศตะวันออกและทิศใต้ ทิศตะวันตกมีภูเขามาก เฉลี่ยแล้วมีที่ราบประมาณ ๒๐ เปอร์เซ็นต์ ของพื้นที่ทั้งหมด พื้นที่ระหว่างหุบเขาจะใช้ทำนา ส่วนตามเชิงเขาเหมาะสำหรับทำไร่ เช่น ไร่ข้าวโพด ไร่ข้าว ถั่วลิสง ถั่วเขียว ถั่วแดง และฝ้าย ฯลฯ พื้นดินเป็นดินร่วนและดินปนทราย ตามภูเขามียาไม้เบญจพรรณอยู่ทั่วไป

ทัศนียภาพเมืองด่านซ้ายจะตั้งอยู่ในที่ราบกลางหุบเขาขนาดทั้งสามด้าน

สภาพอากาศ

สภาพภูมิอากาศทั่วไปของอำเภอด่านซ้ายจะมีอากาศแปรปรวนตลอดเวลา อากาศร้อนจัดในฤดูร้อน หนาวจัดในฤดูหนาว และมีฝนตกชุกระหว่างเดือนมิถุนายนถึงตุลาคม

สถานที่สำคัญ

ถึงแม้อำเภอด่านซ้ายจะเป็นอำเภอชายแดนขนาดเล็ก แต่กลับอุดมไปด้วยความงามตามธรรมชาติ และเป็นดินแดนสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์ จึงทำให้มีสถานที่สำคัญและสถานที่ท่องเที่ยวมากมาย ดังนี้

๑. พระธาตุศรีสองรัก เป็นพระธาตุเก่าแก่สร้างขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา ตั้งอยู่ห่างจากที่ว่าการอำเภอด่านซ้ายประมาณ ๒ กิโลเมตร เป็นพระธาตุคู่บ้านคู่เมืองของจังหวัดเลย

๒. เจดีย์วัดศรีภูมิ ตั้งอยู่วัดศรีภูมิ บ้านนาหอ ตำบลนาหอ ห่างจากตัวอำเภอประมาณ ๕ กิโลเมตร เชื่อกันว่าวัดศรีภูมิที่มีความเก่าแก่ที่สุดในอำเภอด่านซ้าย มีพระพุทธรูปเก่าแก่เป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังมีหนังสือผูกโบราณอีกมากมาย

๓. ดันโพธิ์เสียงอยู่ที่ทุ่งนาบ้านนาดี ตำบลนาดี ห่างจากตัวอำเภอประมาณ ๑๒ กิโลเมตร ตามตำนานกล่าวเอาไว้ว่า ได้เกิดการรบระหว่างลาวกับไทย อย่างรุนแรง พระอินทร์จึงเนรมิตทำคันคูดึงเป็นท่อนักบวชเข้าศึก จากนั้นมีนายธนูทองคนหนึ่งซึ่งพักอยู่ในถ้ำธนูทองได้ยิงธนูทองใส่เข้าศึกจนมีชัยชนะสงครามจึงสงบลง หลังจากนั้นพระอินทร์จึงนำดันโพธิ์ลงมาจากเมืองสวรรค์ขึ้นดาวดึงส์ โดยอธิษฐานว่า “ถ้าบ้านเมืองจะร่มเย็นเป็นสุขเจริญไปข้างหน้า ขอให้ดันโพธิ์งขึ้นเจริญงอกงาม ถ้าบ้านเมืองจะเกิดความเดือดร้อนขึ้นอีก ขอให้ดันโพธิ์นี้จงตาย อย่าได้ขึ้นเลย” ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่าดันโพธิ์เสียงจนกระทั่งปัจจุบัน

๔. แก่งสองคอน เป็นแก่งหินที่สวยงาม เกิดในลำน้ำหมัน อยู่ห่างจากตัวอำเภอประมาณ ๖ กิโลเมตร

๕. น้ำตกแก่งช้าง อยู่ในบริเวณเส้นกันชายแดนไทย-ลาว บ้านปากหมัน ตำบลปากหมัน ห่างจากตัวอำเภอประมาณ ๒๒ กิโลเมตร

การคมนาคม

การคมนาคมติดต่อกับอำเภอด่านซ้าย เส้นทางคมนาคมเฉพาะทางบกเท่านั้น เส้นทางที่สำคัญมีดังนี้

๑. ถนนสายด่านซ้าย-เลย เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างอำเภอด่านซ้ายกับที่ตั้งจังหวัดเลย ระยะทางประมาณ ๘๒ กิโลเมตร

๒. ถนนสายด่านซ้าย-หล่มสัก เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างอำเภอด่านซ้ายกับอำเภอหล่มเก่า และอำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์ ระยะทางถึงอำเภอหล่มสักประมาณ ๖๕ กิโลเมตร

๓. ถนนสายด่านซ้าย-นาแห้ว เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างอำเภอด่านซ้ายกับอำเภอนาแห้ว ผ่านภูเขาสูงมาก ระยะทางประมาณ ๓๕ กิโลเมตร

๔. ถนนสายด่านซ้าย-นครไทย เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างอำเภอด่านซ้ายกับอำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก ผ่านภูเขาสูง ระยะทางประมาณ ๔๕ กิโลเมตร

๕. ถนนสายด่านซ้าย-นาข่า เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างอำเภอด่านซ้ายกับหมู่บ้านนาข่า ตำบลปากหมัน อยู่ติดเขตแดนประเทศสาธารณรัฐประชาชนลาว มีระยะทางประมาณ ๒๘ กิโลเมตร

พระธาตุศรีสองรักฯ อนุสรณ์สถานแห่งสัมพันธไมตรีระหว่างสยามและล้านช้าง

ลำน้ำสายหลัก

แม่น้ำจะเป็นลำน้ำสายเล็กและสั้น ใช้เดินเรือไม่ได้ นอกจากใช้บริโภคและใช้ในการเกษตรกรรม เท่านั้น มีแม่น้ำที่สำคัญดังนี้

๑. ลำน้ำหมัน เกิดจากภูเขาหมโด ตำบลกกสะทอน ทางทิศใต้ของอำเภอด่านซ้าย ไหลไปทางทิศเหนือ ผ่านตำบลด่านซ้าย ตำบลนาหอ ตำบลนาดี และตำบลปากหมัน ไหลไปตกลำแม่น้ำเหือง ยาวประมาณ ๖๕ กิโลเมตร

๒. ลำน้ำป่าสัก เกิดจากภูเขาใหญ่ และภูเขาขวางในตำบลอู่โป๋ ไหลผ่านตำบลอู่โป๋ ตำบลวังยาว ผ่านเข้าเขตอำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์ ไปบรรจบแม่น้ำเจ้าพระยาที่อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

๓. ลำน้ำพุง เกิดจากภูเขาทุ่งแทน ตำบลโป่ง ไหลผ่านตำบลโป่งเข้าเขตอำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์ ไปตกแม่น้ำป่าสัก

ปากห้วย จตุรรมของลำน้ำห้วยที่ไหลมาบรรจบกับลำน้ำเหือง
ห่างจากตัวอำเภอด่านซ้ายราว ๖๐ กิโลเมตร

ทรัพยากรธรรมชาติ

ด้านทรัพยากรธรรมชาติ ส่วนใหญ่เป็นป่าไม้เบญจพรรณ ได้แก่ ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้แดง ไม้ประดู่ ไม้ตะเคียน ไม้ยาง ไม้มะค่า ไม้ชิงชัน และไม้ตะแบก เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีของป่าซึ่งพอจะเป็นสินค้าได้ เช่น หวาย ชัน หวายข้าวเย็น อบเชย และแก่นคูณ ส่วนแร่ธาตุต่างๆ เคยได้รับการสำรวจจากกรมทรัพยากรธรณีแต่ยังไม่เป็นที่เปิดเผย

การปกครอง

การปกครองของอำเภอด่านซ้าย แบ่งการปกครองส่วนภูมิภาคเป็น ๑๐ ตำบล ๙๕ หมู่บ้าน และการปกครองส่วนท้องถิ่น ประกอบด้วยเทศบาลตำบล ๑ แห่ง สภาตำบล ๓ แห่ง องค์การบริหารส่วนตำบล ๙ แห่ง^๑

นับแต่ตั้งเป็นอำเภอด่านซ้ายมาจนถึงปัจจุบันนี้ มีนายอำเภอปกครอง ดังนี้

๑. พระแก้วอาสา (ทองดี)	พ.ศ. ๒๔๔๙-๒๔๕๒
๒. หลวงศุภกิจอุปกรณ	พ.ศ. ๒๔๕๒-๒๔๕๖
๓. หลวงพินิจอักษร	พ.ศ. ๒๔๕๖-๒๔๕๘
๔. ขุนชัยประชานุบาล	พ.ศ. ๒๔๕๘-๒๔๖๒
๕. หลวงพลาญกุล	พ.ศ. ๒๔๖๒-๒๔๖๖
๖. ขุนพิพัฒน์สุโขเขต	พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๖๖
๗. หลวงแก้วโกมล	พ.ศ. ๒๔๖๖-๒๔๖๗
๘. ขุนวิสัยอุดรกิจ	พ.ศ. ๒๔๖๗-๒๔๖๘
๙. ขุนวิจารณ์จำนง	พ.ศ. ๒๔๖๙-๒๔๗๓
๑๐. ขุนสุภะดีบำรุงเมือง	พ.ศ. ๒๔๗๓-๒๔๗๖
๑๑. ขุนจาวรรประศาสน์	พ.ศ. ๒๔๗๗-๒๔๗๘
๑๒. ขุนก้องคติลกวิลาศ	พ.ศ. ๒๔๗๘-๒๔๗๙
๑๓. ขุนวิวัฒน์บุญคุปต์	พ.ศ. ๒๔๗๙-๒๔๘๐
๑๔. นายหิรัญ สุวรรณรังษี	พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๒
๑๕. ขุนกาญจนลักษณ์	พ.ศ. ๒๔๘๒-๒๔๘๔
๑๖. นายเสถียร นาครวจา	พ.ศ. ๒๔๘๔-๒๔๙๐
๑๗. นายต่วน ไกรศรีวรรณะ	พ.ศ. ๒๔๙๑-๒๔๙๔
๑๘. นายคม จันทะบาตร	พ.ศ. ๒๔๙๔-๒๔๙๖
๑๙. นายดาบไพศาล วรามิตร	พ.ศ. ๒๔๙๖-๒๔๙๘
๒๐. นายเสถียร หุนตระกูล	พ.ศ. ๒๔๙๘-๒๕๐๑
๒๑. นายประเสริฐ รัตนารมย์	พ.ศ. ๒๕๐๑-๒๕๐๑
๒๒. นายสันทัต บุญประกอบ	พ.ศ. ๒๕๐๑-๒๕๐๕
๒๓. นายจัด สุรเดโช	พ.ศ. ๒๕๐๕-๒๕๑๑
๒๔. นายสงัด เข่มน้อย	พ.ศ. ๒๕๑๑-๒๕๑๔

^๑ เอกสารจากสำนักงานอำเภอด่านซ้าย, ๒๕๔๔ : ๙.

๒๕. นายทัศน คำยา	พ.ศ. ๒๕๑๔-๒๕๑๕
๒๖. ร้อยตรีพยนต์ พิเรนทร	พ.ศ. ๒๕๑๕-๒๕๑๗
๒๗. ร้อยตรีพิชัย วรณพัฒน์	พ.ศ. ๒๕๑๗-๒๕๑๙
๒๘. เรือตรีไพเวศ เศรษฐประณัยน์	พ.ศ. ๒๕๑๙-๒๕๒๒
๒๙. นายธวัช เสถียรนาม	พ.ศ. ๒๕๒๒-๒๕๒๖
๓๐. นายอานนท์ พรหมนารท	พ.ศ. ๒๕๒๖-๒๕๒๙
๓๑. นายไพรัตน์ สกลพันธุ์	พ.ศ. ๒๕๒๙-๒๕๓๒
๓๒. นายฉลวย สุขรัตน์	พ.ศ. ๒๕๓๒-๒๕๓๓
๓๓. นายสมิต อุ่นโสด	พ.ศ. ๒๕๓๓-๒๕๓๕
๓๔. นายวิมล จันทวานิช	พ.ศ. ๒๕๓๕-๒๕๓๖
๓๕. นายสมบัติ ตริวัฒน์สุวรรณ	พ.ศ. ๒๕๓๖-๒๕๓๗
๓๖. นายประสิทธิ์ นิลเขต	พ.ศ. ๒๕๓๗-๒๕๓๙
๓๗. นายกฤษ รังสิเสนา ณ อยุธยา	พ.ศ. ๒๕๓๙-๒๕๔๐
๓๘. นายครรชิต พงษ์สุชาติ	พ.ศ. ๒๕๔๐-๒๕๔๑
๓๙. นายเสน่ห์ นนทะโชติ	พ.ศ. ๒๕๔๑-๒๕๔๓
๔๐. นายนิพนธ์ สกลวาริ	พ.ศ. ๒๕๔๓-๒๕๔๔
๔๑. นายธนวัฒน์ สวรรยาธิบัติ	พ.ศ. ๒๕๔๔-ปัจจุบัน

จำนวนประชากรเมื่อสิ้นเดือนสิงหาคม ๒๕๔๓ มีทั้งสิ้น ๕๐,๖๖๕ คน เป็นชาย ๒๕,๙๐๖ คน เป็นหญิง ๒๔,๗๕๙ คน อำเภอตำบลชายแบ่งการปกครองออกเป็น ๑๐ ตำบล คือ ตำบลด่านซ้าย ตำบลนาหอ ตำบลนาดี ตำบลปากหมัน ตำบลกกสะทอน ตำบลโป่ง ตำบลอู่ม ตำบลวังยาว ตำบลโคกกาม และตำบลโพนสูง

ส่วนการศึกษาครั้งนี้ได้เลือกชุมชนลุ่มน้ำหมันในเขตตำบลเทศบาลด่านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ เป็นสนามวิจัย

บทที่ ๒

หมู่บ้านในลุ่มน้ำห่มัน

ลำนํ้าห่มันเกิดจากเขาคอนไก่^๒ บริเวณบ้านหมากแข้ง ตำบลกกสะทอน ด้านทิศใต้ของอำเภอ
ด้านซ้าย มีทิศทางการไหลของแม่น้ำย้อนจากทิศใต้ขึ้นสู่ทิศเหนือ

ในอดีตลำนํ้าห่มันเป็นร่องน้ำลึก น้ำใสไหลเย็น มีแก่งหินมากมาย เช่น แก่งอู๋ แก่งธาตุ แก่ง สวก
แก่งขวย และแก่งคอน เป็นต้น อีกทั้งยังมีวังน้ำลึกที่มีสภาพสมบูรณ์ เป็นวังน้ำขนาดกว้าง ลึก และวน
หากนับตั้งแต่บริเวณท่าน้ำวัดโพธิ์ชัยขึ้นไปจนถึงบริเวณที่ตั้งเขื่อนกันน้ำ (ด้านทิศใต้ของอำเภอด้านซ้าย)
มีวังน้ำสำคัญดังนี้ คือ ท่าน้ำวัดโพธิ์ชัยเรียกว่า “วังเงิน” ถัดขึ้นไปคือวังปากศอก, วังกกเคื่อ, วังหัวแก่งอู๋, วัง
ล่างไล่, วังหัวแก่งธาตุ, วังหนองเขียว, วังเขี้ยว, วังโป่งกวาง (อดีตจะมีกวางลงมากินโป่งจึงเรียกว่าวังโป่ง
กวาง), วังมน, วังหางแก่งคอน, วังยาว และวังปากน้ำพุ เป็นต้น

วังน้ำต่างๆ เหล่านี้จะมีสัตว์น้ำพวกปลา ปู หอย กุ้ง ตะพานน้ำ (ปลาฝา) อาศัยชุกชุม ผู้คนที่นี่
จึงอาศัยปลาเป็นอาหารหลัก โดยเฉพาะในลำนํ้าห่มันจะพบปลาชิว, ปลาซันเรือ, ปลาปาก, ปลาลวด,
ปลาดุกอีแอน, ปลาหม, ปลาหำบี้, ปลาจอก, ปลาแก่ง, ปลาเกาะ, ปลาเคื่อง และปลาแซ่ เป็นต้น ส่วน
ลำนํ้าศอกจะพบปลาบู๋ ปลากบ และปลาชิว เป็นต้น ในยามหน้าแล้งหรือที่เรียกว่า “น้ำพร่อง” น้ำจะลง
เกือบแห้ง แต่วังน้ำที่มีน้ำขังอยู่จะกลายเป็นที่ชุมนุมของปลา

ปัจจุบันวังน้ำเหลือเพียงไม่กี่วัง เนื่องจากสภาพแวดล้อมเปลี่ยนไป สาเหตุที่สำคัญคือ ย้อนหลัง
ไปราว ๒๐-๓๐ ปี กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างข้าวโพด
ชาวบ้านจึงถางป่าเพื่อทำไร่ พร้อมทั้งนำรถไถเดิน ดินที่ถูกไถนี้เมื่อเวลาฝนตกจะถูกน้ำชะล้างหน้าดิน
กลายเป็นโคลนขุ่นจากเขาทั้งสองด้านตลอดลำนํ้าลงสู่ห้วย ก่อนไหลลงสู่ลำนํ้าห่มัน ส่งผลให้ลำนํ้าห่มันตื้น
เขินและวังน้ำหายไป อีกทั้งยังส่งผลให้นํ้าไหลไม่สะดวกยามน้ำหลาก ประกอบกับในช่วงหลัง (รอบสอง
ทศวรรษที่ผ่านมา) เทศบาลตำบลด้านซ้ายทำการขุดลอกนํ้าห่มัน แต่ขุดเฉพาะบางช่วงของลำนํ้า จึงทำ
ให้ลำนํ้าห่มันมีสภาพเป็นคอขวด คือ ช่วงบนกว้าง ช่วงล่างแคบ พอนํ้าหลากมามากจึงล้นท่วมตลาด ที่
ผ่านมาในช่วงเวลาดังกล่าวบริเวณตลาดด้านซ้ายเกิดน้ำท่วม ๔-๕ ครั้ง และท่วมหนักที่สุดคือปี ๒๕๔๕

^๒ เหตุที่เรียกว่าเขาคอนไก่ มีเรื่องเล่าในอดีตว่า เทือกเขาดังกล่าวเป็นที่อยู่ของชาวเขาเผ่าม้ง มีการปลูกฝิ่น ตรงกันข้าม
คนพื้นเมืองนิยมสูบฝิ่นแต่ปลูกฝิ่นไม่ได้ ดังนั้นเมื่อคนพื้นเมืองต้องการฝิ่นจึงหาบหรือคอนไก่อขึ้นไปแลกกับฝิ่นของม้ง
เพราะม้งต้องการแลกเฉพาะไก่อเท่านั้น จนกลายเป็นชื่อเรียกของภูเขาภูนี้ ต่อมาเขาคอนไก่อเปลี่ยนชื่อเป็นภูลมโล เป็น
คำที่ทหารสมัยก่อนเรียก (สมัยปราบผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ ราวหลังปี ๒๕๑๐)

นอกจากนี้ชาวบ้านในเขตเทศบาลตำบลด่านซ้ายสมัยก่อนยังใช้น้ำจากหนองคู บริเวณหนองน้ำแห่งนี้มีปลาตุก ปลาซ่อน ปลาเข็ง (ปลาหมอ) ปลากะตือ และปลาไหล เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีพืชผักที่กินได้ คือ ผักตบ ผักบุ้ง โสน ผักอีเปะ และบัวหลวง เป็นต้น

ส่วนการเดินทางโดยทางเรือในสมัยก่อนไม่นิยมมากนัก ใช้อาศัยเพียงแค่ข้ามฝั่งลำน้ำ เรือที่ชาวบ้านใช้เรียกว่า "เรือพาย" ขุดมาจากไม้ซุงทั้งต้น ส่วนมากเป็นไม้ตะเคียน ปัจจุบันเรือเหล่านี้ไม่ได้ใช้ในชีวิตประจำวันและไม่มีให้เห็นอีกแล้ว ยกเว้นเก็บรักษาไว้ที่วัดโพธิ์ชัย

ลำน้ำห่มันยังใช้เป็นสนามแข่งเรือพายของคนสมัยก่อนในช่วงออกพรรษา แต่ได้เลิกแข่งไปหลายสิบปีแล้ว เพราะลำน้ำห่มันเริ่มตื้นเขิน ไม่มีคั้งน้ำที่จะแข่งเรือ ปัจจุบัน (ปี ๒๕๔๖-๒๕๔๗) เทศบาลตำบลด่านซ้ายทำการขุดลอกลำน้ำ หวังให้กลับมามีสภาพเหมือนเดิม นอกจากนี้ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับลำน้ำห่มันยังเห็นได้จากปริมาณของป่าไม้ที่ขึ้นอยู่สองฟากของลำน้ำเริ่มน้อยลง เพราะชาวบ้านตัดนำไปสร้างและใช้งานในบ้าน

ปัจจุบันสภาพแวดล้อมของลำน้ำห่มันเปลี่ยนแปลงไปมาก แต่ไม่ถึงกับทำให้น้ำเน่าเสีย เพียงแต่ปัจจุบันมีลักษณะตื้นเขินและวังน้ำลดลง ประการสำคัญ ชุมชนลุ่มน้ำห่มันใช้น้ำจากลำน้ำในการอุปโภคและบริโภคลดลง โดยเฉพาะในเขตเมืองหรือตลาดแทบจะไม่ได้ใช้น้ำจากลำน้ำห่มันก็ว่าได้ เพราะใช้น้ำประปาแทน กล่าวคือ ช่วงแรกใช้น้ำประปาภูเขา กระทั่งปี ๒๕๓๗ สุขาภิบาลด่านซ้ายได้เปลี่ยนมาเป็นประปาส่วนภูมิภาค ส่วนชาวบ้านนอกเขตเมืองและตลาดยังคงใช้น้ำซับจากภูเขา ดังนั้นจึงไม่แปลกที่เด็กในเขตตลาดด่านซ้ายมักว่ายน้ำไม่เป็น เพราะไม่ได้มีชีวิตร่วมกับลำน้ำห่มันอีกแล้ว

สภาพลำน้ำห่มันช่วงไหลผ่านบ้านนาเวียง กำลังได้รับการขุดลอก

ด้านความเชื่อ ลำน้ำหมันยังใช้เป็นส่วนหนึ่งของการประกอบพิธีกรรมไหลเรือไฟ ลอยกระทง และที่สำคัญช่วงปี ๒๕๓๐ กระทรวงมหาดไทยสั่งให้คณะกรรมการจังหวัดเลยหาแหล่งน้ำศักดิ์สิทธิ์ เพื่อนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายเป็นน้ำสรงมูรธาภิเษกในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คณะกรรมการจังหวัดได้พิจารณาแม่น้ำหมันว่าเป็นลำน้ำที่ไหลผ่านพระธาตุศรีสองรัก อันศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมืองด่านซ้าย จังหวัดเลย จึงนำน้ำจากแหล่งนี้มาประกอบพิธีกรรมเสกน้ำศักดิ์สิทธิ์ ณ อุโบสถวัดศรีสุทธาวาส อำเภอเมืองเลย หลังจากนั้น จึงใช้น้ำจากลำน้ำหมันในพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์เสมอมา อาจกล่าวได้ว่าการตั้งถิ่นฐานของคนด่านซ้ายมักคำนึงถึงแหล่งน้ำและแหล่งทรัพยากรทางธรรมชาติต่างๆ เช่น แม่น้ำ ลำธาร ห้วย หนอง คลอง บึง ภูเขา และป่าไม้เป็นหลัก เนื่องจากต้องอาศัยน้ำดื่มและใช้ในการดำรงชีวิต ตลอดจนใช้ปลูกพืชผักนานาพันธุ์ อีกทั้งยังอาศัยสัตว์น้ำ เช่น กุ้ง หอย ปู และปลา เป็นอาหาร รวมทั้งอาศัยไม้ในป่าสำหรับปลูกสร้างเป็นที่อยู่อาศัย อาศัยสัตว์ป่า และพืชพันธุ์ในป่าเป็นอาหารและยา

ดังนั้นหมู่บ้านต่างๆ ในเขตอำเภอด่านซ้ายมักจะตั้งอยู่บริเวณริมน้ำหมัน และอาศัยกุ้ง หอย ปู และปลา เป็นอาหาร อาศัยป่าไม้ เช่น ป่าภูอั้งลัง ป่าขุนน้ำคอก ป่าโคกน้อย ป่าโคกวัว ป่าข้ามอน ป่าโป่งดินอ่อน ป่าภูห้วยช้าง ห้วยเตย ห้วยดินตั่ง มาปลูกสร้างที่อาศัย นำพืชพันธุ์และของปามาเป็นอาหาร นำสมุนไพรในป่ามาทำเป็นยาใช้ในชีวิตประจำวัน

สภาพทั่วไปของชุมชนลุ่มน้ำหมัน

สภาพของชุมชนลุ่มน้ำหมันนี้ จะกล่าวเฉพาะพื้นที่หมู่บ้านวิจัย ซึ่งประกอบด้วย บ้านด่านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ

บ้านด่านซ้าย

สภาพทั่วไปของหมู่บ้านเมื่อ ๖๐-๗๐ ปีก่อน เป็นชุมชนเล็กๆ มีผู้คนอาศัยอยู่เป็นหย่อมๆ ตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างกันเป็นคุ่มๆ ระหว่างบ้านหนองคู บ้านหนองซ้อง บ้านเดิ่น บ้านห้วยนายูง และบ้านนาเวียง การเดินทางติดต่อกันจะอาศัยการเดินทางเท้า เพราะยังไม่มียานพาหนะใดๆ บริการ ส่วนการไปมาหาสู่กันกับผู้คนในท้องถิ่นอื่น ต่างหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ และจังหวัด อาศัยการเดินทางเท้าเช่นเดียวกัน เช่น หากเดินทางไปเมืองเลยจะต้องเดินทางถึง ๓ วัน หรือไปอำเภอหล่มเก่า หล่มสัก ต้องเดินทาง ๒ วัน ไปอำเภอนครไทยเดินทาง ๒ วัน เป็นต้น ส่วนการติดต่อสื่อสารก่อนที่จะไม่มีไปรษณีย์จะอาศัยคนเดินเมล์ (คนรับจ้างเดินหนังสือราชการก่อนที่จะไปรษณีย์จะเข้าไปบริการ)

ปัจจุบันบ้านด่านซ้ายตั้งเป็นเทศบาลตำบลด่านซ้าย ประกอบด้วยหมู่บ้านต่างๆ ดังนี้ บ้านด่านซ้าย (บ้านหนองคู) บ้านเหนือ (บ้านหนองซ้อง) บ้านเดิ่น และบ้านห้วยนายูง

บ้านหนองคู (บ้านด่านซ้ายปัจจุบัน) การตั้งถิ่นฐานของบ้านหนองคู เริ่มแรกไม่ทราบว่ามีผู้คนกลุ่มใดมาตั้งถิ่นฐาน แต่หากสันนิษฐานจากภาษาพูดและขนบธรรมเนียมประเพณีของผู้คนในท้องถิ่นนี้น่าจะมีผู้คนจำนวนหนึ่งอพยพมาจากเมืองหลวงพระบาง ร่วมกับคนในพื้นที่เดิมที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อนแล้ว เพราะจากหลักฐานการสร้างพระธาตุศรีสองรัก พ.ศ. ๒๑๐๓-๒๑๐๖ พระมหาจักรพรรดิแห่งกรุงศรีอยุธยา กับพระเจ้าไชยเชษฐาแห่งกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) ร่วมกันสร้าง คาดว่าน่าจะมีผู้คนมาตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณนี้ก่อนสร้างพระธาตุศรีสองรัก และบ้านหนองคูคงจะเป็นหมู่บ้านแรกที่มีผู้คนมาตั้งถิ่นฐาน

บริเวณที่ตั้งหมู่บ้านจะเป็นที่ราบแคบๆ ยาวตามริมน้ำหมัน นอกจากนี้ภายในหมู่บ้านยังมีหนองน้ำกักเก็บน้ำไว้ใช้ได้ตลอดปี ชาวบ้านเชื่อว่าน่าจะเป็นการขุดเป็นคูขึ้น หรือน่าจะเป็นทางน้ำเดิม (แม่น้ำหมัน) ต่อมาสายน้ำเปลี่ยนทางเดินกลายเป็นกุดหรือบึง มีน้ำขังตลอดปีหรือเรียกว่า “หมันหลง” จึงพอจะเชื่อถือได้ จนกลายเป็นที่มาของชื่อหมู่บ้าน “บ้านหนองคู”

ย้อนหลังไป ๕๐ ปี หมู่บ้านนี้ยังเป็นที่ตั้งสถานที่ราชการ คือ ที่ว่าการอำเภอด่านซ้าย สถานีตำรวจภูธรอำเภอด่านซ้าย สุขศาลา (สถานีอนามัย) โรงเรียนประชาบาลตำบลด่านซ้าย (ปัจจุบันคือโรงเรียนชุมชนบ้านด่านซ้าย) มีโรงงานอุตสาหกรรมขนาดย่อมตั้งอยู่ คือ โรงงานกลั่นสุรา ชาวบ้านเรียกโรงต้ม (เหล้า) และมีร้านค้าตั้งเรียงรายอยู่ริมถนนแก้วอาษาทั้งสองข้าง

บ้านหนองซ้อง บ้านหนองซ้องหรือบ้านเหนือ ตั้งอยู่เหนือลำน้ำหมัน ถัดจากบ้านหนองคูไปทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน ในหมู่บ้านมีหนองน้ำ ถึงฤดูฝนจะมีน้ำไหลเชื่อมต่อกับหนองคู มีปลาและสัตว์น้ำอื่นๆ ขึ้นจากหนองคูไปวางไข่ที่หนองน้ำแห่งนี้ ชาวบ้านเรียกหนองน้ำนี้ว่า “หนองซ้อง”

หนองน้ำทั้งสองนี้มี ปลาตุ๊ก ปลาซ่อน ปลาเข็ง (ปลาหมอ) ปลากระดี่ และปลาไหลชุกชุม ชาวบ้านอาศัยปลาเป็นอาหาร

ส่วนเหตุที่เรียก “บ้านหนองซ้อง” สันนิษฐานว่า คำว่า “ซ้อง” หมายถึงภาชนะที่สานด้วยไม้ไผ่สำหรับใส่ปลา เมื่อชาวบ้านจับปลาได้จะเอาไปใส่ซ้อง จนมีเรื่องเล่าขานกันต่อมาว่า ชาวบ้านได้จับปลาในหนองน้ำได้ปลาจำนวนมาก เมื่อเอาปลาใส่ซ้องจนเต็มแล้วยัดปลาลงไปในซ้องอีก จนซ้องแตก ชาวบ้านจึงเรียกหนองน้ำนี้ว่า “หนองซ้องแตก” และกลายเป็นชื่อหมู่บ้าน “บ้านหนองซ้องแตก” ต่อมาคำว่า “แตก” หายไป เรียกสั้นๆ ว่า “บ้านหนองซ้อง”

ปัจจุบันบ้านหนองซ้องเปลี่ยนชื่อเป็น “บ้านเหนือ” เพราะหมู่บ้านนี้ตั้งอยู่เหนือบ้านหนองคู

นอกจากนี้ผู้เฒ่าผู้แก่ยังเล่าต่อมากันว่า หนองน้ำแห่งนี้มีสภาพที่มีความลึกและกว้าง มีน้ำขังและใสสะอาดตลอดปี มีป่าไม้หนาแน่นร่มครึ้มรอบบริเวณ ริมหนองน้ำเป็นที่ราบ มีหญ้าขึ้นปกคลุมเหมาะสำหรับเป็นที่เลี้ยงสัตว์ เช่น วัวและควาย ชาวบ้านถือว่าหนองน้ำและบริเวณรอบๆ เป็นพื้นที่ที่ทุกคนใช้ร่วมกันได้โดยไม่มีใครเป็นเจ้าของ (เป็นที่สาธารณะ) มีวัดเก่าแก่อตั้งอยู่ใกล้หนองน้ำนี้ มีหลักฐาน

ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้คือ ต้นโพธิ์ใหญ่มีอายุเป็นร้อยปี มีเศษอิฐให้เห็นเป็นหลักฐานว่าในสมัยก่อนมีวัดตั้งอยู่ ก่อนที่จะเป็นวัดร้าง แล้วไปตั้งวัดใหม่ คือ วัดโพนชัย

ขณะเดียวกันยังมีเรื่องเล่าว่า ในอดีตช่วงหลังสงครามข้าวบ้านแต่ละหมู่บ้านจะร่วมกันแห่ดอกไม้น้ไปบูชาที่พระธาตุศรีสองรักเป็นประจำทุกปี ชาวบ้านนาหอก็เป็นชาวบ้านกลุ่มหนึ่งที่ร่วมกันแห่ดอกไม้น้ไปบูชาพระธาตุศรีสองรัก ในขบวนแห่มีคนตรีพื้นบ้านซึ่งประกอบด้วยฆ้องและกลอง ชาวบ้านที่ไปร่วมแห่ดอกไม้น้จะมีทั้งผู้เฒ่าผู้แก่และหนุ่มสาว หากกลับจากแห่ดอกไม้น้บูชาพระธาตุศรีสองรักแล้วมักจะแวะบูชาดอกไม้น้ตามวัดรายทางที่ผ่าน ซึ่งเส้นทางต้องผ่านวัดใกล้หนองน้ำ เมื่อบูชาดอกไม้น้ที่วัดแล้วจะแวะเล่นสาดน้ำกันที่บริเวณหนองน้ำแห่งนี้ ผู้ที่ไม่มีขันน้ำจะใช้มือวกใส่กัน คนถือฆ้องลืมหิ้ววงฆ้องไว้แล้วลงเล่นสาดน้ำกันสนุกสนานเปลือยเปลือย พอถึงเวลากลับบ้านก็หาฆ้องไม่พบ จึงร้องบอกเพื่อนร่วมขบวนแห่ดอกไม้น้ว่า “ฆ้องเหี้ย” (ฆ้องหาย)

หนองน้ำแห่งนี้จึงได้ชื่อว่า “หนองฆ้องเหี้ย” นานเข้าเรียกสั้นๆ ว่า “หนองฆ้อง” ต่อมาออกเสียงเพี้ยนกลายเป็น “หนองซ้อง” และเรียกชื่อหมู่บ้านที่อยู่บริเวณนั้นว่า “บ้านหนองซ้อง” จนถึงทุกวันนี้

บ้านเดิ่น บ้านเดิ่นตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของบ้านหนองซ้อง อยู่ริมน้ำศอกและมีพื้นที่บางส่วนตั้งอยู่ริมน้ำหมัน

น้ำศอกเป็นสาขาหนึ่งของลำน้ำหมัน เหตุที่เรียกว่า “ลำน้ำศอก” เพราะลำน้ำในช่วงระหว่างบ้านเดิ่นกับบ้านห้วยตาดมีลักษณะคดเคี้ยวไปมาคล้ายข้อศอก ตรงหลักกิโลเมตรที่ ๓ บนถนนด่านซ้าย-เลย จะมีทางแยกขวาเข้าไปเป็นทางเดินเท้า เชื่อมติดต่อกับหมู่บ้านห้วยตาด บ้านโคกงาม บ้านหนองบัว (ภูเรือ) ติดต่อไปยังตัวเมือง จังหวัดเลย ในอดีตผู้คนจะใช้เส้นทางนี้เดินทางติดต่อกัน ซึ่งต้องผ่านและข้ามลำน้ำที่คดเคี้ยวไปมาคล้ายข้อศอกนี้ถึง ๗ ครั้ง (ภาษาถิ่นเรียก ๗ ซ้ง) จึงเรียกลำน้ำนี้ว่า “ลำน้ำศอก”

บริเวณที่ตั้งหมู่บ้านเดิ่นเป็นที่ราบและลานกว้างเกิดขึ้นตามธรรมชาติอยู่ทิศใต้ของหมู่บ้าน บริเวณนี้มีต้นมะม่วงใหญ่ (มะม่วงอ้งนก) ขึ้นเองตามธรรมชาติอยู่ ๓ ต้น มีอายุเป็นร้อยปี (ปัจจุบันเหลือให้เห็น ๑ ต้น และยืนต้นตายใกล้จะล้มอีก ๑ ต้น) ที่ราบหรือลานกว้างนี้ชาวบ้านเรียกว่า “เดิ่น” หมู่บ้านแห่งนี้จึงเรียกชื่อว่า “บ้านเดิ่น” มีวัดโพนชัยเป็นวัดเก่าแก่ของชุมชนตั้งอยู่ในเขตหมู่บ้านนี้

บ้านห้วยนาญ บ้านห้วยนาญตั้งอยู่ริมน้ำหมันคนละฝั่งกับบ้านหนองซ้อง เยื้องไปทางทิศใต้ และตั้งอยู่ฝั่งตรงกันข้ามกับพระธาตุศรีสองรัก ในอดีตมีสภาพเป็นป่าใหญ่ มีต้นไม้ขนาดใหญ่ขึ้นอยู่ทั่วไป มีสัตว์ป่าชุกชุม มีผลไม้ที่เป็นอาหารของนกทุกชนิด

ที่ตั้งของหมู่บ้านเป็นที่ราบแคบๆ ตามริมน้ำหมัน เมื่อก่อนมีบ้านเรือนตั้งอยู่ประมาณ ๘-๑๐ ครัวเรือน รวมเป็นหมู่บ้านเดียวกับหนองซ้อง (มาแยกเป็นหมู่ที่ ๑๔ ของตำบลด่านซ้าย เมื่อประมาณ

“คำว่า “เดิ่น” เป็นภาษาพูดของประชาชนชาวลาว ซึ่งหมายถึงสนามหรือลาน เช่น สนามบิน จะเรียกว่า เดิ่นเฮือเหาะ (เฮือเหาะ คือ เครื่องบิน)

๓๐ ปี) ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้านติดริมน้ำหมัน ทางฝั่งซ้ายของลำน้ำหมันตรงกันข้ามกับหมู่บ้าน มีลำห้วยน้ำอุ่นไหลจากป่าเขาทางทิศตะวันตกมารวมกับลำน้ำหมัน บริเวณปากน้ำอุ่นจะเป็นลานหินเป็นแนวยาวลงมาตามน้ำ และมีก้อนหินทั้งขนาดใหญ่และเล็กอยู่กลางลำน้ำหมันเป็นจำนวนมาก พอถึงหน้าแล้งปริมาณน้ำลดลง จะมองเห็นสายน้ำไหลผ่านแก่งหินสวยงาม ชาวบ้านเรียกว่า “แก่งอุ่น” พื้นน้ำใกล้แก่งอุ่นมีทรายและก้อนกรวดมากมาย เหมาะสำหรับเป็นที่เล่นน้ำและเป็นที่พักผ่อนของชาวบ้าน ปัจจุบันน้ำตื้นเขิน มีดินไหลมาทับถมก้อนหินและลานหินทำให้ไม่เห็นแก่งอีกแล้ว

ทางด้านทิศตะวันออกของหมู่บ้านมีเนินเขาเตี้ยๆ ชาวบ้านเรียกว่า “โพน” มีต้นไม้ใหญ่น้อย ขึ้นอยู่หนาแน่น และมีทุ่งนาแคบๆ ติดกับเนินเขา บริเวณโพนหรือเนินเขานี้มีนกหลายชนิดอาศัยอยู่ โดยเฉพาะนกยูง มีเป็นจำนวนมาก จึงทำให้หมู่บ้านได้ชื่อว่า “บ้านห้วยนาญ” และทุ่งนาได้ชื่อว่า “นา นกยูง” ต่อมาเรียกชื่อสั้นเข้าเป็น “บ้านห้วยนาญ” ทุ่งนาเป็น “นาญ” คำว่า “นก” หายไป บริเวณโพนหรือเนินดังกล่าวเป็นป่าใหญ่รกชัฏ มีลิงและค้างอาศัยอยู่ ชาวบ้านเรียกโพนนี้ว่า “โพนภูค่าง” ในอดีตเป็นป่าช้าของบ้านห้วยนาญ ปัจจุบันเป็นที่ตั้งสำนักงานองค์การบริหารส่วนตำบลด่านซ้าย

จากหมู่บ้านทั้งหมดที่กล่าวมา ทำให้เห็นว่าการตั้งชื่อแต่ละหมู่บ้าน ผู้เฒ่าผู้แก่หรือหัวหน้าหมู่บ้านจะพิจารณาจากสิ่งที่เป็นธรรมชาติที่มีในหมู่บ้าน เช่น ลำห้วย หนองน้ำ ต้นไม้ใหญ่ เนินหรือโพน เช่น บ้านห้วยลาด บ้านหนองซ้อง บ้านกกโพธิ์ บ้านโพนหนอง เป็นต้น ซึ่งมีเจตนาจะให้หมู่บ้านของตนมีชื่อเรียกที่ชัดเจน เป็นสิริมงคลแก่ผู้คนในหมู่บ้าน

บ้านนาเวียง

บ้านนาเวียงตั้งอยู่ริมแม่น้ำหมัน ห่างจากอำเภอด่านซ้ายไปทางทิศเหนือประมาณ ๒ กิโลเมตร มีอาณาเขตติดต่อดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับที่ทำกินของหมู่บ้านนุ่งกุ่ม (นาดินบัว)

ทิศใต้ ติดต่อกับชุมชนบ้านด่านซ้าย

ทิศตะวันตก ติดต่อกับแม่น้ำหมัน

ทิศตะวันออก ติดต่อกับทุ่งนาและภูเขาอ่างล้าง

พื้นที่โดยส่วนใหญ่เป็นที่ราบและเป็นภูเขาสูงต่ำสลับที่ราบเชิงเขา มี ๓ ฤดู คือ ฤดูฝน ฤดูหนาว และฤดูร้อน ทรัพยากรทางธรรมชาติมีป่าไม้อุดมสมบูรณ์ มีต้นน้ำอยู่บนภูเขามากมาย เช่น ต้นน้ำห้วยยางบงและต้นน้ำบวักเดียว เป็นต้น ต้นน้ำที่อยู่บนเขาเหล่านี้จะมีน้ำตลอดทั้งปี

สภาพโดยทั่วไปของบ้านนาเวียงเป็นหมู่บ้านเล็กๆ การตั้งบ้านเรือนไม่แออัดเนื่องจากมีจำนวนประชากรน้อย กล่าวคือ บ้านนาเวียงมีบ้านเรือนเพียง ๖๐ หลังคาเรือน มีประชากร ๒๒๐ คน การสร้างบ้านเรือนมีลักษณะเหมือนกับบ้านไทยทั่วไป หลังคาใช้หญ้าคามุง ตัวบ้านและพื้นบ้านจะใช้ไม้ไผ่สับเป็นแผ่นหรือที่เรียกว่าฟากดีเป็นผนังและปูเป็นพื้น มีเรือนทำกับข้าวเรียกว่า “เรือนน้อย” ภายในห้องครัวจะมี “หิ้งข้าว” ตั้งอยู่เหนือเตาไฟที่ใช้ขี้ไต้มาเป็นเชื้อเพลิง

หิ้งข้าวสานมาจากไม้ไผ่ขึ้นรูปเป็นตาข่ายแล้วติดไว้บริเวณใต้ซื้อบ้านเหนือเตาไฟ เมื่อเวลาจุดไฟ หุงหาอาหารควันจากซื้อได้และเศษฟืนไปรมอุปกรณ์ต่างๆ ที่วางไว้บนหิ้งข้าว เช่น เครื่องจักสานหรืออาหารแห้ง ถือเป็นการรักษาเครื่องใช้ให้คงอยู่และถนอมอาหารบางประเภทให้เก็บไว้ได้นาน นอกจากนี้ ยังมีการสร้างระเบียบหน้าบ้านหรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่าชาน เพื่อใช้เป็นพื้นที่ใช้สอยเล็กๆ น้อยๆ รวมทั้งเป็นที่สำหรับพาดบันไดบ้านและมีโถงน้ำตั้ง

การดำรงชีวิตในสมัยก่อนนี้เมื่อยังไม่มีความเจริญทางด้านวัตถุต่างๆ หากพูดถึงด้านที่อยู่อาศัย จะสร้างด้วยไม้ไผ่ คือ นำไม้ไผ่มาผ่าสลับแล้วสานเป็นแผ่นๆ เพื่อนำมาทำเป็นฝาบ้าน ส่วนหลังคาจะใช้ ใบจากหรือหญ้าแห้งหลังคาบ้าน เมื่อเปรียบเทียบกับสมัยนี้แล้วแตกต่างกันมาก คนสมัยนี้จะนิยมสร้างบ้านด้วยไม้ อิฐ ปูน และมุงด้วยหลังคาสังกะสีและกระเบื้อง เพื่อให้เกิดการคงทนแข็งแรง

หมู่บ้านนาเวียงมีวัดศรีโพธิ์เป็นศูนย์กลางของหมู่บ้าน ในขณะที่โรงเรียนของหมู่บ้านในสมัยก่อนกลับไม่มี ต้องเดินทางด้วยเท้าจากหมู่บ้านเข้ามาเรียนที่ตัวอำเภอด่านซ้ายเป็นระยะทางถึง ๒ กิโลเมตร (โรงเรียนชุมชนบ้านด่านซ้าย) ที่สำคัญเมื่อถึงหน้าฝนถนนจะเป็นโคลนตมเดินทางไปด้วยความยากลำบาก

ตัวอย่างหนึ่งที่ชาวบ้านมักเล่าขานเกี่ยวกับความยากลำบากในการเดินทางก็คือ การเดินทางเข้าไปเรียนหนังสือต่อที่จังหวัดเลยจะต้องใช้เวลาในการเดินทาง ๒-๓ คืน ข้ามภูหลายลูก ต้องอาศัยวัดเป็นที่พักแรม ส่วนเหตุที่ต้องเดินทางไปเรียนท้องที่ไกลๆ เพราะโรงเรียนสมัยนั้นไม่มี ต้องอาศัยโรงเรียนในหมู่บ้านใกล้เคียง เช่น โรงเรียนในตัวอำเภอด่านซ้าย หรือโรงเรียนในจังหวัดเลย หรืออำเภอหล่มสัก เป็นสถานศึกษา ชาวบ้านส่วนใหญ่ในสมัยก่อนจึงไม่ได้เรียนหนังสือ

ปัจจุบันนี้ตลาดร้านค้าในหมู่บ้านไม่มี ต้องเดินทางเข้าไปหาซื้อเครื่องใช้ในตลาดด่านซ้าย ส่วนอาหารพวกปูและปลา ชาวบ้านจะหากันในแม่น้ำหมันและตามทุ่งนา โดยชาวบ้านจะหาปลาด้วยการใช้สวิงไปช้อนหรือนำไปช้อนวางดักปลา ปู และหอย นอกจากนี้ยังมีการปลูกผักและหาของป่า

ส่วนระบบสาธารณูปโภคต่างๆ พบว่า เดิมหมู่บ้านไม่มีไฟฟ้าใช้ สมัยก่อนชาวบ้านในหมู่บ้านใช้ซื้อได้เป็นเชื้อเพลิง ทำให้เกิดแสงสว่างในเวลากลางคืน ต่อมาได้มีการประยุกต์ใช้ตะเกียงเพลิง ตะเกียงเจ้าพายุ ตะเกียงเปี๊ยะ โดยตะเกียงเหล่านี้ได้ใช้น้ำมันก๊าดเป็นเชื้อเพลิง เช่นเดียวกับน้ำประปาที่ไม่มีใช้เหมือนทุกวันนี้ ชาวบ้านในหมู่บ้านใช้น้ำบ่อไว้บริโภค น้ำหมันไว้ใช้อุปโภค ภาชนะที่ใช้หามน้ำแต่ก่อนก็ใช้ไม้ไผ่และหวายมาสานเป็นคู้และกระบุง ขณะที่โทรศัพท์ เดิมไม่มีบริการเช่นกัน การติดต่อต้องอาศัยแต่โทรเลขและจดหมาย ส่งข่าวให้ญาติที่อยู่ห่างไกล

ด้านสุขอนามัย เมื่อชาวบ้านเจ็บไข้ได้ป่วยจะมีวิธีการรักษาตามแบบชาวบ้าน โดยหมอชาวบ้านจะเป็นผู้หายาสมุนไพรตามบ้านและตามป่ามาใส่ยาให้กิน เพื่อรักษาโรคต่างๆ หรือหากเด็กในหมู่บ้าน หกล้ม แขนหัก ขาหัก จะมีหมอทางไสยศาสตร์มาเป่าเพื่อรักษา

ในสมัยก่อนถนนหนทางในหมู่บ้านจะเป็นถนนลูกรัง หน้าแล้งมีฝุ่น หน้าฝนจะเป็นโคลน ไปไหนมาไหนลำบาก ติดต่อสื่อสารกันยาก น้ำประปาก็ไม่มีใช้ ใช้น้ำคลอง น้ำบ่อ ไฟฟ้าก็ไม่มีใช้ ต้องใช้ขี้ได้ ขี้ได้คือเชื้อที่ทำให้ติดไฟง่าย ทำให้เกิดแสงสว่าง หรือใช้ตะเกียงโดยใช้น้ำมันก๊าดเป็นเชื้อเพลิง

ปัจจุบันสังคมเปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะช่วงทศวรรษที่ผ่านมา หมู่บ้านมีการพัฒนามากขึ้น และนำความเจริญมาสู่หมู่บ้าน ทำให้หมู่บ้านได้รับความสะดวกสบายกว่าสมัยก่อน เช่น ถนนหนทางในหมู่บ้านเปลี่ยนมาเป็นถนนคอนกรีต น้ำประปาและไฟฟ้ามีใช้กันทั่วทุกหลังคา การคมนาคมติดต่อสื่อสารสะดวก มีทีวีไว้ดูข่าวสาร ดูหนัง ดูละคร มีโทรศัพท์ส่วนตัวและโทรศัพท์สาธารณะหมู่บ้านไว้ติดต่อสื่อสาร

บ้านนาหอ

บ้านนาหอตั้งอยู่ทางทิศเหนือของต้นน้ำหมัน ห่างจากตัวอำเภอด่านซ้ายมาด้านทิศเหนือราว ๗-๘ กิโลเมตร มีอาณาเขตติดต่อดังนี้

ทิศเหนือ ติดกับบ้านหนองผือ

ทิศใต้ ติดกับบ้านโพนหนอง

ทิศตะวันออก ติดกับภูเขากับบ้านห้วยตาด

ทิศตะวันตก ติดกับภูเขากับบ้านหนองสิม อำเภอนาดูน

ด้านภูมิอากาศของบ้านนาหอแต่ละช่วงฤดูแตกต่างกันมาก กล่าวคือ ช่วงฤดูร้อนอากาศจะร้อน ช่วงฤดูหนาวอากาศจะหนาวจัด

ด้านการสร้างบ้านเรือน สมัยก่อนการสร้างบ้านเรือนโดยทั่วไปจะสร้างเป็นกระท่อมหลังเล็ก ๆ มุงด้วยหญ้าคา ส่วนฝาและพื้นบ้านทำด้วยไม้ไผ่ หากครอบครัวใดมีฐานะดีจะสร้างบ้านด้วยเสาไม้จริง หรือเสาตั้งหิน ฝาบ้านดีด้วยไม้เนื้อแข็ง ส่วนหลังคาจะมุงแป้นเกล็ด

สถานที่สำคัญมีวัดศรีภูมิ ศาลเจ้าบ้าน (ดงหอ) ภูผาแดด เหตุที่เรียกว่าภูผาแดด เพราะตอนเช้าจะมีแสงแดดส่องไปยังภูผาแดดก่อนที่อื่น บริเวณภูผาแดดจะมีถ้ำตามคำบอกเล่าของคนเก่าคนแก่เล่าว่า ภายในถ้ำมีพระพุทธรูปและของมีค่าอยู่ในถ้ำ เมื่อถึงเดือนเจ็ดของทุกปี เจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม พ่อแสน นางแดง และชาวบ้าน จะพากันขึ้นไปบนภูผาแดดเพื่อทำพิธีขอฟ้าขอฝนเป็นการสืบทอดมาจากรบรรพบุรุษ ซึ่งปัจจุบันยังคงประกอบพิธีกรรมนี้

ด้านสาธารณูปโภค ย้อนหลังไปหลายสิบปี บ้านนาหอยังไม่มีไฟฟ้าใช้ เดิมชาวบ้านต้องอาศัยกระบอกไม้บรรจุน้ำมันยางผสมเศษไม้ผุเป็นเชื้อเพลิง "กระบอกขี้ได้" ต่อมามีการใช้ตะเกียงน้ำมันก๊าด ส่วนน้ำประปาก็ไม่มีเช่นกัน ชาวบ้านต้องอาศัยน้ำจากลำน้ำหมันและลำห้วยม่วงซึ่งไหลมาจากบนเขาห้วยม่วง รวมทั้งต้องขุดบ่อเก็บกักเก็บในยามแล้ง

ส่วนภาชนะใส่น้ำจะสานจากไม้ไผ่เอายางและหมันบดให้ละเอียดผสมกับ "ขี้ขี้" มาทาไม้ไผ่ที่สานป้องกันรูรั่วเวลาตาก เรียกว่า คุ นอกจากนี้นี้ยังมีเครื่องใช้ในครัวเรือนชนิดอื่น เช่น หม้อดินเผาสำหรับ

นั่งข้าวเหนียวและใส่แกงต้ม ส่วนถ้วยจานที่ใช้อย่างปัจจุบันก็ไม่มีจะตัดแปลงกะลามะพร้าวแทน รวมทั้งขันทำจากกะลามะพร้าวเช่นกัน

ถนนหนทางสมัยก่อนไม่มีอย่างที่เห็น ต้องอาศัยทางควายและทางเดินเกวียน เส้นทางคมนาคมเริ่มสะดวกเมื่อราวก่อนปี ๒๕๑๐ สมัย นายจัดสุระ เดโช เป็นนายอำเภอด้านซ้าย ขณะนั้นมี กองอำนวยการรักษาความปลอดภัยแห่งชาติหรือ กรป. กลาง โดยมี จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์เป็นผู้ริเริ่มให้บุกเบิกเส้นทางจากตัวอำเภอด้านซ้ายสู่บ้านปากหมันซึ่งเป็นที่ตั้งของกรป.กลาง เพราะเห็นว่าในอำเภอ ด้านซ้ายการเดินทางไม่สะดวก ทางอำเภอด้านซ้ายจึงร่วมมือกับกรป.กลาง บุกเบิกเส้นทางพร้อมทั้งขยายเส้นทางแต่ยังไม่ได้รูดยาง คงเป็นหินลูกรัง

พ่อเฒ่าคนหนึ่งแห่งหมู่บ้านนาหอเล่าว่า ราวปี ๒๕๑๒ ได้ซื้อจักรยานยนต์มาขี่ ถนนยังเป็นลูกรัง กระทั่งปี ๒๕๒๒ ถนนสายนี้ถึงรูดยางเพียงบางช่วงไปถึงแค่บ้านโพธิ์หนอง จนปี ๒๕๓๓ จึงรูดยางถึงบ้านปากหมัน

การปกครอง เดิมบ้านนาหอและบ้านเก่าขึ้นอยู่กับตำบลด้านซ้าย ก่อนแยกออกเป็นตำบล นาหอในราวปี พ.ศ. ๒๕๑๕ เนื่องจากมีประชาชนมากขึ้นจึงกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น ตั้งผู้ใหญ่บ้านและกำนัน

การจัดการด้านทรัพยากรน้ำในลุ่มน้ำหมัน

สิ่งที่เกริ่นไว้เบื้องต้นว่า ลำน้ำหมันเกิดจากภูเขาคอนไก่ (ภูลมโล) ภูเขาภูนี้มีพื้นที่ครอบคลุม ๓ จังหวัด คือ จังหวัดเลย จังหวัดเพชรบูรณ์ และจังหวัดพิษณุโลก ไหลย้อนไปทางทิศเหนือ ผ่านตำบลกกสะทอน ตำบลด้านซ้าย ตำบลนาหอ ตำบลนาดี ไปบรรจบแม่น้ำเหืองที่ตำบลปากหมัน (ตำบลดังกล่าวที่อยู่ในเขตอำเภอด้านซ้ายทั้งหมด)

สภาพของลำน้ำ เป็นลำน้ำสายเล็กๆ และแคบ แต่มีน้ำไหลตลอดปี มีลำห้วยมากมายที่ไหลลงสู่ลำน้ำสายนี้ ต้นน้ำในช่วงที่น้ำไหลผ่านตำบลกกสะทอน สภาพพื้นที่เป็นภูเขาสูงต่ำลดหลั่นและสูงชัน มีแก่งและโขดหินติดต่อกันเป็นระยะทางไกล บางช่วงน้ำจะไหลลดโขดหิน หน้าแล้งจะมองไม่เห็นน้ำ (ชาวบ้านเรียกว่าน้ำดัน ดันแปลว่าลอด) ฤดูฝนน้ำไหลเชี่ยวมาก

สภาพของลำน้ำในช่วงที่ไหลผ่านตำบลด้านซ้าย คือ หมู่บ้านหัวนาโยง บ้านเหนือ บ้านเดิน บ้านหนองคู บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ ตำบลนาหอ เป็นพื้นที่ราบ กระแสน้ำไหลไม่แรงนัก

ในอดีต (เมื่อ ๕๐-๖๐ ปีก่อน) ในหน้าฝนผู้คนจะใช้น้ำฝนที่รองจากหลังคาบ้านของแต่ละครัวเรือน เก็บใส่โอ่งใส่ตุ่มไว้ดื่มไว้ใช้จนตลอดฤดู (มีฝนตกตามฤดูกาล) ส่วนหน้าแล้งตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน-เดือนพฤษภาคม น้ำในลำน้ำหมันจะใสสะอาด ผู้คนที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมฝั่งน้ำนี้จะใช้น้ำในลำน้ำหมัน สำหรับดื่ม อาบ และซักล้างสิ่งของต่างๆ ได้ตลอดปี แต่ละหมู่บ้านจะมีทำนน้ำเป็นของตนเอง และมีเส้นทางลำน้ำเชื่อมกับถนนสายหลักของหมู่บ้าน ตอนเช้าของแต่ละวันคนในครัวเรือนจะนำ

ภาชนะ (ค-ถัง) ลงไปตักน้ำในลำน้ำขึ้นมากักเก็บไว้ในโอ่งหรือตุ่ม (ส่วนมากเป็นหน้าที่ของฝ่ายหญิง) ให้พอดื่มกินได้ตลอดทั้งวัน จะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับจำนวนผู้คนในครัวเรือน และตักน้ำสำหรับใช้มาเก็บไว้ในโอ่งหรือตุ่มอีกที่หนึ่ง เพื่อใช้ล้างถ้วยชามและภาชนะอื่นๆ ในครัวเรือน

การซักเสื้อผ้าและเครื่องนุ่งห่มอื่นๆ ชาวบ้านจะนำไปซักที่ท่าน้ำในตอนเย็นทุกวัน ชาวบ้านทุกคนจะลงไปอาบน้ำที่ท่าน้ำในหมู่บ้านของตนเอง ส่วนมากจะอาบน้ำวันละครั้ง คือ ตอนเย็นของแต่ละวัน หลังจากทำงานเหน็ดเหนื่อยมาแล้วทั้งวัน

การใช้น้ำในการเกษตร หน้าแล้ง ชาวบ้านจะปลูกพืชผัก เช่น หอม กระเทียม ผักชี ผักกาด กะหล่ำปลี กะหล่ำดอก เป็นต้น ตามริมฝั่งทั้งสองฟาก โดยใช้น้ำในลำน้ำหมันรดพืชที่ปลูกไว้ ในหน้าฝน ชาวบ้านห้วยนาบูล บ้านเดิ่น บ้านเหนือ และบ้านหนองคู จะไม่ใช้น้ำในลำน้ำหมันช่วยในการทำนา เพราะที่นาอยู่สูงจากระดับน้ำและได้น้ำฝนจากลำห้วยที่ไหลจากภูเขาซึ่งมีปริมาณมากพอสำหรับการทำนาอยู่แล้ว แต่ชาวบ้านนาเวียง บ้านนาหมอก ที่มีที่นาอยู่ใกล้ลำน้ำหมัน จะใช้น้ำจากลำน้ำช่วยในการทำนา เรียกว่า นาน้ำพัด โดยการทำพัด (ระหัด) วิดน้ำเข้านา ซึ่งจะทำได้ปีละครั้ง คือ ในหน้าฝนเท่านั้น ในปัจจุบันยังพอมีพัดให้เห็นอยู่บ้าง

ระบบ “น้ำภูเขา”

ก่อนปี ๒๕๐๖ ชาวบ้านหนองคู บ้านเหนือ บ้านเดิ่น และบ้านห้วยนาบูลใช้น้ำจากลำน้ำหมันสำหรับดื่ม อาบ และอื่นๆ หลังจากนั้นมา สุขาภิบาลด่านซ้ายได้จัดสร้างประปาภูเขาจากห้วยน้ำอุ่น (ห้วยน้ำอุ่น เป็นสาขาหนึ่งของห้วยน้ำศอกและลำน้ำหมัน ต้นน้ำอุ่นเกิดจากภูเขาในหมู่บ้านกกเหียนและบ้านก้างปลา ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของบ้านเดิ่น) โดยกันเป็นฝายน้ำล้น (ฝายคอนกรีต) บนภูเขาในเขตหมู่บ้านเดิ่น แล้วต่อท่อเหล็กเชื่อมติดต่อกันเข้ามาในหมู่บ้านเดิ่น บ้านหนองคู บ้านเหนือและบ้านห้วยนาบูล ให้ชาวบ้านใช้ดื่ม อาบ และอื่นๆ (ใช้น้ำจากธรรมชาติ ไม่ต้องผ่านกรรมวิธีทำน้ำให้สะอาดแต่อย่างใด เพราะชาวบ้านเชื่อว่า น้ำที่ไหลจากภูเขานั้นสะอาดอยู่แล้ว) สุขาภิบาลด่านซ้ายเก็บค่าบริการการใช้น้ำประปาภูเขาครัวเรือนละ ๒๐ บาทต่อเดือน

ต่อมาราวปี ๒๕๓๘ สุขาภิบาลด่านซ้ายได้โอนกิจการประปาภูเขาให้กับการประปาส่วนภูมิภาค สาขาด่านซ้าย การประปาส่วนภูมิภาคยังคงใช้น้ำจากห้วยน้ำอุ่นและน้ำจากลำน้ำหมันมาผลิตเป็นน้ำสะอาด จำหน่ายให้แก่ชาวบ้านในเขตเทศบาลตำบลด่านซ้ายไปทางทิศใต้ประมาณ ๖ กิโลเมตร หากเขื่อนนี้สร้างเสร็จ สามารถกักเก็บน้ำได้จำนวนหนึ่ง คงช่วยบรรเทาความเดือดร้อนจากภัยน้ำท่วมของหมู่บ้านได้เพื่อนได้ในระดับหนึ่ง

จึงเห็นได้ว่า คนสมัยก่อนการมาตั้งถิ่นฐานที่อยู่อาศัย การทำมาหากินจะต้องหาทำเลที่มีแหล่งน้ำ มีพื้นที่ทำการเพาะปลูกพืชต่างๆ มีพื้นที่ในการเลี้ยงสัตว์ ที่สำคัญที่สุดคือแหล่งน้ำ ไม่ว่าจะเป็นน้ำดื่ม น้ำใช้ ในครัวเรือน น้ำที่ใช้ในการเพาะปลูก ชาวบ้านนาหมอกก็อาศัยแหล่งน้ำ คือลำน้ำหมัน สมัยก่อนผู้คนยังไม่มากจึงทำให้ลำน้ำหมันสะอาด สามารถใช้ดื่มได้ ครั้นต่อมาเมื่อมีผู้คนมากขึ้นจึงทำให้ลำน้ำหมัน

สกปรก ไม่สามารถใช้ดื่มได้ ชาวบ้านจึงหาวิธีทำน้ำดื่มโดยการขุดบ่อน้ำตามเชิงเขาที่มีน้ำซึมได้ดิน การทำการเกษตรต้องอาศัยลำน้ำห้วยบนภูเขาที่สูงแล้วทำร่องน้ำลงมาหาพื้นที่แปลงเกษตร น้ำห้วยบนภูเขาจะไหลตลอดปี ถ้าพื้นที่ทำการเกษตรอยู่ใกล้ลำน้ำห้วยบนภูเขาก็คงทำพืดเพื่อเอาน้ำขึ้นไปบนแปลงเกษตร ถ้าพื้นที่ทำการเกษตรอยู่สูงกว่าลำน้ำห้วยบนภูเขาก็คงต้องทำร่องน้ำไหลลงสู่แปลงที่ทำการเกษตร โดยอาศัยลำน้ำห้วยน้ำดับที่อยู่ด้านภูผาแดด ปัจจุบันชาวบ้านก็ยังอาศัยลำน้ำห้วยน้ำดับนี้อยู่

"พืด" หรือระหัดวิดน้ำ

หมู่บ้านนาหอตั้งอยู่ติดกับแม่น้ำห้วยบน ที่นาทำการเกษตรก็อยู่ติดแม่น้ำห้วยบน การจะเอาน้ำจากแม่น้ำห้วยบนขึ้นไปบนพื้นที่นา เมื่อสมัยก่อนยังไม่มีเครื่องยนตสูบน้ำ ชาวบ้านนาหอจึงหาวิธีวิดน้ำขึ้นพื้นที่นา โดยการทำพืดหรือระหัดวิดน้ำ ทำด้วยไม้ไผ่ ใช้งานได้เพียง ๑ ปี เท่านั้น ถึงปีต่อไปก็ทำใหม่ ปัจจุบันนี้หมู่บ้านนาหอยังมีการทำพืดใช้อยู่

จึงกล่าวได้ว่าพืดมีประโยชน์หลายอย่างต่อชาวบ้านในลุ่มน้ำห้วยบน โดยเฉพาะเกษตรกรผู้ทำนา ได้อาศัยพืดวิดน้ำเพื่อทำนา ปลูกพืช และเลี้ยงสัตว์ได้อย่างเพียงพอ โดยไม่ต้องรอน้ำฝน ส่วนการใช้พืดทางการเกษตรจะใช้ได้เฉพาะคนที่มียี่นที่อยู่ใกล้ลำน้ำห้วยบนเท่านั้น ห่างออกไปไม่สามารถใช้ได้เนื่องจากน้ำที่พืดขึ้นมาอาจส่งแรงไปไม่ถึง

พืดหรือระหัดวิดน้ำ ภูมิปัญญาท้องถิ่นวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำห้วยบน

ซึ่งปัจจุบันชาวบ้านยังคงใช้พืดนี้อยู่ที่บ้านนาเวียงและนาหอ

ขั้นตอนการทำพัด เริ่มต้นจากการตัดลำไม้ไผ่เป็นท่อนๆ ยาว ๒ เมตร แล้วนำมาตอกลงกลางลำน้ำห่ม เป็นแนวสลับฟันปลา และวางรูปเจียงลงตามลำน้ำห่ม ซึ่งเรียกกันว่า "ลงหลักห้วย" เพื่อให้ น้ำไหลไปทางเดียวกัน คือลงใต้ที่พัด พัดก็จะหมุนขึ้น พอตอกลงหลักเสร็จแล้วค่อยนำใบมะพร้าวหรือ ปลายไม้ไผ่มาใส่ทับไว้ให้แน่นหนา ส่วนเสาทวนหรือแกนกลางทำจากแก่นไม้เนื้อแข็งมีความยาว ประมาณ ๖-๗ เมตร เสาทวนนี้จะต้องมีความทนทานมาก

ขณะที่ตุ้มพัดทำจากแก่นไม้เนื้อแข็งมีความยาวประมาณ ๒ เมตร หนาประมาณ ๒๐ เซนติเมตร เป็นท่อนยาวกลม ตุ้มจะต้องเจาะให้เป็นรูเพราะจะได้เอาธนูเสียบ โดยธนูทำจากไม้ที่อยู่ในไร่ จะเป็นไม้ อะไรก็ได้แต่ต้องมีอายุประมาณ ๑-๒ ปี ส่วนซี่จะทำด้วยไม้ไผ่เช่นกัน ทำเป็นวงกลม ใช้ไม้ไผ่ยาวมัดต่อกันเป็นวงล้อมกลม สำหรับกรงจะใช้ไม้ไผ่ที่เสียบกับตุ้มจรวดพัดเป็นวงกลม

ส่วนใบพัดใช้ไม้ไผ่ผ่าสับเป็นซี่เล็กแล้วเอามาสานเป็นแพติดไว้เป็นระยะๆ ตรงกรงและซี่ ระยะช่วงห่างให้เท่ากับ : เสร็จแล้วต่อด้วยไม้ไผ่เป็นท่อนยาวประมาณ ๑.๕๐ เมตร ไม้ไผ่นี้จะต้องทะลุ ปล้องออก เพื่อที่จะได้ตักน้ำขึ้นไปเทใส่รางน้ำซึ่งอยู่ข้างบนเรียกว่า "บังพัด"

ขณะที่บังพัดใช้ไม้ไผ่ตัดเป็นกระบอกยาวประมาณ ๒ ปล้อง และจะต้องทะลุปล้องแล้วเอามา มัดติดกับข้างใบพัด โดยมัดเป็นรูปเจียง เสร็จแล้วพัดก็จะหมุนไปเรื่อย ๆ ส่งน้ำไปตามรางน้ำ ซึ่งจะมีทั้ง รางน้ำสั้น คือรางน้ำที่รองน้ำจากบังพัด และรางน้ำยาว คือต้องใช้ไม้ไผ่เป็นท่อนยาวที่ทะลุปล้องแล้วมา ต่อกันเป็นท่อนยาว ที่ส่งน้ำไหลไปหานา

นอกจากนี้ยังต้องทำแพพื้น คือพื้นน้ำข้างล่างตรงพัดหมุนจะต้องทำแพให้ได้ เพราะกันน้ำเซพื้น โดยใช้ไม้ไผ่สับให้เป็นแพ (เรียกว่าฟาก) ปลูกพื้นดินในน้ำหรือจะใช้ไม้เป็นท่อนลำยาวก็ได้เหมือนกัน

จึงกล่าวได้ว่า พัดถูกนำมาใช้ประโยชน์เพื่อวิดน้ำทำนามานานแล้ว พัดจึงมีประโยชน์ต่อคนลุ่ม น้ำห่มมาก เพราะนอกจากได้ใช้น้ำทำนาแล้วยังได้หาปูหาปลาง่ายสะดวกสบาย เพราะเป็นแหล่งที่อยู่ อาศัยของสัตว์น้ำ เมื่อก่อนคนที่มิพัด เรียกได้ว่าเป็นคนที่มีฐานะดีมาก เพราะว่าได้ทำนามีน้ำทำนา ตลอดทั้งปี ไม่ต้องรอน้ำจากฝน ได้ทำนามีข้าวไว้กินและขายตลอดทั้งปี ปัจจุบันหลายครอบครัวในบ้าน นาเวียงและนาหอยังคงใช้พัดอยู่เช่นเดิม

การสร้างบ้านเรือนในชุมชนลุ่มน้ำห่ม

ส่วนสภาพบ้านเรือนของชุมชนลุ่มน้ำห่มทั้ง ๓ ชุมชนมีลักษณะคล้ายๆ กัน กล่าวคือ การ ดำรงชีวิตของคนรุ่นปู่ ย่า ตา ยาย เมื่อ ๖๐-๗๐ ปีก่อน การสร้างที่อยู่อาศัย วัสดุอุปกรณ์ในการก่อสร้าง ที่อยู่อาศัยหาได้จากป่าบริเวณรอบหมู่บ้านตรงบริเวณโคกวัว (ปัจจุบันคือ โรงเรียนศรีสองรัก) หรือ บริเวณโคกน้อยที่ตั้งทหารพราน ภูแก้วชี้ควายบ้านนาหว้า การชนไม้จากป่าสู่หมู่บ้านจะอาศัยแรงคน ช่วยกันแบกหาม ถ้าเกินกำลังคนก็อาศัยแรงงานสัตว์ (ควาย) เป็นพาหนะลากจูง

การปลูกบ้านแล้วแต่ฐานะของแต่ละครอบครัว ผู้มีฐานะดีจะสร้างบ้านถาวร เป็นเสาไม้เนื้อแข็ง (ไม้จริง) ถ้าเป็นเสากลมๆ พื้นแป้น ฝากระดาน (พื้นแป้น ฝาแป้น หมายถึง ไม้กระดานที่เลื่อยเป็นแผ่นๆ จากไม้เนื้อแข็ง) หลังคามุงด้วยแป้นเกร็ด (กระเบื้องไม้) บ้านเป็นทรงมะลิลา มีจั่ว มีระเบียบหน้าบ้าน กันฝาระหว่างห้องนอนกับระเบียบ มีประตู ๒ ข้าง เว้นห้องกลาง มีหน้าต่างด้านข้างเป็นช่องแคบๆ เรียกว่าป่องเอี่ยมหรือป่องเยียม ส่วนระเบียบด้านหน้าปล่อยโล่ง ห้องนอนโล่ง แต่จะใช้ผ้ากัน (ผ้าม่าน) กันเป็นห้องนอนของพ่อ-แม่และลูกอย่างเป็นสัดส่วน พื้นที่ของตัวบ้านจะมีขนาด ๘ X ๑๖ คอก ปลูกเรือนไฟ (เรือนครัว) แยกต่างหาก โดยสร้างฐานติดต่อกัน ระหว่างเรือนนอนกับเรือนไฟจะมีฮ้าน (ร้าน) โถงน้ำกิน ส่วนน้ำใช้แยกตั้งไว้ใกล้เรือนครัว น้ำกินน้ำใช้ได้จากลำน้ำหมัน ใช้ภาชนะคุบบรรจุ (ตัก) หาบ ขึ้นมาใส่โถง น้ำกิน น้ำใช้ น้ำกินต้องรีบดักแต่เช้าๆ เพราะน้ำจะใสสะอาดดีในตอนเช้า

รั้วบ้าน (รั้ว) รอบบริเวณบ้านจะปลูกไม้มะเข้ (ไม้สุม) เป็นเสาหลัก ใช้ไม้ข้าวหลาม หรือไม้หางช้าง (ไม้ไผ่ชนิดหนึ่ง) เป็นคร่าใช้ตอกมัด (ไม้ตอกทำจากไม้ไผ่ที่มีอายุไม่เกิน ๑ ปี) บ้านส่วนมากจะไม่มีรั้วจะปล่อยโล่งๆ สะดวกในการติดต่อของเพื่อนบ้านที่อยู่บ้านใกล้เคียง

ผู้มีฐานะปานกลางจะปลูกบ้านตามฐานะของตนเอง คือ วัสดุอุปกรณ์ที่ใช้จะเป็นไม้ไผ่ มี เฉพาะเสาเท่านั้นที่จำเป็นจะต้องใช้ไม้เนื้อแข็ง (เสาไม้แก่นหมายถึงไม้เนื้อแข็งที่ตายแล้ว ส่วนที่เป็นกระพี้หายไปเหลือเฉพาะแก่น ปลูกกัตกินยาก) พื้นผาทำด้วยฟากใช้ไม้ไผ่สับแล้วเริ่มเป็นแผ่นๆ ก่อนนำไปแช่น้ำเพื่อลดปริมาณน้ำตาลในเนื้อไม้ ป้องกันมอดกัดกิน ถือเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านที่ไม่ต้องใช้สารเคมีมีพิษ ไม้ไผ่ซึ่งจะนำมาบุงพื้นและกันฝา หลังคามุงด้วยหญ้าแฝก (แฝกคือหญ้าคา นำต้นที่มีความสูงประมาณ ๑ วา ทำเป็น "ต้น") การทำหลังคานั้นจะต้องทำให้เป็นทรงแหลมมีจั่ว ภาษาถิ่นเรียกว่า "แปดญอก" (ออกเสียงที่จุก) ทั้งนี้เพื่อให้เม็ดฝนที่ตกลงมาไหลเร็วไม่ตกค้างบนหลังคา ป้องกันการผุพังของแฝก ให้มีอายุใช้การได้นานๆ การจัดดับบนหลังคาจะใช้ไม้ตอกผูกมัดติดกันให้แน่น บ้านประเภทนี้มีอายุใช้งานประมาณ ๑๐-๑๕ ปี ก็จะต้องซ่อมแซมทุกๆ ปี ส่วนเรือนครัวและเรือนไฟ จะปลูกแยกต่างหาก

ส่วนผู้ที่มีฐานะยากจนจะปลูกบ้านเป็นตูป (กระต๊อบ) วัสดุอุปกรณ์จะเป็นไม้ไผ่เกือบทั้งหมด เสาอาจจะเป็นไม้จริงหรือไม้แก่นล่อน หรือไม้ก๊ี้ไม้มอกปอกลี้ม ไม้จริงจะต้องทุบเปลือกออก หลังคามุงแฝก ใช้หวายหรือไม้ตอกผูกมัดกันโยก มีอายุการใช้งาน ๓-๕ ปี บ้านก็ชำรุดต้องซ่อมแซมหรือไม้ก็รื้อถอนปลูกสร้างใหม่

เป็นที่น่าสังเกตว่าการปลูกสร้างบ้านสมัยก่อนจะใช้หวายหรือไม้ตอกแทนตะปู การปลูกบ้านของคนยุคนั้นจะใช้แรงงานของคนในหมู่บ้าน อาจเป็นเพื่อนบ้านหรือญาติพี่น้องช่วยกันทำ จะจ่ายค่าจ้างเฉพาะส่วนที่ทำไม่เป็น เช่น บานประตูและหน้าต่างต้องจ้างคนจากที่อื่น บ้านส่วนใหญ่นิยมปลูกบ้านใต้ถุนสูง ใช้เป็นที่ผูกวัวควาย เล้าไก่ และตั้งที่ทอดผ้า เก็บฟืน และทำงานอื่นๆ ที่ต้องอาศัยร่มเงา ชาวบ้านจึงให้ได้ถุนบ้านได้สารพัดประโยชน์และคุ้มค่า

ปัจจุบันชาวบ้านในชุมชนลุ่มน้ำห้วยหมักไม่ใช้ไม้ในการสร้างบ้าน กลับหันมานิยมการปลูกบ้านด้วยการก่ออิฐฉาบปูน ใช้เหล็กคานโครงเหล็ก เว้นแต่ประตูหน้าต่างที่ยังคงใช้ไม้ ทั้งนี้เพราะชาวบ้านมองว่าการปลูกบ้านที่มีลักษณะแบบนี้ดูทันสมัยและน่าอยู่มากกว่า

บทที่ ๓

ประวัติศาสตร์และความทรงจำ

ประวัติศาสตร์และความทรงจำคือเหตุการณ์สำคัญๆ ในอดีตที่สัมพันธ์กับคนในชุมชนลุ่มน้ำหมัน เป็นการสังเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากเอกสารสำคัญต่างๆ ทั้งจากส่วนกลาง คือ หนังสือและตำราทั่วไป รวมทั้งจากส่วนท้องถิ่น ที่นักประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้เรียบเรียงขึ้น นอกจากนี้ยังมีความทรงจำของคนท้องถิ่นที่มีการเล่าเรื่องถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่อีกรุ่นหนึ่งอย่างไม่รู้จบ

ด้านซ้าย: บริบททางประวัติศาสตร์สังคม

หลักฐานแรกที่เป็นเครื่องยืนยันให้เห็นความสำคัญของ “ด้านซ้าย” ในฐานะเส้นทางเดินทางของคณะสมัยโบราณระหว่างนครไทย เขตพิษณุโลก กับเมืองต่างๆ ในท้องถิ่นอีสานคือการค้นพบพระพุทธรูปหินทรายขนาดเท่าคน ๒ องค์ รูปแบบศิลปะทวารวดีแบบท้องถิ่นที่เขาสมอแครง เขตพิษณุโลก^{*} และการค้นเสมานินแบบอีสานที่เมืองนครไทยสลักเป็นภาพนูนต่ำรูปสลูปลูกเหมือนที่พบบริเวณลุ่มแม่น้ำชีและลุ่มน้ำสาขา เช่น ในเขตวังสะพุง จังหวัดเลย รวมถึงการค้นพบเสมานิน วัดหน้าพระธาตุ สลักพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิเพชร ทำขึ้นในสมัยราชวงศ์สุโขทัยที่ ๑๙-๒๐ ลงมา แม้กระทั่งศิลปวัตถุรูปแบบศิลปะลพบุรีในราชวงศ์สุโขทัยที่ ๑๙ ที่วัดกลาง เมืองนครไทย เป็นต้น

นอกจากนี้จารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ยังกล่าวถึงการติดต่อกับเมืองเวียงจันทน์ เวียงคำ ว่าในสมัยนั้น แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานของการเกิดบ้านเมืองในบริเวณที่เป็นเขตจังหวัดเลยในปัจจุบัน หากทว่าน่าจะเริ่มมีหมู่บ้านขึ้นประปราย เพราะอยู่ในเส้นทางโบราณที่ใช้ติดต่อระหว่างเมืองสำคัญของแคว้นสุโขทัยกับล้านช้าง คือ เมืองสระหลวงสองแคว ลุ่มน้ำน่าน และเมืองเวียงจันทน์ ลุ่มแม่น้ำโขงของภาคอีสานเหนือ เส้นทางโบราณที่ว่านี้คือเส้นทางที่ขึ้นไปตามลำน้ำแควน้อย ผ่านเมืองนครไทย จังหวัดพิษณุโลกไปยังอำเภอด่านซ้าย ก่อนต่อไปเขตอำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย เรื่อยไปจนถึงเวียงจันทน์และเวียงคำ เมืองซึ่งมีความสำคัญรองจากหลวงพระบาง ศูนย์กลางของอาณาจักรล้านช้างในสมัยนั้น

ต่อมาเมื่อราชอาณาจักรสยามเป็นปึกแผ่น มีศูนย์กลางอำนาจอยู่ที่แม่น้ำเจ้าพระยา ยังใช้เส้นทางนี้ติดต่อกับอาณาจักรล้านช้าง ผ่านขึ้นไปตามแม่น้ำป่าสัก ผ่านจังหวัดเพชรบูรณ์ เมืองหล่มเก่า และวกเข้าไปทางด่านซ้ายเส้นทางเดิม หรืออาจแยกขึ้นเหนือจากอำเภอวังสะพุง เป็นต้น

^{*} ศรีศักร วัลลิโภดม, แอ่งอารยธรรมอีสาน, ๒๕๓๓.

ขณะที่พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา* กล่าวว่า สมัยพระบรมไตรโลกนาถเรื่อยมาจนถึงสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ล้วนแสดงให้เห็นถึงการติดต่อกันระหว่างบ้านเมืองในลุ่มน้ำน่าน ผ่านนครไทย ไปยังจังหวัดเลย อุตรธานี และบ้านเมืองทางฝั่งลาวด้วยกันทั้งสิ้น

ส่วนเอกสารที่กล่าวถึงกลุ่มชนใน “เซียง-กัมพู” มีอยู่ในเอกสาร ๒ เล่ม คือ จดหมายเหตุของบาทหลวงตาชาร์ต กับจดหมายเหตุของลาลูแบร์ ที่ทำการบันทึกปากคำของผู้รู้ในกรุงศรีอยุธยาว่า บรรพบุรุษของพระเจ้าอู่ทองมาจากทางเหนือ เหมือน “ตำนานสิงหนวัติ” แต่แตกต่างกันที่มีการระบุว่า “ผ่านเมืองนครไทย” ที่อยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองพิษณุโลก แสดงว่าคนกลุ่มนี้เดินทางมาทางลุ่มแม่น้ำโขงเข้าสู่บริเวณลุ่มน้ำน่าน-ยม ตามเส้นทางคมนาคมที่มีอยู่ก่อน ตั้งแต่ยุคเหล็กสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ราว ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว^๖

จริงอยู่แม้พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา จดหมายเหตุของบาทหลวงตาชาร์ต และจดหมายเหตุของลาลูแบร์จะไม่กล่าวถึง “ด่านซ้าย” โดยตรง หากทว่าการเดินทางติดต่อระหว่างกลุ่มคนสองภูมิภาคนี้ที่ใช้เส้นทางผ่านนครไทยย่อมหมายความว่า ต้องผ่านด่านซ้ายเช่นกัน ด้วยเหตุผลที่ว่าด่านซ้ายเปรียบเสมือน “ชุมทาง” ก่อนที่จะแยกไปตามท้องถิ่นต่างๆ นั่นเอง

สำหรับทัศนะของกลุ่มนักวิชาการท้องถิ่น^๗ สันนิษฐานว่า เมื่อไทยเราอพยพมาจากดินแดนตอนใต้ของประเทศจีน มาตามลุ่มแม่น้ำโขง โดยมาตั้งอาณาจักรล้านนาไทยขึ้น และอีกทางหนึ่งมาตามลุ่มแม่น้ำโขงโดยมาตั้งอาณาจักรล้านนาก่อนที่จะเข้ามาสู่แคว้นสุวรรณภูมิ ซึ่งเดิมแคว้นนี้เป็นที่อยู่ของขอมมอญ ละว้า และขอมได้แผ่อณาเขตปกครองแคว้นสุวรรณภูมิเอาไว้ทั้งหมด ดังนั้น เมื่อไทยอพยพเข้ามาสู่ดินแดนตอนใต้จึงต้องมาอยู่ภายใต้การปกครองของขอม

ชาวไทยที่มาอยู่เมืองด่านซ้าย คงเป็นชาวไทยที่อพยพมาตามสายลุ่มแม่น้ำโขง คือดินแดนอาณาจักรล้านช้าง ชาวไทยกลุ่มนี้มีพ่อขุนบางกลางหาวและพ่อขุนผาเมืองเป็นหัวหน้า (พ่อขุนบางกลางหาวและพ่อขุนผาเมืองเชื่อว่าเป็นเชื้อสายราชวงศ์สิงหนวัติ) พ่อขุนบางกลางหาวและพ่อขุนผาเมืองนำไพร่พลข้ามลำน้ำเหืองแล้วเดินทางมาตามลำน้ำหมัน จนถึงบริเวณซึ่งเป็นที่ราบกว้างจึงได้หยุดพักพลและตั้งชุมชนขึ้นที่หมู่บ้านเก่า (ขณะนี้หมู่บ้านอยู่ริมเขตก่าบลนาหอ อำเภอด่านซ้าย) จากนั้นพ่อขุนผาเมืองได้ไปตั้งเมืองด่านขวาขึ้น (ขณะนี้หมู่บ้านร้างอยู่ระหว่างหมู่บ้านนาเบี้ย กับหมู่บ้านห้วยนาแหลม ตำบลนาหอ มีปรากฏซากวัดเก่าแก่ให้เห็นอยู่จนถึงทุกวันนี้) ส่วนพ่อขุนบางกลางหาวได้ตั้งเมืองด่านซ้ายขึ้นที่บ้านนาหอ ตำบลนาหอ แล้วจึงย้ายมาตั้งอยู่ที่บริเวณหนองคูหรือบ้านด่านซ้ายปัจจุบัน

* ศรีสักร วัลลิโภดม, เรื่องเดียวกัน, ๒๓๙-๒๔๐.

^๖ สุจิตต์ วงษ์เทศ, เอกสารเรื่องชำระประวัติศาสตร์แคว้นสุโขทัย กรณี เมืองพิษณุโลก, ๒๕๔๖, หน้า ๔๐-๔๑.

^๗ สาร สาระทัศนายนันท์, พระธาตุศรีสองรักและเมืองด่านซ้าย, ๒๕๒๔, สมชาย พุ่มสะอาด และประเสริฐ

ลีวานันท์, ๗๓ จังหวัด เล่ม ๓, ๒๕๒๙ : ๕๓๐-๕๓๑.

ต่อมาพ่อขุนผาเมืองพาไพร่พลอพยพไปสร้างเมืองอาศัยอยู่ชั่วคราวอีกหลายแห่ง แต่เมืองเหล่านั้นคงไม่เหมาะสำหรับจะให้คนจำนวนมากอาศัยอยู่ได้ เพราะสิ่งแวดล้อมไม่อำนวยจึงอพยพลงมาทางใต้ สร้างเมืองใหม่ขึ้นมาคือ เมืองราด^๙

ส่วนพ่อขุนบางกลางหาวพาผู้คนอพยพไปอยู่ที่เมืองบางยาง (ปัจจุบันคืออำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก) ส่วนเมืองด่านซ้ายภายหลังที่พ่อขุนบางกลางหาวอพยพไปแล้วยังคงตั้งเป็นเมืองตลอดมากระทั่งก่อน พ.ศ. ๑๘๐๐ (ราว พ.ศ. ๑๗๙๗) พ่อขุนบางกลางหาวเจ้าเมืองบางยางกับพ่อขุนผาเมืองเจ้าเมืองราด ได้ร่วมทำการรบกับขอมจนมีชัยชนะ ยึดแคว้นสยามจากหัวหน้าขอมชื่อว่า "โชนลัมพง" แล้วตั้งราชอาณาจักรไทยขึ้น มีกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๐๐ เป็นต้นมา เมื่อขึ้นครองราชสมบัติ พ่อขุนบางกลางหาวจึงเปลี่ยนพระนามเป็นพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ปฐมกษัตริย์ผู้ครองกรุงสุโขทัย

ขณะที่พ่อขุนบางกลางหาวตั้งตนเป็นใหญ่อยู่ที่นครบางยาง สันนิษฐานว่าได้ตั้งเมือง "ด่านซ้าย" เป็นเมืองหน้าด่านทางด้านตะวันออก แบบราชธานีของไทยสมัยโบราณ ที่ต้องมีเมืองหน้าด่านอยู่ทั้งสี่ทิศ และเมืองด่านซ้ายก็อยู่ไม่ไกลจากนครบางยางนัก หากเดินอย่างแข็งแรงวันเดียวก็ถึง

ด่านซ้ายคงตั้งเป็นเมืองเพื่อประชิดแดนขอมมาแต่ครั้งนั้น แต่เนื่องจากภูมิประเทศประกอบไปด้วยภูเขา พื้นที่ราบมีจำกัด ผู้คนที่อพยพมาจึงมีจำนวนน้อย เมืองที่ตั้งจึงยังคงเป็นเมืองที่เล็กตลอดมา

ในขณะที่คำว่า "ด่านซ้าย" ได้มีผู้สันนิษฐานว่า เป็นเพราะเมืองด่านซ้ายอยู่ทางซ้ายของเมืองบางยาง บางกระแสว่าเป็น "ด่านข้าง" ทั้งนี้คงมาจากที่ตั้งของเมืองนี้อยู่ต่อแดนอาณาจักรล้านช้างอันเป็นที่ช้างป่าอาศัยเดินทางไปมา และที่ตั้งของเมืองก็มีช้างลงกินโป่งอยู่ก่อน (ที่ใกล้เนินนาชาซึ่งเป็นที่ตั้งของสถานีตำรวจภูธรชายแดน) ดังนั้นจึงได้ตั้งชื่อว่า "เมืองด่านข้าง" จนเมื่อกลายมาเป็นเมืองหน้าด่านของพ่อขุนบางกลางหาวจึงเปลี่ยนมาเป็นเมือง "ด่านซ้าย" เพราะเป็นด่านที่อยู่ทางซ้ายของเมืองบางยาง เมื่อหันหน้าไปทางทิศใต้ ดังที่กล่าวมาแล้ว

อย่างไรก็ตาม แม้ข้อมูลรูปประเด็นทางประวัติศาสตร์ยังมีข้อเสนอที่ขัดแย้งกันในส่วนของที่ตั้งของเมืองต่างๆ หากทว่าข้อถกเถียงและการนำเสนอของนักวิชาการเหล่านี้ ก็ทำให้เห็นว่า ด่านซ้ายคือเมืองหนึ่งที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าโบราณของคนสมัยก่อน ที่ใช้เดินทางติดต่อระหว่างแอ่งที่ราบอีสานและลาวกับพื้นที่ในที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนเหนือ อันเป็นศูนย์กลางความเจริญของสยามประเทศในอดีต

ขณะที่ศิลาจารึกพระธาตุศรีสองรัก^{๑๐} พ.ศ. ๒๑๐๖ ของเมืองด่านซ้าย จังหวัดเลย แสดงให้เห็นว่าอำนาจทั้งสองฝ่าย (อาณาจักรสยามกับลาวล้านช้าง) กำลังแพร่อิทธิพลอยู่นั้น ส่งผลกระทบต่อกันใน

^๙ นักวิชาการท้องถิ่นกลุ่มนี้สันนิษฐานว่า เมืองราดเป็นเมืองศรีเทพ เขตท้องที่อำเภอศรีเทพและอำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์

^{๑๐} อ้างจาก, ยูชิมากิ มาซารุรา, ราชอาณาจักรลาวล้านช้าง, ๒๕๔๐, หน้า ๗๐.

อาณาบริเวณระหว่างแม่น้ำเหืองกับแม่น้ำป่าสักตอนบน อาจกล่าวได้ว่าเพชรบูรณ์เป็นที่มั่นสำคัญแห่งหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา สำหรับป้องกันการล่งล้ำเข้ามาของอาณาจักรล้านช้าง พร้อมกันนั้นเส้นทางตามแม่น้ำป่าสักน่าจะเป็นเส้นทางการค้าอันสำคัญ ซึ่งนำของป่านานาชนิดในลุ่มแม่น้ำโขงและน้ำเหืองเข้ามาอยุธยาในยามปกติด้วย

ดังนั้นด้านซ้ายจึงเปรียบเสมือนมุมหนึ่งของเครือข่ายทางเศรษฐกิจระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๒-๒๓ ที่มีรูปทรงสามเหลี่ยม เพราะศิลาจารึกพระธาตุศรีสองรักแสดงให้เห็นว่า กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๒ อำนาจทางการเมืองของล้านช้างกับอาณาจักรอยุธยาได้บรรจบกันบริเวณแม่น้ำเหืองกับลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนบน แต่ความจริงแล้ว อาณาจักรล้านช้างไขว่เพิ่มมีส่วนเกี่ยวข้องกับบริเวณดังกล่าวในขณะนั้นเท่านั้น เพราะเมื่ออาณาจักรไคเวียดมารุกรานหลวงพระบาง (พ.ศ. ๒๐๒๒) พระเจ้าไชยจักรพรรดิแผ่นแผ้ว (พ.ศ. ๑๙๙๕-๒๐๒๓) แห่งอาณาจักรล้านช้าง หลบหนีลงเรือล่องมาเมืองเชียงคาน จังหวัดเลย ขณะเดียวกัน ท้าวแท่นคำ โอรสของพระเจ้าไชยจักรพรรดิแผ่นแผ้วก็ได้ครองเมืองด่านซ้ายอีกด้วย แสดงว่าอย่างช้าที่สุด ในราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ ๒๑ บริเวณลุ่มน้ำเหืองได้เข้ามาอยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรล้านช้างแล้ว^{๙๙}

จากข้อเสนอดังกล่าวจึงเป็นไปได้ว่า บริเวณดังกล่าวซึ่งรวมถึง “ด่านซ้าย” น่าจะมีบทบาททางเศรษฐกิจมาช้านาน ในฐานะที่เป็นจุดเชื่อมโยงเมืองหลวงพระบางกับเมืองในลุ่มแม่น้ำป่าสักและลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ซึ่งสอดคล้องกับประวัติความเป็นมาของอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย^{๑๐๐} ที่ว่าอำเภอนี้เดิมเป็นเมืองโบราณตั้งขึ้นในสมัยอยุธยา อาจตั้งขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. ๒๐๙๑-๒๑๑๑) เพื่อให้เป็นที่รวบรวมพลและอำนวยความสะดวกแก่ประชาชนพลเมืองทั้งฝ่ายกรุงศรีอยุธยาและกรุงศรีสัตนาคนหุต ที่ถูกเกณฑ์มาสร้างพระธาตุศรีสองรัก เพราะปรากฏในศิลาจารึกว่าพระธาตุองค์นี้ต้องใช้เวลาก่อสร้างนานถึง ๓ ปี จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องจัดหาที่พักอาศัยให้แก่ราษฎรจำนวนมาก

สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แห่งกรุงศรีอยุธยา เมืองด่านซ้ายยังมีบทบาทสำคัญทางประวัติศาสตร์ กล่าวคือสมัยพระเจ้าตะเบงชเวตี้พระเจ้าแผ่นดินพม่าได้ยกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา พระมหาจักรพรรดิยกกองทัพออกรบเพื่อป้องกันพระนครและได้สูญเสียพระศรีสุริโยทัยพระมเหสีไปในขณะที่ชนช้างกับพระเจ้าแปรแม่ทัพหน้าของพระเจ้าตะเบงชเวตี้ ต่อมาเมื่อพระเจ้าตะเบงชเวตี้สิ้นพระชนม์ พระเจ้าบุเรงนองได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบต่อมา ทางพม่ากำลังเข้มแข็งยิ่งขึ้น หาเรื่องตีกรุงศรีอยุธยา โดยแต่งพระราชสาสน์มาขอช้างเผือกจากไทย แต่ไทยไม่ยอม จึงเกิดศึกหลายคราว

^{๙๙} เพิ่งอ้าง.

^{๑๐๐} กาญจนา สอนประดิษฐ์, ฝัตาโชน ศึกษาเฉพาะกรณีอำเภอด่านซ้าย วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิตไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๓๓.

ฝ่ายกรุงศรีอยุธยา มีสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) มีพระเจ้าไชยเชษฐาเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อเห็นพ้อมีกำลังเข้มแข็งจึงอยากได้พันธมิตร เพื่อร่วมกันรบพม่า ทั้งสองนครจึงทำสัญญาทางพระราชไมตรี โดยร่วมใจกันสร้างพระเจดีย์องค์หนึ่งขึ้น ที่เมืองด่านซ้าย เมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๓ ตรงกับปีวอก โทศก จุลศักราช ๙๒๒ และสร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๖ ตรงกับปีเถาะ เบญจศก จุลศักราช ๙๒๕ เพื่อเป็นสักขีพยานแห่งการทำสัญญาทางพระราชไมตรี และเป็นเครื่องหมายเขตแดนระหว่างสองพระนครพระเจดีย์องค์นี้จึงได้ชื่อว่า “พระธาตุศรีสองรัก”

เป็นที่น่าสังเกตว่า การสร้างพระเจดีย์ต้องใช้เวลานาน จำเป็นต้องเกณฑ์ราษฎรทั้งชาวไทยและลาวมาช่วยกันสร้าง ผู้คนที่ถูกเกณฑ์มานี้จึงจำเป็นต้องสร้างบ้านเรือนและไร่นา เกิดเป็นหมู่บ้านต่างๆ รอบๆ บริเวณองค์พระธาตุ เช่น หมู่บ้านนาไทย (ชาวไทยกรุงศรีอยุธยา) บ้านนาเวียง (ชาวเวียงจันทน์) และบ้านนาผ้าขาว (คือพวกพระสงฆ์และพราหมณ์ที่มาร่วมทำพิธีสร้างพระเจดีย์นี้) หมู่บ้านต่างๆ เหล่านี้จึงปรากฏอยู่ในปัจจุบัน^{๙๙}

ล่วงเข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์ เมืองด่านซ้ายจัดเป็นเมืองอยู่ในเขตภาคเหนือมาโดยตลอด จนกระทั่งในปี พ.ศ. ๒๔๓๓ ตรงกับสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า การปกครองแผ่นดินแบบแบ่งเมืองตามฐานะเมืองเอก โท ตรี และจัตวา หัวเมืองใหญ่มิอำนาจควบคุมหัวเมืองน้อยนั้นยังมีดินแดนที่อยู่ห่างพระเนตรพระกรรณอีกมาก ทั้งที่ยังห่างไกลความเจริญ ประกอบกับในช่วงเวลาดังกล่าว ดินแดนอินโดจีนกำลังถูกรุกรานจากประเทศมหาอำนาจล่าเมืองขึ้น ฝรั่งเศสเข้ายึดครองประเทศเวียดนามและประเทศกัมพูชา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีตราสารโปรดเกล้าฯ ให้จัดการบริหารราชการส่วนภูมิภาคขึ้นใหม่ โดยได้รวมหัวเมืองเอก โท ตรี และจัตวา เข้าด้วยกันแล้วแบ่งออกเป็น ๔ กองใหญ่ หรือเรียกกันว่าหัวเมืองลาว ๔ ฝ่าย ซึ่งประกอบด้วยหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือและหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง^{๑๐๐}

เฉพาะหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือได้รวมเมืองต่างๆ ๕๔ เมือง เข้าด้วยกันรวมเรียกกันว่าหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ในจำนวนเมืองที่อยู่ในหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือนี้มีเมืองด่านซ้ายรวมอยู่ด้วย ในเอกสารตราตั้งซึ่งเป็นหนังสือสำคัญที่เจ้ากระทรวงประทับตราส่งไปยังหัวเมืองต่างๆ เรียกว่า “เมืองด่านซ้าย” ขึ้นกับเมืองหล่มสัก ต่อมาในช่วง พ.ศ. ๒๔๓๕ มีการปฏิรูปการปกครองท้องถิ่นออกเป็นมณฑล จึงได้โอนเมืองด่านซ้ายมาขึ้นกับมณฑลพิษณุโลก จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๕๐ จึงโอนมาสังกัดจังหวัดเลย^{๑๐๑}

^{๙๙} สุดารา สุจายา และปาริชาติ เรื่องพิเศษ. เลษ, ๒๕๓๘, หน้า ๒๒-๒๓.

^{๑๐๐} เดิม วิชาญพจนกิจ, ประวัติศาสตร์ลาว, ๒๕๓๐, หน้า ๓๔๗-๓๖๘.

^{๑๐๑} เพิ่งอ้าง.

ในทัศนะของชาวบ้านทั่วไป เดิมมักเข้าใจกันว่าเมืองด่านซ้ายเป็นดินแดนที่อยู่ในเขตภาคเหนือ เช่นเดียวกับเมืองหล่มสัก เมืองนครไทย และเมืองพิษณุโลก เพราะจากหลักฐาน “ปรากฏว่า ก่อนหน้านี้ คือสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ มีหลักฐานบันทึกว่า จังหวัดเลยมี ชุมชนหนาแน่นขึ้นทั้งหมด ๓๓ ชุมชน ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ พัฒนาขึ้นเป็นอำเภอต่างๆ คือ อำเภอภูผาแดง (ปัจจุบันเป็นอำเภอเมือง) อำเภอท่าลี่ และอำเภอนากอก อำเภอต่างๆ เหล่านี้ขึ้นอยู่กับมณฑลอุดร ส่วนเมืองเชียงคานขึ้นอยู่กับเมืองพิชัย วังสะพุงขึ้นอยู่กับหล่มสัก ขณะที่ด่านซ้ายจะขึ้นอยู่กับมณฑลพิษณุโลก

ต่อมาเมื่อลัทธิล่าอาณานิคมเข้ามามีอิทธิพลตามประเทศต่างๆ ในภูมิภาคอินโดจีน เมืองด่านซ้ายจึงตกอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศสอยู่ระยะหนึ่ง เมื่อครั้งไทยเสียดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับหลวงพระบางให้แก่ฝรั่งเศส ตามสนธิสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ซึ่งตกลง ณ กรุงปารีส ลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๙๐๔ (พ.ศ. ๒๔๖๖ หรือ ร.ศ. ๑๒๒) เนื่องจากการวัดเขตแดนจากแม่น้ำโขงมาตามลำแม่น้ำเหือง พอมาถึงตอนลำแม่น้ำหมันไหลตกแม่น้ำเหืองก็วัดวกเข้ามาตามลำน้ำหมันอีก เมืองด่านซ้ายซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายของลำแม่น้ำหมันจึงตกเป็นของฝรั่งเศส ขณะนั้นเมืองด่านซ้ายตั้งเป็นอำเภอได้ไม่นาน ทางฝ่ายไทยจึงได้ย้ายที่ทำการของอำเภอไปอยู่บ้านนาขามป้อม ตำบลร่องจิก อำเภอภูเรือ (สมัยนั้นพื้นที่เขตอำเภอภูเรือขึ้นกับอำเภอด่านซ้าย) เป็นการชั่วคราว และเรียกว่าอำเภอนาขามป้อม

ต่อมาไทยได้ทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศสอีกครั้ง ลงวันที่ ๒๓ มีนาคม ค.ศ. ๑๙๐๗ (พ.ศ. ๒๔๔๙ หรือ ร.ศ. ๑๒๕) โดยไทยยอมยกเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ ให้แก่ฝรั่งเศส ฝ่ายฝรั่งเศสยอมคืนเมืองด่านซ้าย เมืองตราด และเกาะทั้งหลายที่อยู่ใต้แหลมสิงลงไปยังจนถึงเกาะกูดให้แก่ไทย ดังนั้นเมืองด่านซ้ายจึงคืนมาเป็นของไทย โดยนัยแห่งสนธิสัญญานับตั้งกล่าวรวมเวลาที่เมืองด่านซ้ายตกเป็นของฝรั่งเศสอยู่ ๓ ปี ๑ เดือน ๑๐ วัน

เจ้าเมืองคนสุดท้ายของเมืองด่านซ้ายคือ พระแก้วอาสา (ทองแสง) ซึ่งก่อนที่เมืองด่านซ้ายจะตกเป็นของฝรั่งเศสไม่กี่ปีได้อพยพไปอยู่ที่บ้านหาดแดง แขวงเมืองแก่นท้าว (ปัจจุบันอยู่ในเขตประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว) และเมื่อเมืองด่านซ้ายเป็นของฝรั่งเศส พระแก้วอาสาได้กลับมาเป็นเจ้าเมืองด่านซ้ายอยู่ชั่วขณะหนึ่ง พอเมืองด่านซ้ายกลับมาเป็นของไทยแล้ว พระแก้วอาสา ก็กลับไปอยู่บ้านหาดแดงอีก และถึงแก่อนิจกรรมที่นั่น

เมื่อทางการประกาศพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) จึงเปลี่ยนการปกครองแบบเดิมมาเป็นแบบเทศาภิบาล แบ่งท้องที่ออกเป็นมณฑล เมือง อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน เมืองด่านซ้ายได้เปลี่ยนฐานะเป็นอำเภอด่านซ้าย โดยนัยแห่งพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ดังกล่าวจึงขึ้นอยู่

“ ธวัช ปุณณทก, ศิลาจารึกอีสาน. ๒๕๓๒, หน้า ๑๙๗.

ในมณฑลพิษณุโลก ต่อมาอำเภอด่านซ้ายได้โอนมาอยู่ในเขตการปกครองของจังหวัดเลยเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๐ ตามประกาศของกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๕๔๐ และยังคงขึ้นอยู่ในเขตการปกครองของจังหวัดเลยมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน

จึงเห็นได้ว่าหลังจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกได้เบ่งบานในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ส่งผลให้รัฐไทยต้องปรับเปลี่ยนนโยบายในการบริหารประเทศให้ทัดเทียมอารยประเทศ นับจากสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อยมา จนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีการปฏิรูปการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมครั้งใหญ่ อาทิ การแบ่งเขตการปกครองเป็นหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ และจังหวัด ดังที่กล่าวมาแล้ว หรือการปฏิรูปการศึกษาที่เร่งส่งเสริมให้สร้างโรงเรียนประชาบาลในทุกหมู่บ้านที่มีวัด รวมทั้งส่งเสริมให้ประชาชนเร่งผลิตผลทางการเกษตรเพื่อส่งออก ทำให้เกิดพืชเศรษฐกิจ อาทิ ข้าวโพด ถั่วลิสง มันสำปะหลัง และอ้อย เป็นต้น ขยายตัวไปทั่วหัวระแหง เป็นต้น โดยทั้งหมดอยู่ภายใต้การกำกับดูแลจากรัฐส่วนกลาง

อย่างไรก็ตามนโยบายดังกล่าวกลับส่งผลกระทบกับด้านซ้ายในแง่ภูมิศาสตร์การปกครอง กล่าวคือ มีการกำหนดขอบเขตของอำเภอ ตำบล และหมู่บ้านขึ้นใหม่ ขณะเดียวกันก็แต่งตั้งผู้นำการปกครองอย่างเป็นทางการทั้งนายอำเภอ กำนัน และผู้ใหญ่บ้าน รวมทั้งมีการสร้างโรงเรียนประชาบาลด้านซ้าย และก่อตั้งสร้างงานสาธารณสุข ตรงข้ามกับการสร้างถนนหนทาง และสาธารณูปโภคต่างๆ อาทิ ไฟฟ้าและประปา กับพัฒนาในช่วงหลังหรือในยุคปัจจุบัน

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การพัฒนาด้านสาธารณูปโภคพื้นฐานดังกล่าวน่าจะเป็นผลพวงมาจากการที่ทางการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ช่วงปี พ.ศ. ๒๕๐๐ โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะพัฒนาให้ประชาชนมีสภาพความเป็นอยู่ที่ดี แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๑ นั้นระบุวัตถุประสงค์สำคัญ คือ การยกมาตรฐานการครองชีพของประชาชนให้มีระดับสูงขึ้นกว่าเดิม ด้วยการระดมและใช้ทรัพยากรเศรษฐกิจของประเทศให้เป็นประโยชน์มากที่สุด เพื่อขยายการผลิตและเพิ่มพูนรายได้ประชาชาติได้รวดเร็วยิ่งขึ้น หรือจะกล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นการเพิ่มปริมาณสิ่งของและให้บริการแก่ประชาชนแต่ละคนให้สูงมากขึ้น อันเป็นทางช่วยให้ประชาชนสามารถดำรงชีพอยู่ได้ด้วยความสะดวกทั้งในด้านวัตถุและด้านจิตใจ

นับแต่นั้นมา เมืองด่านซ้ายก็อยู่ในการปกครองของจังหวัดเลยมาจนถึงปัจจุบัน ในปี พ.ศ. ๒๕๑๑ ได้มีการแยกพื้นที่การปกครองในอำเภอด่านซ้ายส่วนหนึ่งออกมาเป็นอำเภอภูเรือ ในปี พ.ศ. ๒๕๑๓ ได้แยกพื้นที่การปกครองบางส่วนออกมาเป็นอำเภอนาแห้ว^{๑๑}

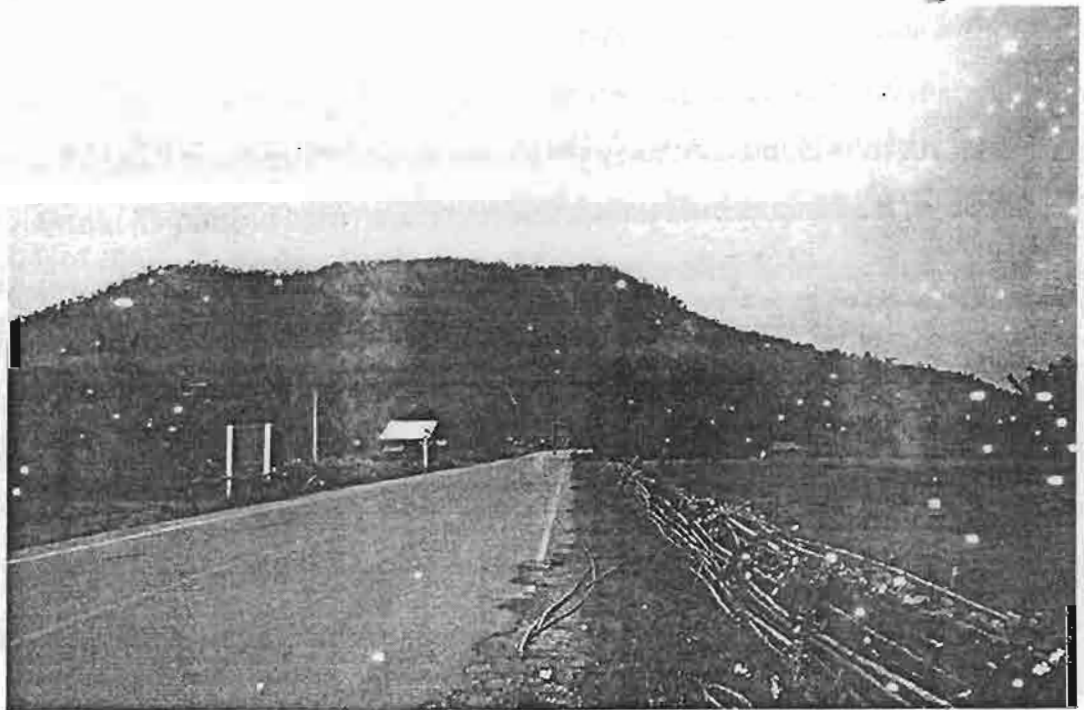
อีกตัวอย่างหนึ่งคือยุคที่ลัทธิคอมมิวนิสต์กำลังเฟื่องฟู พื้นที่ด่านซ้ายและอำเภอใกล้เคียงหลายส่วนก็ตกอยู่ในพื้นที่สีชมพู (ที่ช่องลมของผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์) ฝ่ายรัฐพยายามใช้นโยบายต่างๆ

^{๑๑} สำนักงานอำเภอด่านซ้าย, เอกสารประกอบรายงานอำเภอ, ๒๕๓๕ : ๕.

มากมายเพื่อกำจัดลัทธิดังกล่าวให้หมดไป ยุทธวิธีหนึ่งคือการสร้างเส้นทางคมนาคม การส่งกระแสไฟฟ้า ระบบน้ำ และบริการสาธารณสุขให้ถึงยังพื้นที่ลุ่มพญ ช่วงเวลานั้นเอง ถนนหนทางและความเจริญต่างๆ จากเมืองได้ไหลทะลักสู่หมู่บ้านมากมาย รวมทั้งพื้นที่ในอำเภอด่านซ้ายด้วยเช่นกัน

แม้กระทั่งการที่รัฐพยายามผลักดันนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยว เพื่อเสริมรายได้ในยามที่เศรษฐกิจของประเทศตกต่ำ เช่น แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๕ ช่วงปี ๒๕๓๐-๒๕๓๔ มีการประกาศเป็นปีส่งเสริมการท่องเที่ยวไทย พร้อมทั้งพัฒนาและปรับปรุงแหล่งท่องเที่ยวต่างๆ มากมายรวมทั้งพื้นที่ในจังหวัดเลยที่สมบูรณ์ไปด้วยแหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติและวัฒนธรรม^{๓๓} และการละเล่นผีตาโขนในงานบุญหลวงด่านซ้ายก็ถูกเปิดตัวให้สังคมทั้งระดับประเทศและโลกได้รับรู้กันอย่างกว้างขวาง กลายเป็นงานประเพณีที่ถูกบรรจุอยู่ในแผนส่งเสริมการท่องเที่ยวของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย

ดังนั้นการจะทำความเข้าใจต่อลวการณการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในอำเภอด่านซ้ายในรอบครึ่งศตวรรษหลัง กรอบแนวคิดเรื่องแผนพัฒนาประเทศที่สืบเนื่องจากแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนกระทั่งมีการนำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในรัชกาลปัจจุบัน นำมาใช้เป็นแนวทางสืบค้นและทำความเข้าใจพัฒนาการทางประวัติศาสตร์สังคมร่วมสมัยของวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมันในเขตอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ให้เข้าใจยิ่งขึ้น

ถนนสายด่านซ้าย-ปากหมัน

ผลของการพัฒนาอันเนื่องมาจากการปราบปรามผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์เมื่อ ๓๐ ปีก่อน

^{๓๓} การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, การติดตามและประเมินผลโครงการปีท่องเที่ยวไทย, ๒๕๓๐-๒๕๓๔, หน้า ๑๐-๒๕๑.

ชุมชนลุ่มน้ำห่มัน: เรื่องเล่าและความทรงจำ

ชุมชนลุ่มน้ำห่มันเรื่องเล่าและความทรงจำ ในหัวข้อนี้จะทำให้เห็นพัฒนาการของชุมชนและหมู่บ้านในชุมชนลุ่มน้ำห่มันที่สัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะในแง่ความสัมพันธ์ทางสังคมที่เห็นเป็นภาพเคลื่อนไหวราวกับมีชีวิตในมิติปัจจุบัน นับจาก เรื่องเล่าของบ้านนาหอ นาเวียง และด่านซ้าย

เริ่มแรกบ้านนาหอมีชื่อเดิมว่าบ้านนาเหาะ เหตุที่ชื่อบ้านนาเหาะเพราะมีที่มาจากเรื่องเล่าจากคนเฒ่าคนแก่ที่ว่า ท้าวเหาะหานาง ซึ่งต่อมาเป็นที่ตั้งหอโรงของเจ้าเมืองด่านซ้าย (พระแก้วอาสา ท้าวทองแสง) และที่ตั้งหอโรงเจ้าเมืองอยู่ที่บริเวณวัดศรีภูมิบ้านนาหอ (วัดศรีภูมิสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๕) มีข้าทาสบริวารรับใช้เจ้าเมือง ต่อมาได้เปลี่ยนเป็นบ้านนาหอ ขึ้นกับตำบลด่านซ้าย

ด้วยเหตุที่ตั้งของหอโรงของเจ้าเมืองด่านซ้ายนี้เอง ชาวบ้านจึงพากันเรียกชื่อหมู่บ้านตามว่าบ้านหอ ต่อมาพากันเติมคำว่า “นา” ลงข้างหน้าหอโรงเพราะมีที่นาอยู่ใกล้บ้าน แล้วตัด “โรง” ออก คงเหลือแต่หน้าหอจึงพากันเรียกบ้านนาหอมาจนทุกวันนี้

การก่อตั้งของชุมชน มีเรื่องเล่าขานว่า เป็นกลุ่มคนที่อพยพมาจากประเทศลาว อาศัยตั้งบ้านเรือนตามลำน้ำห่มัน เป็นหมู่บ้านเล็กๆ ตั้งเดิม คนในอำเภอเด่นซ้าย โดยเฉพาะชาวบ้านนาหอ เป็นคนที่อพยพมาจากตอนใต้ของประเทศจีนลงมาตามลุ่มแม่น้ำโขงเข้ามาในเขตลาว แถวเมืองเกาะ เมืองฮัม เมืองบ่อแตน โดยมีผู้นำสองท่านคือ พ่อขุนบางกลางท้าว และพ่อขุนผาเมือง พอมายังเมืองบ่อแตนก็อพยพข้ามลำน้ำเหืองก่อนเข้าสู่ลำน้ำห่มัน ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านเก่าเป็นแห่งแรก กระทั่งต่อบ้านเก่ามีผู้คนมากขึ้นจึงขยายหมู่บ้านออกไป กลายเป็นบ้านนาหอ

ตามประวัติศาสตร์ที่เล่าสืบต่อกันมา พ่อขุนบางกลางท้าวก็มาตั้งอยู่ที่นี้ (หมายถึงพื้นที่ในอำเภอด่านซ้าย) หลายปี แต่ไม่อาจจะบุได้ว่าเมื่อใด เห็นว่าเมืองด่านซ้ายออกจะคับแคบก็พาไพร่พลส่วนหนึ่งอพยพไปอยู่ที่อำเภอนครไทย ส่วนพ่อขุนผาเมืองย้ายไปอยู่ที่เมืองราด ปัจจุบันเป็นเขตอำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์

จากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ประกอบกับหลักฐานการสร้างวัดศรีภูมิ ระบุไว้ปี พ.ศ. ๒๐๓๕ สร้างในสมัยอยุธยา ส่วนวัดพระธาตุศรีสองรักสร้างปี พ.ศ. ๒๑๐๓ แล้วเสร็จปี พ.ศ. ๒๑๐๖ จึงเป็นหลักฐานยืนยันว่า บ้านนาหอน่าจะเป็นเมืองที่เก่ากว่าบ้านด่านซ้าย ส่วนพระภิกษุรูปใดเป็นเจ้าของวัดองค์แรกนั้น ไม่มีใครทราบประวัติที่แน่ชัด

ดังนั้นวัดศรีภูมิน่าจะมีความสัมพันธ์กับพระแก้วอาสาในแง่ที่ว่า ท่านเคยมีบ้านอยู่ที่บ้านนาหอ ซ้ำๆ วัดศรีภูมิซึ่งเรียกกันว่า “หอโขง” หรือ “หอโรง” คนรุ่นก่อนเคยเห็นซากบ้านปรากฏอยู่ เคียงนอนสิ่งของเครื่องใช้ กระโถน และถ้วยชามของพระแก้วอาสา ก็ปรากฏและเก็บรักษาไว้ที่วัด

บ้านนาเวียงเป็นหมู่บ้านหนึ่งในตำบลด่านซ้าย การก่อตัวของชุมชนยากที่จะค้นคว้าเรื่องราวให้แน่ชัดว่าก่อตัวขึ้นมาได้อย่างไร อย่างไรก็ตามก็ตีมีเรื่องเล่าขานว่าคนที่อาศัยอยู่ในเมืองด่านซ้าย เป็นกลุ่มคนไทยน้อยที่อพยพมาตามลุ่มแม่น้ำโขง มีพ่อขุนผาเมืองนำไพร่พลข้ามลำน้ำเหือง เดินทางตามลำน้ำห่มัน

มาหยุดพักและตั้งชุมชนที่บ้านเก่าก่อน ส่วนพ่อขุนบางกลางท้าวมาอยู่ที่บ้านนาหอ แล้วจึงมาตั้งเมือง
ด่านซ้ายอยู่ที่หนองคู

ตามตำนานเล่าขานกันว่า การก่อตั้งของชุมชนบ้านนาเวียงบริเวณริมน้ำหมันและบริเวณทุ่งนา
ซึ่งตั้งห่างจากอำเภอด่านซ้ายไปทางทิศเหนือประมาณ ๒ กิโลเมตร เชื่อกันว่า ชาวพระนครทั้งสองกลุ่ม
คือกรุงศรีอยุธยาและกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) มารวมกันสร้างพระเจดีย์ศรีสองรักษ์ ชาว
เวียงจันทน์ได้เดินทางมาพักอาศัยอยู่ทุ่งนาหมู่บ้านนี้จึงได้ชื่อว่าบ้านนาเวียง

ดังนั้นจึงเป็นไปได้ว่าบรรพบุรุษของชาวบ้านนาเวียงนี้คงมีเชื้อสายมาจากลาวเวียงจันทน์และ
กลุ่มไทยน้อยตามตำนาน ๒ เรื่องที่เล่าขานมา

จวบจนกระทั่งพระแก้วอาสา (ท้าวทองแสง) เป็นเจ้าเมืองด่านซ้าย เอาใจใส่ปกครองบ้านเมือง
ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในเขตปกครองให้เจริญรุ่งเรือง ได้พาชาวบ้านร่วมกันสร้างโบสถ์ เจดีย์ ภูมิ
และกำแพง ตามวัดต่างๆ มากมาย เช่น ที่วัดโพธิ์ชัยบ้านเดิ่น วัดศรีสะอาดบ้านนาหอแห่ง วัดศรีภูมิบ้าน
นาหอ วัดศรีสะอาดบ้านเก่า รวมทั้งวัดโพธิ์ศรีบ้านนาเวียง เป็นต้น

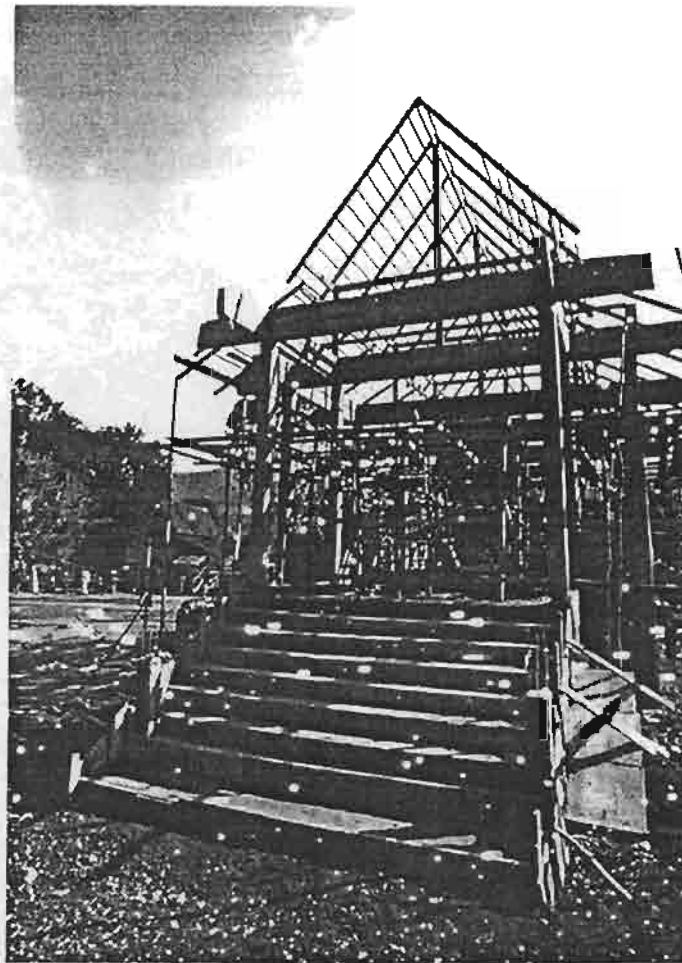
สิ่งที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งจากเรื่องเล่าและความทรงจำก็คือ ผู้นำท้องถิ่นผู้มีนามว่า พระแก้ว
อาสาหรือท้าวทองแสง

พระแก้วอาสา เป็นเจ้าเมืองด่านซ้าย ตามประวัติเล่าสืบต่อกันมาว่า ท่านเกิดเมื่อปี ๒๓๔๕
เป็นบุตรของพระมหาดวงค์กับนางกำตา ศึกษาเล่าเรียนทั้งการต่อสู้และคาวาอาคมจากผู้มีความรู้สมัย
นั้น และศึกษาอักษรธรรมจากวัด จนเชี่ยวชาญทั้งสองแขนงวิชา

เมื่อถึงวัยสร้างครอบครัวได้แต่งงานกับนางท้วม บุตรของหัวหน้าแสน มีบุตรธิดากับนางท้วม
ด้วยกัน ๔ คน สืบทอดลูกหลานจนกระทั่งปัจจุบัน ดังเห็นได้จากคนสายตระกูล “สิงห์ประเสริฐ” และ “ศรี
ณรงค์ฤทธิ์” (นามสกุลศรีณรงค์ฤทธิ์เปลี่ยนจากสิงห์ประเสริฐ)

กระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๑๗ สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พวก “ฮ่อ” เข้า
มายึดครองหลวงพระบาง ขณะนั้นยังเป็นส่วนหนึ่งของไทย รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้ เจ้าพระยาสุร-
ศักดิ์มนตรีเป็นแม่ทัพใหญ่ไปปราบฮ่อ มีการระดมพลในเขตเมืองพิษณุโลก สวรรคโลก สุโขทัย และพิชัย
เข้ามาสมทบกับทหารจากกรุงเทพฯ ทหารเมืองด่านซ้ายซึ่งขึ้นตรงกับพิษณุโลกจึงถูกเกณฑ์เข้าสมทบกับ
กองทหารครั้งนั้นจำนวน ๑๐๐ กว่าคน โดยการนำของพระแก้วอาสา (ท้าวทองแสง)

เรื่องเล่ามีอยู่ว่า เมื่อพระแก้วอาสาเคลื่อนพลไปปราบฮ่อ ขณะกำลังจะขึ้นช้าง ท่านให้ทหารเอก
นำหอกและจ้าวเสียบหามตนเองขึ้นคอช้างด้วย เพื่อแสดงความเป็นผู้อยู่ยงคงกระพันให้เห็นเพื่อสร้าง
ขวัญให้กองกำลังทหาร จนเป็นที่ร่ำลือมาก ภายหลังปราบฮ่อได้สำเร็จ รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ
พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น “พระแก้วอาสา”

อาคารพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นพระแก้วอาสาทที่กำลังก่อสร้าง
ตั้งอยู่ภายในบริเวณวัดศรีภูมิ บ้านนาหอ
เชื่อกันว่าพื้นที่ข้างๆ วัด เดิมนั้นเป็นที่อยู่ของผู้นำท้องถิ่นท่านนี้

พระแก้วอาสาทปกครองเมืองด่านซ้ายให้อยู่เย็นเป็นสุข จนถึงปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้ให้ท้าวทองดี ผู้มีศักดิ์เป็นหลานและพรรคพวกไปประชุมที่พิษณุโลก พร้อมกับนั้นได้นำเงินหลวงไปส่งพิษณุโลก ปรากฏว่าท่านได้รับจดหมายจากท้าวทองดีว่าเงินหลวงขาดไป ๑๐ ชั่ง ทางราชการจะเอาโทษของให้พระแก้วอาสาทนี้เอาตัวรอดโดยด่วน เมื่อพระแก้วอาสาทได้รับจดหมายจึงสอบถามไปยังท้าวทองดีอีกครั้ง ก็ยังคงยืนยันเช่นเดิม จึงปรึกษารือในหมู่ญาติพี่น้องและผู้ใกล้ชิด แล้วลงความเห็นว่าจะอยู่ต่อสู้ต่อไป เพราะเป็นผู้บริสุทธิ์ แต่พระแก้วอาสาทเกิดน้อยใจจึงได้นี้ไปตายดาบหน้า แม้จะมีผู้ทักท้วงมากมายก็ตาม

ในที่สุดพระแก้วอาสาทได้อพยพหนีจากด่านซ้ายพร้อมครอบครัว วันนั้นชาวเมืองด่านซ้ายร่วมกันมาส่งเป็นจำนวนมากและเสียใจต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น หลังจากนั้นพระแก้วอาสาทและครอบครัวได้ตั้งหลักฐานที่บ้านหาดแดง แขวงเมืองแก่นท้าว ประเทศลาวปัจจุบัน เมืองดังกล่าวท่านยังได้รับสมญานามว่า "เจ้าพ่อคำแดง" ขณะที่เมืองด่านซ้ายท้าวทองดีได้ขึ้นเป็นเจ้าเมืองแทน

ถนนแก้วอาสา ชื่อนี้มีที่มาจากผู้นำท้องถิ่นในอดีต ผู้ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของคนด่านซ้าย

ล่วงเลยเข้าสู่ปี พ.ศ. ๒๔๔๖ ฝรั่งเศสเดินทางเข้ายึดครองด่านซ้ายพร้อมนำศิลาจารึกตำนานพระธาตุศรีสองรักส่งแม่ฮ่องสอนไปยังเมืองเวียงจันทน์ แต่เรือกลับล่มแถวอำเภอปากชม จังหวัดเลย ทำให้ศิลาจารึกหายไป ครั้งนั้น พระครูคุณ พระผู้ใหญ่รูปหนึ่งแห่งวัดหนามแท่งพร้อมกับพระแก้วอาสา (เจ้าเมืองด่านซ้ายขณะนั้น) ได้ขอคัดลอกศิลาจารึกไว้ก่อนที่ฝรั่งเศสจะยึดครอง แล้วเขียนข้อความในศิลาจารึกอย่างเดียวกัน ปัจจุบันตั้งอยู่ที่พระธาตุศรีสองรัก

ต่อมาปี พ.ศ. ๒๔๔๙ ฝรั่งเศสได้คืนเมืองด่านซ้ายให้โดยแลกเปลี่ยนกับเมืองเขมรที่เป็นของไทยบางส่วน ช่วงที่ฝรั่งเศสยึดครองด่านซ้าย ข้างฝ่ายไทยได้ย้ายอำเภอด่านซ้ายไปตั้งบ้านขามป้อม ตำบลโพนสูง เมื่อเรื่องราวยุติจึงย้ายอำเภอกลับมาที่เดิม

ช่วงเวลานั้นยังมีเรื่องเล่ากันว่า ชาวด่านซ้ายที่อยู่ฝั่งซ้ายของลำน้ำหมันได้อพยพย้ายถิ่นเป็นการชั่วคราวมาอยู่อีกฟากฝั่งหนึ่ง เพราะเกรงว่าตนเองจะตกอยู่ในการควบคุมของฝรั่งเศส

กระทั่งสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๔๘๔-๒๔๘๘) ที่อำเภอด่านซ้ายได้ระดมพล โดยเกณฑ์ชายฉกรรจ์มาฝึกวิชาทหาร เรียกว่ากองพันอาสาสมัคร ใช้บริเวณโรงเรียนชุมชนบ้านด่านซ้ายเป็นสถานที่ฝึกอบรม มีข้าราชการและชายฉกรรจ์เข้าร่วมกันฝึก มีกำลังพลหนึ่งกองพัน มีนายแสงวงศ์ จองคอย (กำนัน) เป็นผู้บังคับกองพัน ปรากฏว่ากำลังกองพันนี้ได้ส่งไปสู้รบกับประเทศใดเนื่องจากรัฐบาลได้ประกาศเป็นพันธมิตรร่วมกับญี่ปุ่นสู้รบกับฝ่ายพันธมิตร (มีสหรัฐอเมริกา อังกฤษ และฝรั่งเศส)

นอกจากนี้ราวปลายปี พ.ศ. ๒๔๘๗ ต่อต้น ๒๔๘๘ ทหารญี่ปุ่นจำนวนหนึ่งเดินทางจากประเทศพม่าผ่านภาคเหนือของไทย ผ่านอำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก เดินทางเข้าสู่อำเภอด่านซ้าย มาพักอยู่ที่ศาลาวัดโพนชัย ชาวด่านซ้ายผู้อยู่ร่วมในเหตุการณ์ครั้งนั้นได้เล่าว่า ทหารญี่ปุ่นมาซื้อกล้วยน้ำว้า (สุก) ที่ร้านแม่จันดา หวดสะพานน้ำห่มัน ผู้ซื้อผู้ขายพูดกันไม่รู้เรื่อง แม่ค้ายกมือขึ้น ๒ ข้าง ทหารญี่ปุ่นจ่ายเงิน ๑๐ บาท ทั้งที่ขณะนั้นกล้วยราคาหวิดจะ ๑๐ สตางค์ ทหารญี่ปุ่นหมวดนี้เดินทางต่อไปจังหวัดเลยก่อนเข้าสู่อุดรธานี มีข่าวเล่าต่อกันมาว่า ทหารญี่ปุ่นหมวดนี้ถูกเสรีไทยฆ่าตายที่จังหวัดอุดรธานี

นอกจากนี้ยังมีการอพยพย้ายถิ่นฐานของผู้คนกันมาก เพราะภัยสงครามและความอดอยากขาดแคลน ชาวบ้านหวาดกลัว เสียขวัญ บางหมู่บ้านมีโจรปล้นพระพุทธรูปในวัดและปล้นชาวบ้าน เจ้าหน้าที่รัฐหลายคนเบียดเบียนชาวบ้าน ผู้เดือดร้อนหลายคนจึงหาทางหนีเพื่อเอาชีวิตรอด ซึ่งเป็นสภาพที่ไม่เคยเป็นมาก่อน

สมัยสงครามโลกข้าวยากมากแพง ประกอบกับฝนไม่ตก ทำให้แล้ง ชาวบ้านทำนาไม่ได้ผล เหตุการณ์ภัยนอกหมู่บ้านก็ไม่เอื้ออำนวยให้พ่อค้าแม่ขายนำสินค้าเข้ามาขาย ข้าวจึงราคาสูง อาหารทุกอย่างราคาแพง เสื้อผ้าก็ขาดแคลน ทำให้เกิดการปล้น การฆ่า แย่งชิงทรัพย์สินสมบัติ สำหรับบ้านนาหอและด่านซ้ายถือว่าเกิดขึ้นน้อยมาก ต่างจากที่ห่มสั๊กมีชาวปล้นฆ่าแทบทุกวันเพราะคนยากจน คนไม่มีกินก็ต้องปล้น คนไหนมีกินก็จะถูกปล้นเป็นประจำ เมืองห่มสั๊กจึงเป็นเมืองนักเลง อย่างไรก็ตามแม้ชุมชนลุ่มน้ำห่มันในด่านซ้ายจะมีการปล้นไม่ถี่ราย แต่ทำให้ชาวบ้านหวาดผวามาก ไม่มีใครกล้าออกไปเดินนอกบ้านคนเดียว หรือเดินด้วยกันสองคนก็ตาม ไปไหนมาไหนต้องไปเป็นกลุ่มเป็นฝูง ไม่เช่นนั้นจะโดนปล้นจี้ตามเส้นทางต่างๆ ชาวบ้านจึงต้องหามัดพร้าวเสียบหลังไว้คอยป้องกันกันเกือบทุกคน โดยเฉพาะการปล้นวัวลูกควายชาวนาหอได้รับผลกระทบเป็นอย่างมาก

ช่วงเวลานี้เอง บริเวณที่เป็นตลาดด่านซ้ายในปัจจุบันยังคงเป็นพื้นป่า และเป็นทุ่งนา เส้นทางเดินติดต่อระหว่างหมู่บ้านยังเป็นดินที่อาศัยการเดินทางเท้าหรือเกวียน ฤดูฝนการเดินทางลำบากมาก ชาวบ้านจึงไม่นิยมเดินทางไปมาหาสู่กันในช่วงนี้ เพราะเส้นทางรกและมีต้นหญ้าปกคลุม อาจเกิดอันตรายได้

กระทั่งกองทัพญี่ปุ่นได้สร้างถนนเชื่อมโยงระหว่างนครไทย-ด่านซ้าย เพื่อใช้เป็นเส้นทางยุทธศาสตร์เดินทางนำกองกำลังทหารของตนเดินทางเข้าสู่จังหวัดอุดรธานี จึงทำให้มีถนนตัดผ่านด่านซ้าย มีรถประจำทางสายห่มสั๊ก-ด่านซ้าย-เลย เริ่มวิ่งก่อนปี พ.ศ. ๒๕๐๐ (ไม่ใช่รถประจำทางอย่างที่

เห็นในปัจจุบัน เป็นคนของชาวบ้านธรรมดา ใครมีรถยนต์ก็ออกมารับจ้าง ยังไม่มีสัมปทาน มีบริการเพียง ๒-๓ คัน) ค่าโดยสารราคาแพงมาก จากด่านซ้ายถึงเมืองเลยราคา ๔๐-๕๐ บาท ใช้เวลาในการเดินทางถึง ๓ วัน ๓ คืน ชาวบ้านต้องนอนค้างบนรถยนต์ ช่วงหน้าฝนรถมักติดหล่ม อย่างไรก็ตาม พัฒนาการของถนนหนทางในช่วงนี้ได้ส่งผลทำให้มีผู้คนจากท้องถิ่นต่างๆ เดินทางเข้ามาทำการค้าในด่านซ้ายเป็นระยะ

หลังจากนั้นไม่นาน กรมทางหลวงได้มาตั้งแคมป์หรือโรงพักของกุลี (ผู้ใช้แรงงานในการก่อสร้างถนน) ตามจุดต่างๆ เป็นระยะๆ ในการก่อสร้างเส้นทางสายหล่มสัก-ด่านซ้าย กระทั่งสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (หลังปี พ.ศ. ๒๕๐๐) จึงมีการนำรถแทรกเตอร์เข้ามาทำการแผ้วถางทาง ทำให้งานก่อสร้างถนนดำเนินไปอย่างรวดเร็ว

ชาวบ้านรุ่นนั้นยังจำได้ว่า เกิดศัพท์คำว่า "survey" ในหมู่บ้าน แต่ฟังไม่รู้ว่าแปลว่าอะไร รู้แต่ว่ารถแทรกเตอร์เป็นสิ่งที่สนใจของชาวบ้านเป็นอย่างมาก

ในขณะที่ความเจริญต่างๆ ในเขตตลาดด่านซ้าย โดยเฉพาะการสร้างถนนนั้นเริ่มใช้การได้อย่างจริงจังราวปี พ.ศ. ๒๕๐๘ หลังจากหน่วยปราบปรามผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ (นปค.) จากกรุงเทพฯ เริ่มเข้ามาพัฒนา โดยตั้งศูนย์บัญชาการที่บ้านปากหมัน โดยใช้การพัฒนาถนนหนทางเป็นฉากบังหน้า แต่จริงๆ คงเป็นเหตุผลทางการเมือง น่าจะมีการส่งทหารมาหาข่าวตามตะเข็บชายแดนซึ่งเป็น "พื้นที่สี่ชมพู"

ชาวบ้านส่วนใหญ่รับรู้ว่าเป็นพื้นที่ในอำเภอด่านซ้ายบางหมู่บ้าน เป็นที่ตั้งฐานกำลังของผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ โดยเฉพาะที่หมู่บ้านกกสะทอนเป็นป่าที่เชื่อมโยงกับอำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งเป็นฐานกำลังที่สำคัญ จึงมีเครือข่ายติดต่อกัน เหตุการณ์เริ่มวิกฤติจริงๆ เมื่อตำรวจตระเวนชายแดนถูกยิงตาย ในราวปลายปี พ.ศ. ๒๕๑๒ หลังจากนั้นจึงเริ่มปะทะกันตลอดเกือบสิบปี ทำให้ทหารเสียชีวิตเป็นร้อยๆ คน ชาวบ้านยังถูกลูกหลงตายด้วย ชาวบ้านเสียชีวิตเพราะเกรงว่าทางการจะพ่ายแพ้คอมมิวนิสต์ ทางการจึงส่งกองกำลังมาประจำในพื้นที่แถบนี้มากมาย เขตไหนที่อันตรายก็ระดมให้ชาวบ้านผ่านเข้าไปทั้งกลางวันและกลางคืน ถึงขนาดห้ามชาวบ้านใส่ชุดสีเขียวๆ ไม่เช่นนั้นอาจถูกยิงตาย คิดว่าเป็นผู้ก่อการร้าย มีกับระเบิดฝังเต็มไปหมด เวลาคนไปหาของป่าบนภูยังโดนกับระเบิดมาแล้วก็มี

เรื่องราวเหล่านี้เป็นสิ่งที่น่าสะเทือนใจชาวบ้านมากที่สุด แต่ชาวบ้านที่เดือดเนื้อร้อนใจมากที่สุดก็คือชาวบ้านกกสะทอน

พัฒนาการของตลาดและเมืองด่านซ้าย ประการสำคัญเป็นผลสืบเนื่องมาจากผลของการปราบปรามผู้ก่อการร้ายของหน่วยราชการ ในเขตบ้านกกสะทอน อำเภอด่านซ้าย หมู่บ้านชาวเขาพวกมั่วมีกลุ่มคอมมิวนิสต์เข้าไปแทรกซึม ตั้งกองกำลัง ทางราชการจึงส่งตำรวจทหารเข้าไปสร้างฐาน

ปฏิบัติการเพื่อต่อต้านคอมมิวนิสต์ ช่วงนั้นอำเภอด่านซ้ายได้ยื่นเสียงปิ่นปักหมอนตลอดเวลา ถึงขนาดที่เวลาใครถูกฆ่าตายในด่านซ้าย จะเข้าใจว่าถูกคอมมิวนิสต์ฆ่า

กองกำลังคอมมิวนิสต์ตั้งฐานได้ไม่นานก็แตก ชาวบ้านจำได้แม่นยำว่า เป็นวันเสียงปืนแตก คือวันที่ ๒ พฤศจิกายน ๒๕๑๒ หากทว่าเมืองด่านซ้ายก็ยังไม่ได้พัฒนามากนัก ความเจริญด้านถนนหนทางเจริญเติบโตอย่างช้าๆ อย่างไรก็ตามเริ่มจากมีผู้คนต่างถิ่นเข้ามาค้าขายและทำกินมากขึ้นกว่าเดิม เป็นไปได้ว่าพวกพ่อค้าเกิดความมั่นใจในความปลอดภัย เพราะมีทหารและตำรวจคอยดูแล

ในช่วงเวลานี้เองที่ถนนหนทางพัฒนาขึ้นมาก ส่งผลให้รถประจำทางที่ให้บริการโดยผ่านระบบสัมปทานเปิดบริการในช่วงเวลานี้ นอกจากนี้ระบบสาธารณูปโภคต่างๆ ได้เริ่มพัฒนาสู่ด่านซ้ายเช่นกัน เห็นได้จากการตั้งที่ทำการไฟฟ้าอำเภอ เพียงแต่ยังขยายการส่งไฟยังไม่ทั่วถึง และมีเวลาเปิด-ปิดไฟฟ้าที่แน่นอน คือกลางวันงดจ่ายไฟฟ้า ไฟฟ้าจะจ่ายให้เฉพาะตอนหกโมงเย็นถึง ๓-๔ ทุ่ม หลังจากนั้นต้องใช้ตะเกียงน้ำมันก๊าด หรือหากบ้านใครมีฐานะดีจะใช้ไฟฟ้าจากการปันของเครื่องยนต์

ขณะที่ความทรงจำร่วมสมัยของด่านซ้าย หรือในช่วงทศวรรษแห่งปี พ.ศ. ๒๕๓๐ พัฒนาการของเมืองและตลาดดำเนินไปอย่างต่อเนื่องและก้าวอย่างช้าๆ จนแทบจะไม่เห็นการเปลี่ยนแปลง กระทั่งหลังปี พ.ศ. ๒๕๓๐ เป็นต้นมา ตลาดด่านซ้ายได้พัฒนาไปอย่างรวดเร็วกลายมาเป็นตลาดโชคเจริญที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน มีกิจการห้างร้านต่างๆ เปิดกันมากขึ้น โดยเฉพาะราวปี พ.ศ. ๒๕๓๒ ธนาคารกรุงไทยเข้ามาดำเนินกิจการเป็นรายแรก หลังจากนั้นธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์จึงเข้ามาอาศัยห้องเช่าในตลาดด่านซ้ายเปิดสำนักงานชั่วคราว ส่วนธนาคารออมสินเพิ่งเปิดบริการได้ไม่ถึง ๕ ปี โดยตั้งอยู่ใกล้กับพระธาตุศรีสองรัก

กล่าวกันว่าช่วงที่ยังไม่มีธนาคาร พวกข้าราชการอย่างพวกครู เวลาจะรับเงินเดือนแต่ละเดือนทางราชการจะตั้งคณะกรรมการเพื่อเดินทางเข้าไปรับเงินเดือนที่ตัวจังหวัดเลย ต้องขี่ม้าเข้าไป ต่อมาพอมีถนนเดินเท้าสะดวกจะปั่นจักรยาน กระทั่งรถยนต์เข้ามาจึงเปลี่ยนมาโดยสารรถเข้าตัวเมือง และหลังสุดเมื่อธนาคารเข้ามาตั้งจึงเปลี่ยนมารับเงินเดือนผ่านธนาคาร สะดวกสบายยิ่งขึ้น ดังนั้นทุกวันนี้เดือนที่เงินเดือนออกตลาดด่านซ้ายจึงคึกคักไปด้วยกลุ่มข้าราชการ

เมื่อเศรษฐกิจเริ่มเฟื่องฟู ห้างร้านในตลาดเริ่มพัฒนา พื้นที่ทำนาจึงลดลง เพราะคนขยายพื้นที่สร้างบ้านนอกนอกตัวตลาด ขณะเดียวกันชาวบ้านในท้องถิ่นก็ขายที่ให้คนต่างถิ่น ที่ดินจึงเปลี่ยนกรรมสิทธิ์เป็นของคนนอกในช่วงนี้อย่างรวดเร็ว

บทที่ ๔

เศรษฐกิจและการดำรงชีพ

เนื่องจากลักษณะภูมิประเทศในลุ่มน้ำห่มัน อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย เป็นที่อกเขา สลับซับซ้อน มีที่ราบระหว่างหุบเขาบางแห่ง บางแห่งเป็นที่ราบสูงลุ่มๆ ดอนๆ โดยเฉพาะที่ตั้งของชุมชน ที่เป็นสนามวิจัยนั้นมีภูเขาขนาดสามด้าน ประการสำคัญมีที่ราบแคบๆ ยาวไปทางทิศเหนือ ทำให้ชาวบ้านทำการเกษตรโดยเฉพาะการปลูกข้าวได้ในเฉพาะพื้นที่ระหว่างหุบเขา ส่วนตามบริเวณเชิงเขา เหมาะกับการทำไร่ เช่น เดิมจะปลูกข้าวไร่ ต่อมาเปลี่ยนเป็นไร่ข้าวโพด ไร่ข้าว ถั่วลิสง ถั่วเขียว ถั่วแดง และฝ้าย เป็นต้น ตามภูเขามิป่าไม้เบญจพรรณอยู่ทั่วไป ดังนั้นเนื้อหาในส่วนนี้จะกล่าวถึงลักษณะการ ดำรงชีพและเศรษฐกิจที่สำคัญของคนลุ่มน้ำห่มัน

การดำรงชีพ: เศรษฐกิจยุคยังชีพ

เมื่อ ๕๐-๖๐ ปีก่อน เศรษฐกิจแบบยังชีพถือเป็นระบบเศรษฐกิจที่เด่นชัดของคนลุ่มน้ำห่มันไม่ ว่าจะเป็นบ้านด่านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ เพราะชาวบ้านมีวิถีการดำรงชีพแบบพึ่งพาธรรมชาติ เป็นหลัก ไม่ว่าจะเป็นการใช้สัตว์ป่าเป็นอาหารหลัก หรือการเลี้ยงสัตว์บ้านบางประเภทก็เพื่อไว้ใช้งาน ด้านการเกษตรหรือใช้บริโภคภายในครัวเรือนเท่านั้น ขณะที่การทำการเกษตรก็พึ่งพาอาศัยธรรมชาติ รวมทั้งผลผลิตที่ได้ก็เก็บไว้ใช้ภายในครัวเรือน หากเหลือจะนำไปแลกเปลี่ยนกับสิ่งของที่ตนเองไม่มีกับ เพื่อนบ้านหรือชุมชนใกล้เคียง

สัตว์ป่าและสัตว์ทั่วไป

สัตว์ป่ามีกระรอก กระแต เต่า อีเห็น อีแก้ง กวาง หมูป่า หมี แม่น และเสือ ซึ่งเมื่อประมาณ ๖๐ กว่าปีก่อน คนในอำเภอด่านซ้ายคนหนึ่งเล่าว่า เคยเดินทางเข้าป่าแถบห้วยกบหมื่น (ปัจจุบันคือ กม. ๗ ที่ตั้งหน่วยทหารพราน) ในเขตชายเขาเพื่อไปเก็บซากควายที่ถูกเสือกัด นอกจากนี้ยังมีสุนัขป่า มีหมาใน และหมาจิ้งจอก

นอกจากนี้ยังมีเล่ากันว่า ในอดีตมีอีแก้ง (ฟาน) วึ่งเข้ามาที่ตลาดด่านซ้าย วึ่งชนตึกกระจกที่บ้าน แจ็กคู่ และวึ่งหนีภัยเข้ามาที่บริเวณโรงเรียนชุมชนด่านซ้าย ภารโรงและนักเรียนต้องช่วยกันจับ ส่วนแก้งมี ขุกชุมชนบริเวณป่าบ้านนาหว้า ป่าห้วยช้าง ห้วยเตย ห้วยดินตั่ง ป่าภูเป้อย และป่าโป่งดินอ่อน พวก ชาวบ้านและนายพรานจะล่าตั้งแต่บริเวณพระธาตุศรีสองรัก เรื่อยขึ้นไปตามป่าริมน้ำห่มันและตามป่า ริมห้วยต่างๆ

การล่าแก้ง ชาวบ้านเรียกว่า “นำฮอยฟาน” หรือ “ไล่เหล่า” (คำว่าเหล่าหมายถึงป่าละเมาะ) เดิม เป็นป่าใหญ่ ต่อมาเมื่อชาวบ้านโค่นต้นไม้ใหญ่เพื่อปลูกข้าวไร่ และในปีต่อไปจะย้ายไปทำที่ใหม่ จนเวลา

ผ่านไป ๒-๓ ปี ป่านักลับพื้นเป็นปาละเมาะอีกครั้ง เวลากลางคืนแก้งจะออกหากินผลไม้ตามป่าในป่าใหญ่ ส่วนตอนกลางวันแก้งจะเข้ามาหลบซ่อนอยู่ในปาละเมาะ เมื่อชาวบ้านพบรอยเท้าแก้งริมปาละเมาะจะชักชวนนายพรานและเพื่อนบ้านไปไล่ล่า นายพรานจะมีอาวุธปืนและทำหน้าที่เฝ้าระวังตามขอบหรือริมปาละเมาะ เมื่อแก้งวิ่งหนีออกมา พรานจะยิงแก้ง เมื่อยิงแก้งได้จะช่วยกันชำแหละเนื้อ “แบ่งพูด” กัน (“พูด” คือการนำไม้ดอกมาร้อยขึ้นเนื้อเป็นพวงๆ) นายพรานคนที่ยิงแก้งจะได้ส่วนแบ่งมากกว่าคนอื่น ชาวบ้านที่ไปตามยิงแก้งในปาละเมาะจะมีจำนวนหลายคน คือ ประมาณ ๕-๑๐ คน

ส่วนสัตว์ต่างๆ ไป พวกหอย มีหอยขม หอยข้าว และหอยโข่ง (ปัจจุบันสูญพันธุ์แล้ว) สิ่งที่น่าสนใจคือ มีสัตว์พันธุ์หนึ่งที่ถูกนำไปสร้างเป็นเครื่องเล่นพื้นบ้านก็คือ ตำนานแม่อีปุม

กบ เขียด เมื่อถึงเดือนหกมีฝนตกจะชอบร้องระเบ็งเซ็งแซ่เรียกหาคู่สมสู่กัน (กบ เขียดออกกัน) วางไข่ในน้ำ มีลักษณะเป็นวุ้นห่อหุ้มไข่ คล้ายเม็ดแมงลักแช่น้ำ ไข่เจริญเติบโตแตกเป็นตัวอยู่ในน้ำ มีหางงอกออกมาเป็นรูปร่างคล้ายปลา ส่วนท้องป่องไม่มีครีบ เรียกว่า อีฮวก หรือ ลูกอีฮด ดำรงชีวิตอยู่ในน้ำระยะหนึ่ง จะมีขาหลัง ๒ ขา งอกออกมา หางจะหดสั้นเข้า ต่อมาขาหน้างอก ๒ ขา หางจะหายไป ในที่สุด รูปร่างเปลี่ยนสภาพเป็นกบ เขียด กระโดดขึ้นจากน้ำมาอาศัยอยู่บนบกต่อไป

ปลายฤดูฝนต้นฤดูหนาว หมู่บ้านในแถบตำบลอีปุม วังยาว โป่ง และบ้านกกสะทอน ในเวลากลางคืนจะได้ยินเสียงร้องของสิ่งมีชีวิตชนิดหนึ่งคล้ายเสียงเปิดร้อง ก้าบๆ ๆ ะงมไปทั่วลำห้วยในหุบเขา ซึ่งมีน้ำไหลผ่านแต่ละหมู่บ้าน ชาวบ้านเหล่านี้จะไม่สงสัยในเสียงร้องนั้นเลย เพราะเขารู้แล้วว่า เป็นเสียงร้องของอะไร แต่หากเป็นผู้คนจากท้องถิ่นอื่นได้ยินเข้า จะต้องบอกว่า เป็นเสียงร้องของเบ็ด และเกิดข้อสงสัยว่า ใครนำเบ็ดไปเลี้ยงไว้ในหุบเขา และทำไมจึงร้องในเวลากลางคืน

แต่หากถามชาวบ้านเขาจะตอบทันทีว่าเป็นเสียงร้องของ “ญ่ากาบ” มีรูปร่าง ลักษณะวงจรชีวิต และเป็นสัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำประเภทเดียวกับกบ เขียด อึ่งอ่าง แงด แต่มีลูกตาสีแดงและมันแวววาวคือ พ่อแม่ของอีปุม จะต่างกันก็แต่การเริ่มต้นชีวิต กบเขียดจะผสมพันธุ์วางไข่มีลูกมีหลานในต้นฤดู ส่วนญ่ากาบจะผสมพันธุ์มีลูกหลานในปลายฤดูฝนต้นฤดูหนาว

เป็นที่น่าสังเกตว่าลูกของกบ เขียด ภาษาหนังสือหรือภาษาไทยภาคกลางเรียกว่า ลูกอีฮด แต่ภาษาท้องถิ่น (ด่านซ้าย) เรียกว่า อีฮวก ถ้าเป็นลูกของกบก็จะเรียกว่า อีฮวกกบ ถ้าเป็นลูกของเขียดจะเรียกตามชื่อของมัน เช่น อีฮวกเขียดลาย อีฮวกเขียดหยวก และอีฮวกหัวล้าน (ลูกของเขียดตาปาด) เป็นต้น

สำหรับลูกของญ่ากาบ จะเรียกว่า อีปุม (จะไม่เรียกว่าลูกอีฮดหรืออีฮวก) รูปร่างลักษณะของอีปุมจะเหมือนกับอีฮวกหรือลูกอีฮดทุกประการ

ปัจจุบัน เมื่อถึงต้นฤดูฝน (พฤษภาคม-กรกฎาคม) ที่ตลาดสดเทศบาลด่านซ้าย แม่ค้าจะนำอีฮวกหรือลูกอีฮดทั้งลูกและสดมาวางจำหน่าย ส่วนปลายฤดูฝนต้นฤดูหนาวจะมีอีปุมทั้งสดและสุกวางขายที่ตลาดสดเทศบาลตำบลด่านซ้ายเช่นกัน ทั้งอีฮวกและอีปุม ชาวบ้านเขาจะหาซื้อมาปรุงเป็นอาหาร

พื้นบ้าน โดยนำอีฮวก-อีปุม มาบีบท้องให้แตกเพื่อเอาชิ้นหรือลำไส้ (ส่วนที่กินไม่ได้) ออก ล้างน้ำให้สะอาด นำมาปรุงเป็นแกงคั่วใส่ใบชะพลู (ใบอีเล็ด) แกงเอาะใส่ผักต่างๆ หรือนำตัวสดๆ มาเคล้าเกลือขยันทันหอมแดงบางๆ คลุกเคล้าเข้ากัน ห่อด้วยใบตองพับเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า พับหัวท้ายใช้ไม้ไผ่ผ่าซีกคียบไว้ เรียกว่า “คะแนบ” นำย่างไฟให้สุก ส่งกลิ่นหอมกรุ่น กินกับข้าวเหนียวนึ่งร้อนๆ รสชาติอร่อยเหาะ (มาก)

ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น อีปุมมีรูปร่างลักษณะเหมือนกับ อีฮวก (ลูกอีอด) ทุกประการ จะต่างเพียงแต่ อีปุมมีขนาดใหญ่กว่า (เท่าหัวแม่มือผู้ใหญ่) ลำตัวยาวกว่า และส่วนท้อง (พุง) ใหญ่กว่า อีฮวก

มีนิทานเล่าสืบต่อกันมาว่า เหตุที่อีปุมมีท้องใหญ่ลำไส้ยาว สืบเนื่องมาจาก ภาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว มีช้างโทนตัวหนึ่ง เดินเข้าไปในป่า (โคก) ซึ่งบริเวณนั้นเป็นที่อยู่อาศัยของจักจั่นจำนวนมาก จักจั่นเห็นสัตว์อะไรใหญ่โตเดินมา รู้สึกตกใจกลัว จึงได้ช่วยกันส่งเสียงร้องก้องไปทั่วป่า ช้างได้ยินก็ตกใจวิ่งหนีไปจนสุดชีวิต ขนต้นไม้ล้มระเนระนาด ต้นไม้ที่ถูกช้างวิ่งชนจนโคนล้ม หนึ่งในจำนวนนั้นมีต้นขนุน ซึ่งลูกตกเต็มต้นถูกช้างวิ่งชนผลร่วงหล่นจนหมดต้น ความตกใจกลัวของช้างยังไปหยุดเหี่ยวเท่านั้น ยังวิ่งเคล็ดเปิดเบิ่งไปจนถึงลำห้วย ซึ่งมีอีปุมอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก ช้างวิ่งย่ำเข้าไปในน้ำเหยียบอีปุมท้องไส้แตกตาย ที่เหลือรอดตายก็นำความไปเล่าให้แม่ (ญ่ากาบ) ฟัง ญ่ากาบรู้สึกเสียใจและเศร้าใจเป็นอย่างยิ่ง ที่ลูกๆ มาประสบเคราะห์กรรมในครั้งนี้

ญ่ากาบจึงนำความไปร้องแก่เทวดาผู้เป็นเจ้าป่าในบริเวณนั้น เทวดาได้ฟังคำบอกเล่าจากญ่ากาบ จึงยังรู้ได้ทันทีว่าสัตว์ใหญ่โตตัวนั้นคือช้างนั่นเอง จึงเรียกหาให้ช้างมาสอบถามคำ ช้างเล่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งหมดให้เทวดาฟัง เทวดาจึงเรียกจักจั่นมากล่าวโทษ โดยให้จักจั่น ควักไส้-พุง ของตนไปแทนไส้ของอีปุม และให้ช้างยอมมอบ หัว ของตนไปแทนผลขนุน

นิทานเรื่องนี้จึงบอกให้รู้ว่า จักจั่นไม่มีลำไส้-พุง (อวัยวะภายใน) ช้างไม่มี “น้ำ” ก็ด้วยผลกรรมดังกล่าวมาแล้ว

เรื่องของสัตว์ป่ายังทำให้เห็นภาพชีวิตของชาวบ้านอีกอย่างหนึ่ง คือ นายพรานหรือพรานป่า กล่าวคือ ชาวบ้านที่จะเป็นนายพรานได้นั้นต้องเป็นคนที่รู้จักป่าว่าแคบกว้างแค่ไหน ชอบแขกไปตามผืนป่า รู้ว่าตรงไหนมีอะไรและมีสภาพเป็นอย่างไร นอกจากนี้ยังต้องรู้ว่าสัตว์ป่ามีอะไร ฤดูนี้มีสัตว์อะไรชุม สัตว์ประเภทใดกินเป็นอาหารได้ มีผลหมากรากไม้พันธุ์ใดที่กินได้ รวมทั้งต้องเป็นผู้ชายที่พละกำลังแข็งแรงและต้องแม่นยำ ปะการสำคัญสุด นายพรานจะมีคาถาอาคม ชาวบ้านเล่ากันว่า ทุกวันขึ้น ๘ และ ๑๕ คำ จะต้องนำดอกไม้และปืนไปบูชาที่ห้าง (ห้างคือที่ดักสัตว์ที่นายพรานปลูกไว้ชั่วคราวในป่า) และท่องคาถาตามที่เขาได้รับการสืบทอดวิชาจากคนรุ่นก่อน นายพรานแต่ละคนก็จะมีคาถาที่แตกต่างกันไป

ส่วนการล่าสัตว์ของนายพรานส่วนใหญ่จะใช้วิธีการดักขุมที่ห้าง เมื่อเห็นสัตว์เดินผ่านก็จะยิงหรือไม่อาจใช้วิธี “ไร่ดอน” ดอนคือป่า แต่เป็นป่าที่แก่ง กว้าง และสัตว์ต่างๆ มักมาหลบซ่อน มีสภาพป่าค่อนข้างรกทึบ นายพรานจะสังเกตดูรอยแก่งกว้าง ถ้าเป็นรอยเท้าใหม่ๆ แสดงว่าเพิ่งเดินผ่านเข้ามา ก็จะ

หาทางดักสัตว์ โดยส่งเสียงร้อง "วู้ว...วู้ว...วู้ว..." ให้สัตว์กลัว พอสัตว์วิ่งออกมา นายพรานจะยิงทันที ด้วยเหตุนี้ นายพรานจึงจำเป็นต้องแม่นปืนดังที่กล่าวไว้ เพราะหากไม่แม่น ไม่เพียงแต่จะไม่ได้สัตว์ หากแต่สัตว์ป่าอาจวิ่งกลับมาทำร้ายนายพรานได้

พระสงฆ์จากวัดโพธิ์ชัยจะออกบิณฑบาตแทบทุกเช้าบริเวณรอบตัวอำเภอด่านซ้าย ภาพชีวิตดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า แม้เมืองด่านซ้าย โดยเฉพาะเขตตลาดจะพัฒนาสู่ความเป็นเมืองมากแล้วก็ตาม ทว่า ชาวบ้านยังคงศรัทธาในศาสนาอยู่

การเลี้ยงวัวและควาย

การเลี้ยงวัวและควายเป็นอาชีพหลักอย่างหนึ่งของคนลุ่มน้ำหมัน เพราะสมัยก่อนป่าดงพงพีมีมาก ที่เลี้ยงกว้างขวาง ในหน้าแล้งจะเลี้ยงตามทุ่งนา พอหน้าฝนไล่เข้าป่า ในภาวะปกติจะไม่มีกรลัก

วัวควายกัน เลี้ยงแบบปล่อยไปตามธรรมชาติ เมื่อโตได้ที่คนต่างถิ่นจะมาซื้อ เพื่อนำไปไถไร่ไถนา นอกจากนี้ยังมีพวกนายฮ้อยที่นำวัวควายไปขายยังต่างถิ่น

นายฮ้อยเป็นผู้ที่มีควมชำนาญ มองออกว่าควายตัวไหนมีลักษณะเป็นเช่นไร โดยดูจากเขา หัว และเล็บ นายฮ้อยจึงเป็นเหมือนนายหน้าขายวัวควาย ซื้อจากบ้านหนึ่งราคาตัวละสองสามร้อย พอไปขายอีกบ้านหนึ่งอาจได้ราคาสูงถึงสี่ห้าร้อย

นายฮ้อยส่วนใหญ่จะเป็นคนหนุ่มที่มีร่างกายกำยำแข็งแรง อายุอยู่ระหว่าง ๓๐-๕๐ ปี และต้องเป็นคนขยัน มีลูกหลานมากพอที่จะช่วยงานได้ มีพ่อแม่แม่ที่มีเงินทองพอให้หยิบยืมได้ หรือเป็นผู้มีฐานะนั่นเอง และทุกครั้งที่จะเดินทางนำวัวควายออกไปขายในต่างถิ่นจะต้องดัดแปลงสัตว์ไปรวมแถวนาธาตุนาไทย ไกลๆ กับพระธาตุศรีสองรักเพื่อทำการเคารพบูชาองค์พระธาตุให้คุ้มครองปลอดภัยจากภัยอันตรายต่างๆ ตกกลางคืนจะก่อไฟผิง หาข้าวหาปลากิน ก่อนออกเดินทางในวันรุ่งขึ้น หลังจากนั้น คำไหนกันอนนั้น บางรายเดินทางไกลไปถึงจังหวัดพิจิตรก็มี ในการเดินทางไปค้าขายระหว่างเมืองต่างๆ จึงใช้เวลานาน บางครั้งอาจไปนานถึง ๖ เดือน และมีนายฮ้อยบางคนหายหน้าไปนานเป็นแรมปีก็ยังมี

แม้ “นายฮ้อย” จะหายไปจากวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมันหลายสิบปีแล้วก็ตาม แต่การเลี้ยงวัวควายยังปรากฏให้เห็นอยู่ทั่วไป กลายเป็นอาชีพที่ไม่ได้รับความนิยมนัก

พืชพันธุ์พื้นบ้านและป่าไม้

ส่วนพืชผักตามทุ่งนาทั่วไป เช่น ผักกูด ผักหนาม ผักชีช้าง ผักควาว ผักหนอก ผักปี้กั้ง ผักก้าม ผักเน่า (ชะอม) ผักหวาน ผักยอดแตก อีลือก ดอกกระเจียว ผักสามใบ ผักสองฮวย และผักลิ้นห่าน

ผักที่เกิดตามธรรมชาติในทุ่งนามีผักชีเขียด ผักหนอก จะมีมากในช่วงต้นฤดูฝน ผักที่มีมากตลอดฤดูฝน ได้แก่ ผักกาดนา ผักตบ ผักอีฮิน ผักก้านจง ผักแว่น ผักพาย ผักอีแปะ และกินดิบได้เกือบหมด เว้นผักชีเขียด

เห็ดที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติมีเห็ดปลวก เห็ดโคน เห็ดหน้าเคร้า เห็ดละโงก เห็ดไข่เหียง เห็ดผึ้ง เห็ดหน้าแดง เห็ดหน้าลิ้ว และเห็ดหน้าห่มย หานดิบไม่ได้เลยสักเห็ด และมีเฉพาะฤดูฝนเท่านั้น

เห็ดที่เกิดตามขอนไม้ ได้แก่ เห็ดบด เห็ดขาว เห็ดตีนปลวก เห็ดสนุ่น เห็ดแค้น เห็ดมัน จะขึ้นตามขอนไม้ (ตาย) ไม้จิก ไม้ฮ้าง และไม้ก่อ ฯลฯ หานดิบไม่ได้ ชาวบ้านเขาจะนำมาแกง (นึ่งจุ่มน้ำพริก) ผัดใส่หมู ไก่ ไข่ เห็ดที่อร่อยสุด ๆ คือ เห็ดโคน เห็ดปลวก และเห็ดหน้าเคร้า ตามลำดับ

หน่อไม้ที่มีขึ้นในป่าตามธรรมชาติ (เฉพาะฤดูฝน) คือ หน่อไม้ไผ่ หน่อวอก หน่อค้าย หน่อบง หน่อหูก หน่อขาง หน่อเอี้ย และหน่อไม้ดั่งกล่าวรับประทานที่สุก กล่าวคือ หน่อไม้ทุกชนิดต้องต้มให้สุกก่อนรับประทาน ใช้ประกอบอาหารได้หลายอย่าง เช่น ต้มสุกจุ่มน้ำพริก ผัดใส่หมู ไข่ ทำเป็นซูป (ซูปหน่อไม้) และทำหน่อไม้ดองเก็บไว้ได้นานๆ คนพื้นบ้านเขาแกงหน่อไม้ต้องใส่น้ำคั้นจากใบย่านาง คนโบราณบอกว่า ใบย่านางมีสารชนิดหนึ่งที่สามารถป้องกันโรคปวดข้อ-ปวดเท้าได้ นับเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านโดยแท้

นอกจากนี้ยังมีการปลูกพืชผักพวกหอม กระเทียม ผักกาด และผักชี โดยส่วนใหญ่พืชผักเหล่านี้ชาวบ้านมักจะปลูกไว้กินเอง ไม่นิยมซื้อขาย ครอบครัวยุคหนึ่งๆ ใช้พื้นที่ร่น้ำหมันคนละ ๒๐-๓๐ ตารางวา ก็สามารถปลูกได้แล้ว หรือบางครั้งอาจอาศัยที่ดินของพี่น้องที่ติดกับลำน้ำหมันปลูก ถือเป็นการถ้อยที่ถ้อยอาศัย หากเหลือจากกินในครัวเรือนก็อาจนำไปขาย

การทำนา

คนลุ่มน้ำหมันไม่ว่าจะเป็นบ้านหนองคู บ้านเหนือ บ้านเด่น และบ้านหัวนาอยู่ ตั้งบ้านเรือนอยู่ตามลำน้ำหมัน ซึ่งเป็นที่ราบแคบๆ ดังนั้นพื้นที่ราบส่วนใหญ่จึงใช้ปลูกสร้างบ้านเรือนเป็นที่อยู่อาศัย คงเหลือที่ราบเพียงส่วนน้อยไว้สำหรับปลูกข้าวซึ่งเป็นอาหารหลัก เช่น ที่หมู่บ้านหนองคู มีทุ่งนาชื่อ นาแวงใหญ่ นาแวงน้อย หมู่บ้านเหนือ (หนองซ้อง) มีทุ่งนาชื่อ นาหนองซ้อง นาไท นาหนองดินจี และนาเปื่อยเลียด หมู่บ้านเด่น มีทุ่งนาชื่อ นาขี้หมู และนาคำ หมู่บ้านหัวนาอยู่ มีทุ่งนา ชื่อนาเยง นาปากศอก และนาช้างน้ำ

ชาวนาผู้เป็นเจ้าของนาในแต่ละหมู่บ้านจะทำนาปีละครั้งในฤดูฝนเท่านั้น เริ่มประมาณปลายเดือนพฤษภาคมหรือต้นเดือนมิถุนายน เมื่อฝนตกจะจัดเตรียมพื้นที่แล้วลงมือหว่านกล้า เมื่อต้นกล้ามีอายุครบ ๑ เดือน จึงจะถอนต้นกล้าไปปักดำในแปลงนาที่เตรียมไว้ ซึ่งจะปักดำประมาณปลายเดือนมิถุนายนถึงเดือนกรกฎาคม

การเตรียมพื้นที่นาเพื่อปักดำต้นกล้า คือการไถและคราด ส่วนมากจะเตรียมที่นาในขณะพื้นนามีน้ำขัง เพื่อให้การไถและคราดสะดวกขึ้น การไถการคราดนาจะใช้แรงควายและแรงคนเท่านั้น การดำนาจะมีการบอกเล่าและให้ว่วานญาติพี่น้องหรือชาวบ้านในหมู่บ้านเดียวกันไปช่วยปักดำ (ภาษาชาวบ้านว่า ไปเอาแรงกัน และมีการตอบแสมวงเวียนกันไป) เมื่อต้นข้าวเติบโตขึ้น เจ้าของนาจะต้องดูแลโดยถอนต้นหญ้าออกจากแปลงนาทางหญ้าออกจากคันนา และดูแลน้ำในนาให้มีปริมาณน้ำขังพอเหมาะอย่างสม่ำเสมอ ต้นข้าวจะตั้งท้องประมาณเดือนกันยายน ออกรวงประมาณเดือนตุลาคม และเก็บเกี่ยวประมาณเดือนพฤศจิกายน-เดือนธันวาคม การเก็บเกี่ยวและการตีข้าว และเก็บข้าวเปลือกเข้ายุ้งฉางจะใช้การเอาแสมวงเวียนเหมือนการปักดำ (ภาษากลางเรียกว่าการลงแขกดำนาและเกี่ยวข้าว)

พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกเป็นเมล็ดพันธุ์ข้าวเหนียว (พันธุ์พื้นเมือง) เช่น ข้าวหมากปอ ข้าวหมากน้ำ ข้าวขี้ตม และข้าวเกล็ดเต่า เป็นต้น มีทั้งพันธุ์หนักและพันธุ์เบา พันธุ์หนักปลูกในนาหลุม มีน้ำขัง ข้าวพันธุ์ดอนปลูกในนาดอน

ส่วนผลผลิตข้าวที่ได้จะเก็บไว้กินในครัวเรือน แบ่งปันให้ญาติพี่น้อง หรือเอาไปแลกเปลี่ยนสิ่งของอื่นๆ ที่จำเป็น เช่น แลกเกลือ แลกปลาร้า เป็นต้น จะมีการซื้อขายบ้างก็เล็กๆ น้อยๆ ส่วนข้าวเจ้าไม่นิยมปลูก ถ้าจะปลูกก็เอาไว้สำหรับทำขนมเท่านั้น ส่วนชาวบ้านที่มีที่นาลน้อยมักได้ผลผลิตข้าวกินไม่คุ้ม ปี จะปลูกข้าวไร่อีกส่วนหนึ่งเพื่อเพิ่มผลผลิตข้าวให้มีข้าวไว้กินตลอดปี

ส่วนผู้ที่ไม่มีที่นา ต้องไปหาพื้นที่ตามเชิงเขา (ไม่มีเจ้าของ) นอกหมู่บ้านเพื่อทำไร่ข้าว โดยการตัดฟันป่า โคนต้นไม้ เริ่มต้นประมาณเดือนธันวาคม-มกราคม ตัดฟันทิ้งไว้ 2-3 เดือน จึงทำการเผาไม้ที่ตัดฟันไว้ ประมาณเดือนพฤษภาคม (ต้นฤดูฝน) ก็เตรียมที่สำหรับปลูกข้าวไร่ โดยการขุดหรือถากต้นหญ้าและตอไม้เล็กๆ ที่งอกขึ้นมาหลังการเผาไร่ จนพื้นไร่เรียบหมด เมื่อฝนตกลงมาพื้นดินชุ่มพอที่จะทำหลุมปลูกข้าวไร่ได้ เจ้าของไร่ก็จะทำหลุม (เครื่องมือที่ใช้ทำหลุม เรียกว่า ลุง) เป็นแถวห่างกันประมาณ ๓๐-๔๐ ซม. แล้วนำเมล็ดพันธุ์ข้าวไปหยอดลงในหลุมๆ ละ ๕-๖ เมล็ด กลบหลุมป้องกันนกและหนูมากิน เมื่อต้นข้าวงอกขึ้นมาอายุ ๑-๒ เดือน จะคายหญ้าออกจากต้นข้าว (ไม่ต้องใส่ปุ๋ย) เมื่อต้นข้าวมีอายุครบกำหนดจะตั้งท้อง ออกรวง เมื่อเมล็ดข้าวแก่จะเก็บเกี่ยว นำมาเก็บไว้ในยุ้งฉาง

พันธุ์ข้าวไร่ มีทั้งพันธุ์หนักและพันธุ์เบา (พันธุ์เบาเรียกว่า “ข้าวตอ” จะได้เวลาเก็บเกี่ยวก่อนข้าวพันธุ์หนัก) พันธุ์ข้าวไร่มีข้าวปลาริว ข้าวขาว ข้าวเพลิง ข้าวก่ำ (ข้าวที่มีเมล็ดสีดำ) ข้าวเล็บช้าง และข้าวฮ้าง (เวลานึ่งลูกจะมีกลิ่นหอมมาก) เป็นต้น

การปลูกข้าวไร่แตกต่างจากการปลูกข้าวนา คือ ใช้เมล็ดพันธุ์ข้าวต่างกัน พื้นที่ที่ปลูกข้าวไร่เป็นที่ดอนไม่มีน้ำท่วมขัง อาศัยน้ำฝนช่วยให้ดินชุ่มชื้นเท่านั้น การปลูกใช้เมล็ดข้าวเปลือกปลูกในหลุมไม่ต้องเพาะต้นกล้า

จึงเห็นได้ว่าการทำนาในลุ่มน้ำห่มัน นับตั้งแต่บ้านนาเวียงเรื่อยมาจนถึงบ้านนาหอเรื่อยไปถึงบ้านนาข่า มีสิ่งสำคัญอยู่อย่างหนึ่งคือ ชาวบ้านจะใช้ระหัดวิดน้ำเข้าสู่ไร่นา เรื่องของระหัดวิดน้ำ

ชาวบ้านจะทำเป็นแทบทุกครอบครัว อย่างสมัยก่อนจะช่วยกันทำ คล้ายๆ กับว่าลงแขก เช่น วันนี้ถ้าเป็นงานหนัก อย่างงานขึ้นโครงที่ต้องเป็นลอคตัวใหญ่ ถ้าบ้านนั้นมีลูกมีหลาน ๓-๔ คนพอทำได้ก็ทำกันเอง ถ้ามีคนเดียวต้องอาศัยญาติพี่น้องมาช่วยกัน หรือไม่เพื่อนบ้านหลายๆ คนจะมาช่วยกัน พอทำโครงเสร็จจะสานใบพัดมีความยาว ๑ เมตร และกว้าง ๔๐-๕๐ ซม. ไม้ที่ใช้ทำใบพัดจะใช้ ไม้หก ไม้ซาง และไม้เหี้ยะ (ไม้ที่คล้ายไม้ไผ่เป็นปล้องที่มันบางๆ)

ปัจจุบันชาวบ้านยังคงใช้ระหัดหรือพัด ขณะที่บางบ้านอาจเปลี่ยนมาใช้เครื่องยนต์สูบลมเพราะเห็นว่าสะดวกและประหยัดเวลาแต่ต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง

จึงเห็นได้ว่า การปลูกข้าวของชาวบ้านในลุ่มน้ำห่มันจะปลูกข้าวเหนียว กินบ้าง ขายบ้าง พอเลี้ยงตัวได้ คนที่ทำนาได้ส่วนใหญ่จะมีอายุ ๔๐ ปีขึ้นไป ส่วนคนอายุต่ำกว่านี้แทบจะทำนาไม่เป็นแล้ว เปลี่ยนอาชีพไปทำงานรับจ้างใช้แรงงานกันในเมือง (กรุงเทพฯ และปริมณฑล)ปล่อยให้คนแก่เฝ้าบ้าน

การทำนาจะมีการทำทั้งในที่นาลุ่มและที่นาดอน โดยอาศัย "พัด" หรือระหัดวิดน้ำจากลุ่มน้ำห่มันขึ้นไปทำนา ดังที่กล่าวมาแล้ว ปัจจุบันยังมีใช้กันอยู่ สมัยก่อนยังคงใช้ควายไถนา เมื่อถึงหน้านาในราวเดือน ๕ เดือน ๖ ชาวบ้านจะใช้ควายผูกติดกับไถ ซึ่งทำมาจากไม้ที่คดงมีรูปทรงเหมาะแก่การไถนา หลังจากไถนาเสร็จแล้วจะคราดนาเพื่อรากเศษหญ้าและทำให้ดินร่วนซุย ในช่วงเวลานี้ชาวบ้านจะแบ่งที่ดินไว้ ๑-๒ แปลงเพื่อหว่านกล้า เมื่อต้นกล้าอายุได้ ๑ เดือนจะถอนไปดำ หลังจากนั้น ๔-๕ เดือนจึงเก็บเกี่ยวผลผลิต และจะใช้ครกกระเดื่องตำข้าว เพราะไม่มีโรงสี ส่วนผลผลิตที่ได้จะเก็บไว้กินภายในครัวเรือน

การทำนาจะเริ่มขึ้นในช่วงฤดูทำนา (กรกฎาคม-พฤศจิกายน) ชาวบ้านใช้ควายไถนา สมัยก่อนการทำนามีการลงแขกกันหรือเอาแสมกัน สมัยก่อนหมู่บ้านต่างๆ ยังไม่มีโรงสี การตำข้าวต้องใช้แรงคน เครื่องมือที่ใช้ตำข้าวก็คือครกกระเดื่องหรือที่เรียกว่า "มอตำข้าว"

ภูมิปัญญาท้องถิ่น

เนื่องจากพื้นที่ในเขตชุมชนลุ่มน้ำห่มันอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติต่างๆ จึงทำให้ชาวบ้านใช้วิถีชีวิตทางธรรมชาติที่มีอยู่โดยจัดสรรและปรุงแต่งให้เหมาะสมกับวิถีการดำรงชีวิตของตน ดังเห็นได้จากภูมิปัญญาท้องถิ่นต่างๆ มากมาย เช่น การทำน้ำผักสะทอน การทำหน่อไม้ดอง และเรื่องราวสำหรับอาหารพื้นบ้าน เป็นต้น

น้ำผักสะทอน

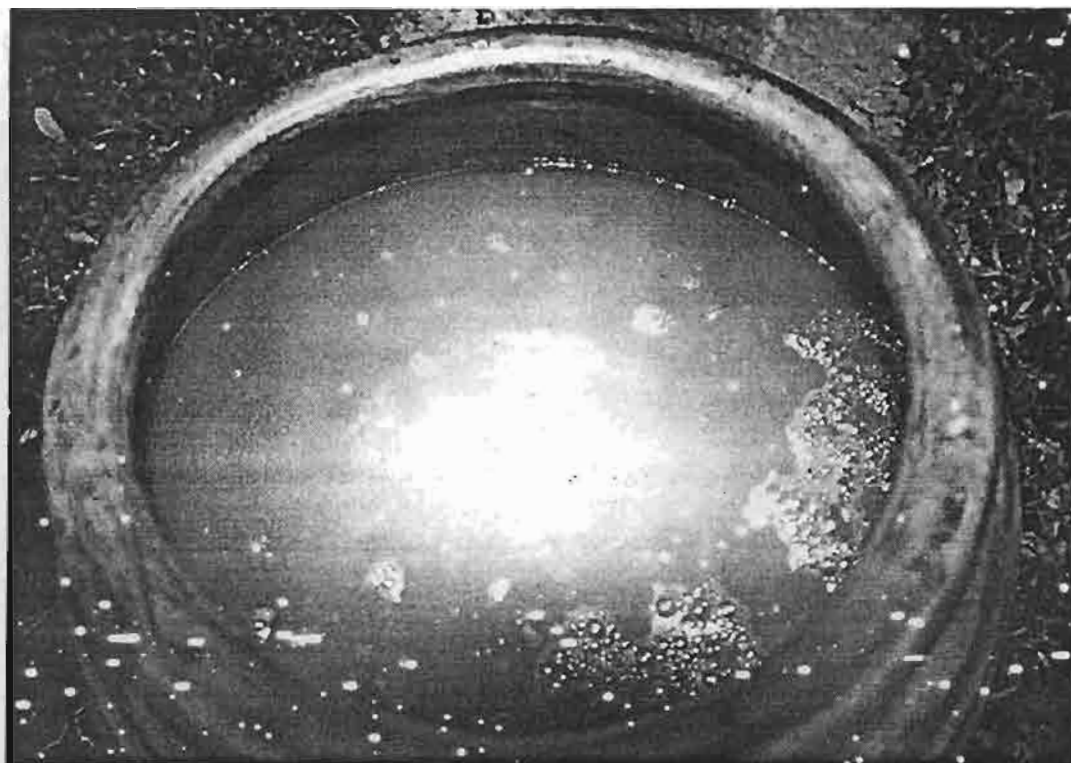
ช่วงระยะเดือน ๔ และเดือน ๕ ของทุกปี ทางหมู่บ้านจะมีการทำน้ำผักสะทอน จากใบสะทอนต้นสะทอนเป็นไม้ยืนต้นชนิดหนึ่ง ปลูกได้ตามบ้านและขึ้นเองตามป่า มีเนื้อแข็ง ต้นสูงชะรูด พอถึงเดือนสี่ใบจะร่วงหล่นจนหมด แล้วถึงแตกใบอ่อนมา ช่วงนี้ชาวบ้านก็จะขึ้นไปลิดกิ่ง คัดใบสะทอนขนาดกลาง แก่กลางอ่อน (ไม่แก่ไม่อ่อนจนเกินไป) แล้วค่อยนำใบสะทอนมาตำหรือทุบให้ละเอียด ต่อจากนั้นก็นำมา

หมักไว้ในโถงไว้ประมาณ ๒ คืน จนถึงเช้าวันที่ ๓ ให้นำเอาใบสะทอนที่หมักขึ้นมาคั้นเอาเฉพาะน้ำ ก่อนนำไปต้มในกระทะ เคี่ยวจนน้ำผักสะทอนแห้งออกมาเห็นรสชาติของน้ำผักสะทอนที่แท้จริง

ชาวบ้านจะนำน้ำผักสะทอนมาทำอาหารพื้นบ้านได้หลายอย่าง เช่น ใช้ใส่แกงอ่อม ใช้ทำแจ่วปลา กบ เขียด ใช้เป็นส่วนผสมของน้ำพริกแจ่วดัว ใช้ใส่ส้มตำ และอีกหลายๆ อย่าง ภูมิปัญญาชาวบ้านที่คนสมัยก่อนได้ทำไว้คนรุ่นใหม่ๆ ได้สืบทอดและอนุรักษ์ไว้ให้หมู่บ้านต่อไปเรื่อย ๆ จนรุ่นลูกรุ่นหลานต่อไป

ต้นสะทอนที่ชาวบ้านในลุ่มน้ำหมัน จะใช้ใบอ่อนที่ผลิออกในช่วงเดือนกุมภาพันธ์-มีนาคม มาปรุงแต่งกรรมวิธีพื้นบ้าน จนได้น้ำผักสะทอนในปรุงแต่งรสชาติอาหาร จนเกิดเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น

เมื่อเริ่มหมักใบอ่อนของต้นสะทอน

เมื่อหมักค้างคืนได้ที่ สีของน้ำสะทอนจะเปลี่ยนเป็นสีเขียว

กว่าที่จะได้น้ำสะท้อนมาปรุงอาหาร ต้องใช้เวลาเคียวน้ำผักสะท้อนเป็นวัน ๆ

หน่อไม้อัดπίบ

วิธีการทำหน่อไม้อัดπίบ เริ่มจากไปหาหน่อไม้ลวกหรือจะใช้หน่อไม้ไร่มาทำก็ได้ หลังจากได้หน่อไม้มาแล้ว ให้ก่อไฟเอาหน่อไม้เผาพอให้เปลือกหน่อไม้ยุบหรือพอที่จะลอกเปลือกได้ง่าย ปลอกเปลือกตัดส่วนที่แก่ออกเอาเฉพาะที่อ่อน

ส่วนขั้นตอนการอัดπίบ ให้นำπίบมาล้างทำความสะอาดให้เรียบร้อย เสร็จแล้วค่อยนำหน่อไม้ลวกที่ลอกเสร็จแล้วนำมาล้างให้สะอาด แล้วนำมาใส่ในπίบให้เต็มโดยประมาณ ๑๓-๑๔ กิโลกรัม จากนั้นรินน้ำเข้าใส่ในπίบให้เต็มแล้วนำเอาไปต้มให้เดือดประมาณ ๑-๒ ชั่วโมง จนหน่อไม้สุกค่อยยกลงจากเตา

หลังจากนั้นจึงเตรียมอุปกรณ์ที่จะใช้ปิดฝาπίบ โดยนำสังกะสีแผ่นเรียบมาตัดเป็นผางกลมเล็กๆ พอที่จะปิดรูให้สนิท วิธีการปิดฝาก็นำไม้หรือขนไก่มาจุ่มน้ำกรดทารอบๆ ปากπίบที่ตัดไว้เข้ามาปิด โดยใช้หัวแร้งมาบัดกรีรอบปากπίบให้สนิท ก็เป็นอันเสร็จสิ้นขั้นตอนการทำหน่อไม้อัดπίบ

การทำหน่อไม้ดอง

ตอนการทำหน่อไม้ดองเริ่มจากการไปหาหน่อไม้โดยใช้หน่อไม้หก หน่อไม้ไร่ หรืออาจเป็นหน่อไม้ไร่ นำมาปลอกเปลือก ลอกเอาแต่ส่วนที่จะให้ทำหน่อไม้ดอง โดยใช้ส่วนหน่อนำมาล้างให้สะอาด แล้วผ่านเป็นชิ้นเล็กพอประมาณ เมื่อผ่านเสร็จถึงนำเกลือมาหมักแชไว้ในโถงหรือไห โดยใช้ถุงพลาสติก

คลุมปากโถงและให้ให้สนิท หมักแช่พอให้ออกรสเปรี้ยวก็นำมาใช้ปรุงอาหารได้ โดยชาวบ้านจะทำหน่อไม้ดองกันหมดทุกหลังคา

หน่อไม้เหล่านี้ ชาวบ้านจะนำไปทำอาหารประเภทต่างๆ มากมาย เช่น ใช้ทำแกง ผัด รวมไปถึงใช้ทำบุญในงานต่างๆ ในหมู่บ้าน

พืชผักพื้นบ้านในสารับกับข้าว

คนลุ่มน้ำหมันบริโภคข้าวเหนียวเป็นอาหารหลัก เดิมมักนั่งล้อมวงกินข้าวกัน โดยกับข้าวกับปลาใส่ในพาคะหย่องที่มีเชิงเตี้ยๆ คล้ายขันซิกของคนภาคเหนือ มีข้าวเหนียวใส่กระติบ อาหารที่ขาดไม่ได้คือ น้ำพริกแก้มกับผักสดหนึ่งและต้ม

น้ำพริกที่นิยมทำกินกันคือ น้ำพริกส้ม ปรุงด้วยพริกสด เกลือ กระเทียมโขก แต่งรสชาติด้วยน้ำผักสะทอนและมะนาว ส่วนน้ำพริกแจ่วด้า เตรียมจากพริกแห้ง คั่วไฟอ่อนๆ ให้หอม ต้มสมกับหอมและกระเทียมบั้งไฟ แต่งรสด้วยน้ำผักสะทอน รับประทานกับผักสดพื้นบ้านต่างๆ

นอกจากนี้ยังมีกับข้าวพวกหมก แกง หรือย่าง โดยเฉพาะแกงที่นิยมกินกันคือ แกงหน่อไม้ แกงผักหวาน ต้มแจ่ว และข้าว

ข้าวคือการนำเนื้อวัวหรือเนื้อไก่อมาฉีกเป็นชิ้นๆ แล้วนำไปต้มกับเครื่องแกงที่ประกอบด้วยพริก กระเทียม และขิงเผา ผสมกับตะไคร้ โขลกให้ละเอียด ปรุงรสด้วยน้ำผักสะทอนและเกลือ ส่วนขนมข้าวต้มที่เป็นของท้องถิ่นมีไม่มาก เป็นของพื้นๆ คือ ข้าวเหนียวนึ่งจุ่มน้ำผึ้ง หรือข้าวเหนียวปั้นเป็นก้อน แล้วนำเกลือมาใส่เป็นไส้พอให้มีรสชาติเค็มๆ ข้าวเหนียวนึ่งคลุกมะพร้าว เป็นต้น

อาหารยอดนิยมอีกอย่างหนึ่งของคนลุ่มน้ำหมันคือลาบ ลาบปรุงแต่งจากเนื้อวัวหรือควาย สับให้ละเอียด ใส่ส่วนผสมต่างๆ เช่นข้าวคั่ว ต้นหอม กระเทียม ตะไคร้ ใบสะระแหน่ และใบมะกรูด แต่งรสด้วยพริกแห้งตำผสมกับน้ำผักสะทอน

จึงเห็นได้ว่านอกจากข้าวเหนียวแล้ว ในครัวของคนลุ่มน้ำหมันยังต้องมีเกลือติดเป็นประจำ เพราะเกลือถือเป็นเครื่องปรุงหลัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในอดีต เกลือทะเลเป็นสิ่งที่หายากและราคาแพง เนื่องจากการคมนาคมไม่สะดวก เกลือที่ใช้กันทั่วไปคือเกลือสินเธาว์จากบ้านบ่อโพธิ์ หมู่บ้านหนึ่งในอำเภอนครไทย ส่วนน้ำผักสะทอนชาวบ้านมักใช้แทนน้ำปลาและปลาร้า

การทอผ้าและการจักสาน

นอกจากนี้ในสมัยก่อน คนลุ่มน้ำหมันโดยเฉพาะผู้หญิงแทบทุกครัวเรือนจะมีการทอผ้าฝ้ายใช้กันในครอบครัว ใช้เวลาว่างในช่วงกลางคืนอีดฝ้าย เช็นฝ้าย ปั่นฝ้าย ทำเป็นเส้นด้ายไว้ทอเป็นผืน ไว้สำหรับตัดเย็บผ้าห่ม ผ้าขาวม้า ที่สำคัญการทอผ้าถือเป็นงานพื้นฐานของผู้หญิงสมัยก่อนที่จะต้องทอผ้าให้ได้ถึงจะเป็นแม่บ้านแม่เรือนที่ดี ปัจจุบันการทอผ้าของคนลุ่มน้ำหมัน แม้จะมีผู้สานต่อแต่ก็ไม่นิยมทำกัน (เริ่มไม่นิยมทอผ้าเมื่อ ๒๐ กว่าปีมาแล้ว) เนื่องจากมีผ้าสมัยใหม่ที่ไม่ต้องเสียเวลาในการทอ ดูแล

ง่าย ที่สำคัญชาวบ้านส่วนใหญ่มองว่าทันสมัยกว่า จึงทำให้คนรุ่นเก่าเลิกทอผ้า ขณะที่เด็กรุ่นใหม่ก็ทอผ้าไม่เป็น การทอผ้าจึงเป็นเพียงแค่ความทรงจำเท่านั้น

ส่วนงานเครื่องจักสาน สมัยก่อนชาวบ้านทำได้กันทุกครอบครัว เพราะเป็นสิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน คือ ใช้ในครัวเรือน ใช้จับสัตว์ และใช้ในการทำการเกษตร เช่น ใช้ไม้ไผ่ในการทำยุ้งฉางข้าว เป็นต้น ปัจจุบันมีชาวบ้านเพียงไม่กี่คนที่ยังคงทำเครื่องจักสานให้อยู่ เพราะการดำรงเลี้ยงชีพเปลี่ยนไปจากเดิม คือ ทำนายน้อยลง ทำงานรับจ้างมากขึ้น มีเครื่องใช้จากภายนอก เช่น เครื่องพลาสติก เป็นต้น

จึงเห็นได้ว่ารายได้ของชาวบ้านส่วนใหญ่ได้มาจากการขายข้าวเป็นหลัก แต่ก็ถือเป็นรายได้ที่น้อยมาก เพราะส่วนใหญ่จะปลูกกินเฉพาะในครัวเรือน อีกเหตุผลหนึ่งคือ มีหลายครอบครัวที่ไม่มีที่นา ก็จะมาขอแบ่งปันข้าวทำให้ข้าวที่ปลูกไม่พอขาย สิ่งที่น่าสนใจคือ ระบบเศรษฐกิจชุมชนแบบยังชีพของกลุ่มน้ำหมันเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัดในช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๒ เป็นต้นมา

การค้าและตลาด

ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ การดำรงชีพแบบยังชีพยังปรากฏให้เห็นเช่นเดิม แต่สิ่งที่น่าสนใจคือ การเติบโตขึ้นของการค้าและการค้าระบบตลาดน่าจะเกิดขึ้นในช่วงนี้ เนื่องจากพื้นฐานของคนในวัฒนธรรมลุ่มน้ำทำการค้าแบบเปิดร้านขายของไม่เป็น ดังเห็นได้จากในช่วงเวลาดังกล่าวเริ่มมีคนต่างถิ่นอพยพเข้ามาทำการค้าที่ด่านซ้าย โดยจะหาทำเลที่ตั้งร้านในเขตอำเภอคำชะโนด ซึ่งเป็นที่ตั้งของหน่วยราชการต่างๆ และมีถนนหนทางสะดวก ดังนั้นจึงไม่เห็นร้านค้าเติบโตขึ้นในหมู่บ้านอื่นๆ ของพื้นที่ลุ่มน้ำหมัน รวมทั้งบ้านนาเวียงและนาหอ ยกเว้นบ้านด่านซ้ายซึ่งเป็นศูนย์กลางของอำเภอ

อย่างไรก็ตามสมัยนั้นร้านรวงต่างๆ ในตลาดด่านซ้ายยังมีไม่มาก แต่ละร้านจึงตั้งเรียงรายเฉพาะตามถนนดินทางเกวียนและตั้งห่างๆ กัน ที่สำคัญมีแต่คนต่างถิ่นมาทำการค้าแทบทั้งสิ้น แต่ก็เข้ามาในจำนวนที่น้อยมาก การเข้ามาไม่ใช่ลักษณะแบบเป็นการอพยพกลุ่มใหญ่ โดยแรกเริ่มที่เข้ามาจะขอเช่าที่คนด่านซ้าย ต่อมาเมื่อทำการค้าเจริญก้าวหน้าจึงซื้อที่เป็นของตนเอง และมีหลายคนแต่งงานกับคนท้องถิ่นกลายเป็นผู้ครอบครองกรรมสิทธิ์ไปโดยปริยาย ส่วนคนด่านซ้ายกลับไม่มีใครตั้งร้านค้าเพราะอาชีพค้าขายนั้นคนพื้นเมืองทำไม่เป็น

กลุ่มคนต่างถิ่นที่เดินทางเข้ามาประกอบอาชีพค้าขายในตลาดด่านซ้ายในช่วงเวลาดังกล่าวแบ่งเป็นกลุ่มต่างๆ ตามเชื้อชาติ ดังนี้

คนต่างชาติกลุ่มคนจีน คนด่านซ้ายจะเรียกว่าเจ๊กน้ำหน้า เช่น เจ๊กย้วน เจ๊กหล่อ เจ๊กอู เจ๊กลูกเจ๊กตั้ง เจ๊กพอก เจ๊กอิว เจ๊กลิ้มและเจ๊กจ้อย กลุ่มคนจีนเหล่านี้มีลูกหลานสืบสกุลจนกระทั่งปัจจุบัน อาทิ เจ๊กหล่อขายกาแฟ ลูกหลานคือร้านจตุพรและร้านส้มตำไถ่ย่าง เจ๊กอุรับจ้างตัดเย็บเสื้อผ้า ไม่มีผู้สืบสกุล เจ๊กอุรับจ้างตีทอง ต้นสกุลแซ่กว่าน (มีลูกหลานมากมาย) เจ๊กตั้งขายของเบ็ดเตล็ดและจำหน่าย

เนื้อสัตว์ (โคและกระบือ) ต้นสกุล “เพียรวิทยา” เจ็กพดด้งโรงต้มเหล้า เจ้าของโรงสีข้าว ต้นสกุล “เร่งสมบูรณ์” เจ็กอ้ว (ย้ายไปอยู่อำเภอนครไทย มีลูกหลานสืบสกุล) เจ็กลิ้ม (ย้ายไปอยู่อำเภอนครไทย มีลูกหลานสืบสกุล) และเจ็กจ้อย มีลูกหลานสืบสกุลเป็นสามีของนางผิง บ้านเดิน

กลุ่มคนจีนส่วนใหญ่เดินทางมาจากหล่มสักเข้ามาค้าขายเพื่อขยายขยายที่ทำกิน เป็นพวกนุตา กว่างไกล มองเห็นอนาคตว่าต่อไปเมืองด่านซ้ายคงจะพัฒนาทำการค้าได้จึงเดินทางเข้ามา เมื่อทำการค้าแล้วก็มีเงินมีทองกันเกือบทุกราย

สินค้าที่คนจีนนำมาขายส่วนใหญ่ คือ ผ้าข้อมสี ด้าย ตะปู รองเท้ายาง ร่ม และหมวก เป็นต้น วิธีการทำการค้าของคนจีนก็อย่างที่เกริ่นไว้แล้วว่า นอกจากจะตั้งร้านในตัวตลาดด่านซ้ายแล้ว ยังมีการทำการค้าเร่ โดยเดินทางเข้าไปขายสินค้าตามหมู่บ้านต่างๆ ส่วนระบบการแลกเปลี่ยนมีทั้งการใช้เงินตรา และผลิตผลท้องถิ่นที่ชาวบ้านมีมาแลกเปลี่ยน เช่น ปลาแลกับรองเท้ายาง หรือไม้แลกับตะปู เป็นต้น

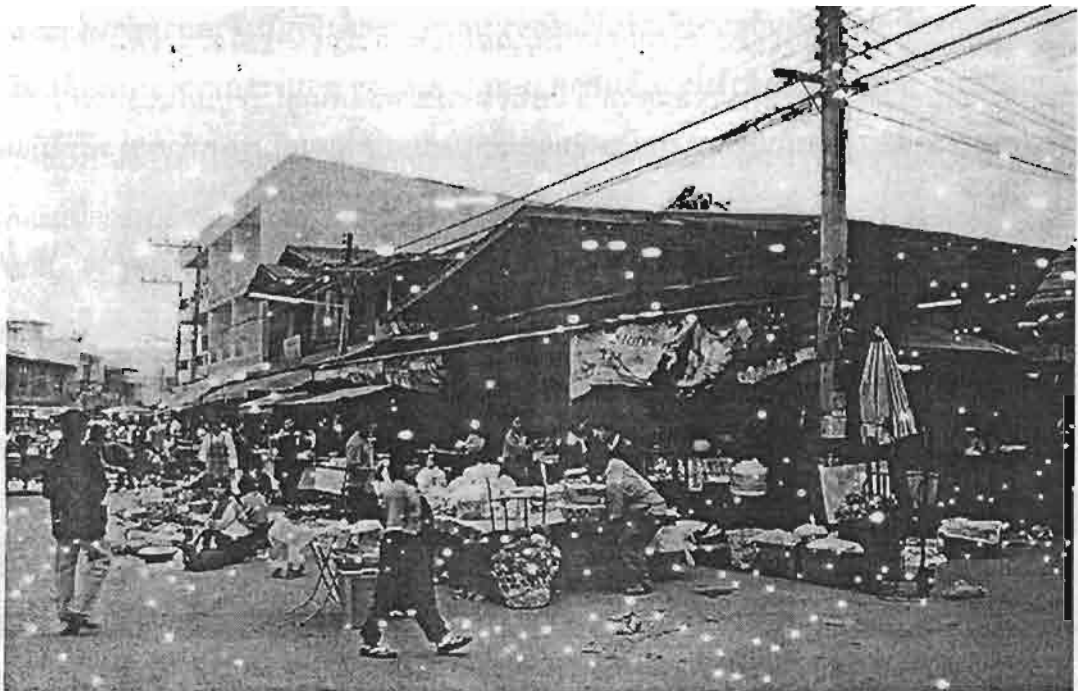
สิ่งที่น่าสนใจคือกลุ่มพ่อค้าคนจีนเหล่านี้ นอกจากจะทำหน้าที่เป็นผู้ซื้อและผู้ขายสินค้าแล้ว ยังมีบทบาทในการรับทราบข้อมูลข่าวสารของชาวบ้านว่า มีผลผลิตอะไรในท้องถิ่นที่เป็นที่ต้องการของตลาด ซึ่งจะส่งผลต่อการเพิ่มผลผลิตนั้นๆ เช่น เมื่อเกิดภาวะสงครามโลกครั้งที่ ๒ ทำให้สินค้าจำพวกเสื้อผ้า เครื่องอุปโภคขาดแคลน ราคาฝ้ายสูงมาก ความต้องการของตลาดดังกล่าวได้ถูกถ่ายทอดสู่กลุ่มชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านมีการตื่นตัวเรื่องการทอผ้ามากขึ้น เป็นต้น

ส่วนคนภาคเหนือของไทย (ชาวแพร่และน่าน) เช่น นานจักร น้อยยศ ยะคำ น้อยสาร มะโนนัย นานหวัน มาระวัง นานกันทา พอสม น้อยยศจันผง นานแก้ว มาตา น้อยหวัน ไหมวงศ์ (คนที่บวชเป็นพระภิกษุสึกออกมาเรียกว่า “นาน” ผู้บวชเณรสึกออกมาเรียกว่า “น้อย”) คนเหนือที่เข้ามาประกอบอาชีพในท้องถิ่นนี้ ประกอบอาชีพค้าขายเป็นส่วนใหญ่ และได้แต่งงานกับคนในท้องถิ่นนี้ มีลูกหลานสืบทอดมาจนถึงทุกวันนี้เช่นกัน อาชีพที่กลุ่มคนเหนือเข้ามาทำ เช่น นานจักรค้าขายเสื้อผ้าและของอื่นๆ ไม่มีผู้สืบสกุล น้อยยศค้าขายเสื้อผ้าสำเร็จรูป ต้นสกุลยะคำ มีลูกหลานสืบสกุล น้อยสารค้าขายเสื้อผ้าและอื่นๆ มีลูกหลานสืบสกุล ต้นสกุลมะโนนัย นานหวันค้าขายเสื้อผ้าสำเร็จรูป มีลูกหลานสืบสกุล ต้นสกุลมาระวัง น้อยทะค้าขายเสื้อผ้าเบ็ดเตล็ด มีลูกหลานสืบสกุล ต้นสกุลมะละคำ นานกันทา มีลูกหลานสืบสกุล ต้นสกุลพอสม นานแก้ว อาชีพรับจ้าง หมอยาสมุนไพร และหมอดูมีลูกหลานสืบสกุล ต้นสกุลมาตา น้อยหวันอาชีพรับจ้าง มีลูกหลานสืบสกุล ต้นสกุล ไหมวงศ์

กลุ่มคนญวนชาวบ้านเรียกว่า “แกว” (เวียดนาม) มีองค์ อกกาย งบใบ (“อง” แปลว่า “นาย”) ประกอบอาชีพต่างกัน เช่น องค์ขายกาแฟและอาหาร (พะโล้) ไม่มีผู้สืบสกุล งบใบตัดผมและขายของเบ็ดเตล็ด ต้นสกุลมั่งชีพ (มีลูกหลานคือร้าน ข. สโตร์) และองค์บ้านกระเบื้องดินเผา (มั่งหลังคา) ไม่มีผู้สืบสกุล กลุ่มคนญวนเหล่านี้หนีภัยมาตั้งแต่ครั้งประเทศเวียดนามตกอยู่ในการครอบครองของฝรั่งเศส โดยเดินทางผ่านเข้ามาทางจังหวัดหนองคายก่อนเข้ามาสู่จังหวัดเลย

นอกจากนี้ยังมีกลุ่มคนกะลาจากภูฐานในพม่า เข้ามาทำการค้าเร่ จำพวกหม้อง เข็มขัด เงิน และ เข็ม เป็นต้น

เป็นที่น่าสังเกตว่า คนต่างชาติและคนภาคเหนือเป็นผู้ขายทั้งนั้น กลุ่มคนดังกล่าวล้วนมี อดิยาศัยดีมีความสนิทชิดเชื้อกับคนในท้องถิ่นและเป็นกันเองกับทุกๆ คน รวมทั้งเป็นที่เคารพนับถือของ คนทั่วไป ที่สำคัญทำให้เห็นว่ากลุ่มคนต่างๆ เหล่านี้ เมื่อเข้ามาทำการค้าที่ด่านซ้ายแล้วมักได้แต่งงานกับ ชาวบ้านและสืบเชื้อสายต่อไป มาจนกระทั่งปัจจุบัน

ตลาดด่านซ้ายแม้จะมีอาคารสมัยใหม่ปลูกสร้างขึ้นมากมาย แต่ร้านค้าเรือนไม้ที่ปลูกสร้างมากกว่าครึ่ง ศตวรรษก็ยังปรากฏให้เห็นอยู่ในบางมุม

การดำรงชีพ: เศรษฐกิจยุค ๒๕๐๐-๒๕๓๐

ในยุคนี้ พื้นฐานในการดำรงชีพของคนในวัฒนธรรมลุ่มน้ำยังคงเป็นแบบยังชีพเช่นเดิม เพียงแต่ ว่ามีวิถีการดำเนินชีวิตบางอย่างเริ่มปรับเปลี่ยนอย่างช้าๆ ให้สอดคล้องกับนโยบายของรัฐส่วนกลาง กล่าวคือ เมื่อรัฐประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๐๔-๒๕๐๙ ถึง แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๑๔-๒๕๐๙ รัฐมุ่งจะยกมาตรฐานการครองชีพของชาวบ้านให้สูงขึ้น ด้วยการพัฒนาเศรษฐกิจและทำให้การใช้ทรัพยากรต่างๆ ให้เกิดประโยชน์ สูงสุด พยายามกระจายการผลิตให้มีมากประเภทขึ้น เพื่อจะทำให้แรงงานในภาคเกษตรเปลี่ยนแปลง ไปสู่ภาคอุตสาหกรรมและธุรกิจอื่นๆ

การเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดในช่วงนี้คือ เมื่อทางการมีนโยบายให้ชาวบ้านนำอาวุธปืนมามอบให้กับทางการในช่วงที่ผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์กำลังรุกราน นายพรานจึงไม่มีอาวุธล่าสัตว์ในป่า อาชีพนายพรานจึงพาลหายจากหมู่บ้านไปที่ละคนสองคน จนปัจจุบันไม่มีใครเป็นนายพราน มีแต่คนหาของในป่า

นอกจากนี้เมื่อเส้นทางการคมนาคมสะดวกยิ่งขึ้น ทำให้การติดต่อระหว่างหมู่บ้าน อำเภอ และจังหวัด เริ่มสะดวก มีรถยนต์เข้ามาในหมู่บ้าน ชาวของและสินค้าทางการเกษตรที่ชาวบ้านผลิตได้เริ่มขายได้ ทำให้ชาวบ้านตื่นตัวทำการเกษตรมากขึ้น ชาวบ้านมักจะทำงานตลอดทั้งปี สังเกตเห็นได้ชัดว่า คล้อยหลังเมื่อยี่สิบกว่าปีก่อน กิจกรรมต่างๆ ในชีวิตประจำวันของชาวบ้านเริ่มเปลี่ยนไป เช่น การทำบุญที่วัด การออกล่าสัตว์ตามป่า และการจับปลาตามลำน้ำเริ่มน้อยลง เพราะต้องเร่งรัดทำงานในไร่ในนา อีกตัวอย่างหนึ่ง คือ ที่ดินตามหัวไร่ปลายนา ตามป่าเขา ก่อนหน้านั้นแทบไม่มีใครสนใจ แต่นับจากนั้นชาวบ้านได้แผ้วถางปลูกข้าวและพืชเศรษฐกิจจำพวกข้าวโพดและถั่ว จนกระทั่งปัจจุบันภูเขากลายเป็นเขาหัวโล้น

ส่วนการทำงานในช่วงเวลานี้ยังมีวิธีการปลูกข้าวเหมือนอดีตที่ผ่านมา คือใช้แรงควายในการไถคราด ใช้แรงคนในการปักดำและเก็บเกี่ยว แต่จะเปลี่ยนจากให้วัวควายตีฟ่อนหรือการเอาแ่งกันแบบดั้งเดิมมาเป็นการจ่ายค่าจ้าง เจ้าของนาจะต้องจ่ายค่าจ้างผู้ที่มาปักดำและเก็บเกี่ยวเป็นรายวัน วันละ ๖, ๘, ๑๐, ๒๐ บาท และทำอาหารกลางวันเลี้ยงผู้มารับจ้างมาด้วย ในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๒๕-๒๕๓๐ จะมีการนำเครื่องทุ่นแรง คือรถไถเดินตามมาใช้แทนแรงควาย แต่จะมีเฉพาะผู้มีเงินเท่านั้น ค่าจ้างแรงงานก็เพิ่มขึ้นตามภาวะเศรษฐกิจ

นอกจากนี้ยังมีการเปิดกิจการใหญ่ๆ อย่างการตั้งโรงสี ซึ่งตั้งอยู่บริเวณด้านในซอยอาหารร้านน้องต่ายปัจจุบัน ส่วนโรงเหล้าตั้งบริเวณหลังที่ว่าการอำเภอด้านซ้ายปัจจุบัน เปิดกิจการได้ระยะหนึ่งก็เปลี่ยนมาดำเนินกิจการโรงสีเพราะเห็นว่ามีรายได้ดีกว่า เนื่องจากชาวนาหมู่บ้านอื่นๆ ในอำเภอด่านซ้ายต้องส่งมาที่นี่

หลายปีต่อมา กิจการโรงสีเริ่มซบเซาเพราะมีการแข่งขันสูง ต่างคนต่างเปิด อีกอย่างคนทำนาน้อยลง หันไปปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างอื่น เช่น ข้าวโพดและถั่วลิสง เป็นต้น ท้ายที่สุดจึงต้องล้มเลิกกิจการไปเพราะไม่คุ้มทุน ปัจจุบันเหลือโรงสีแห่งเดียวตั้งอยู่บ้านหัวนาียง

ขณะที่โรงเหล้ากลับตั้งนอกตัวอำเภอด่านซ้าย ที่บ้านโป่งสี เมื่อราวปี พ.ศ. ๒๕๐๖ เจ้าของเป็นคนไทยเชื้อสายจีนย้ายมาจากเมืองชลบุรี ได้รับสัมปทานป่าไม้ทั้งหมดของอำเภอด่านซ้าย ภูเรือ และนาแห้ว (สมัยนั้นยังขึ้นอยู่กับอำเภอด่านซ้าย) ทำการแปรรูปแล้วส่งไปขายภาคกลาง ตัดป่าไม้จนเกลี้ยงเป็นแถบๆ มาปิดกิจการในปี พ.ศ. ๒๕๒๗ เพราะไม้หมดป่า

อย่างไรก็ตามในสภาพเช่นนี้ชาวบ้านยังสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ เนื่องจากมีรายได้ที่ไม่ใช่ตัวเงิน เช่น การผลิตเพื่อบริโภคเอง และการเก็บหาจากป่าหรือหยิบยืมจากญาติพี่น้อง เช่น การยืมข้าวหรือเงิน แก่ขัดชั่วครั้งชั่วคราว

ตัวลิสงพิชเศรษฐกิจที่เข้ามามีบทบาทในชีวิตของคนลุ่มน้ำหมันได้ไม่กี่สิบปี

การดำรงชีพ: เศรษฐกิจยุคหลัง ๒๕๓๐

การทำเกษตรกรรมของคนลุ่มน้ำหมันได้ปรับเปลี่ยนอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือนับตั้งแต่ปลายทศวรรษ ๒๕๒๐ที่ภาครัฐได้เริ่มการสนับสนุนการปลูกพืชการค้า ชาวบ้านหันมาปลูกพืชพาณิชย์หรือพืชการค้ามากขึ้นกว่าเดิม การปลูกพืชการค้านั้นมิใช่แต่เพียงต้องการเงินสดในการใช้จ่ายในชุมชนหมู่บ้าน แต่ยังเนื่องมาจากปัจจัยหลายประการ เช่น การสนับสนุนของรัฐนับสิบเนื่องมาจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ ๔ เป็นต้นมา ความจำเป็นในการจัดการทรัพยากรดินและน้ำให้มีประสิทธิภาพสูงสุดและความต้องการของตลาดทั้งภายในและภายนอกประเทศ

ช่วงเวลานี้การปลูกข้าวของชาวบ้านนับว่าเปลี่ยนไปมาก โดยเฉพาะการใช้แรงควายจะหายไป หันไปใช้ควายเหล็ก ชาวนาทุกคนสามารถซื้อรถไถนาได้ในระบบเงินผ่อน (ปัจจุบันไม่มีการใช้แรงควาย) การช่วยเหลือกันในระหว่างญาติพี่น้องในการปักดำ เก็บเกี่ยว (การเอาแรง) ไม่มีแล้ว ค่าจ้างแรงงาน เพิ่มขึ้นจากวันละ ๒๐ บาท เป็น ๕๐ บาท ปัจจุบันค่าจ้างเพิ่มขึ้นเป็นวันละ ๑๐๐-๑๒๐ บาท (ถ้าจ่าย ค่าจ้างวันละ ๑๐๐ บาท จะต้องทำอาหารกลางวันเลี้ยง ๑ มื้อ) การรับจ้างปักดำ เก็บเกี่ยว เป็นคนวัย กลางคน ส่วนมากเป็นผู้หญิง คนหนุ่ม-สาวไปหางานทำในเมืองใหญ่และทำนาไม่เป็น

การทำไร่ข้าวตามเชิงเขาในชุมชนนี้ไม่มีให้เห็นแล้ว ป่าตามเชิงเขาเปลี่ยนไปปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ข้าวโพด หิง และอื่นๆ

ในอดีต การปลูกข้าวใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมือง เคยใช้พันธุ์อะไรก็ใช้อย่างนั้น นานเข้าข้าวกลายพันธุ์ คุณภาพไม่ดี ผลผลิตลดลง การใช้ปุ๋ยถือว่าไม่จำเป็น ถ้าจะใช้ก็ใช้มูลวัว-ควาย ต้นข้าวเป็นโรคยอดด้วน เป็นซีใบเหลือง ใช้น้ำไม่ไผ่ปามาสับ-พันใส่ในแปลงนา เป็นการบรรเทาโรคต้นข้าว

ช่วงเวลานี้ชาวบ้านจึงใช้พันธุ์ข้าวที่ทางราชการนำมาแจกหรือนำมาจำหน่าย หรือให้กู้ยืม เช่น ข้าวเหนียวพันธุ์ "ก.ข.๖" และ "ก.ข.๘" มีการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวทุกปี ใส่ปุ๋ยเคมี เมื่อต้นข้าวเป็นโรคใช้ สารเคมี มีการใช้ยาปราบศัตรูพืชฆ่าปูที่มากทำลายต้นข้าว ใช้ยาฆ่าหญ้า ยาคุมหญ้า แทนการถอนหญ้า และถางหญ้าแบบดั้งเดิม

ปัจจุบันทุ่งนาบางส่วนเปลี่ยนสภาพไป เป็นต้นว่า นาแวงน้อย นาแวงใหญ่ นาร่องกอก นาเปื่อย เลือด ในหมู่บ้านหนองคู (ตลาดด่านซ้าย) กลายสภาพเป็นที่อยู่อาศัย ผู้คนปลูกสร้างเป็นอาคาร บ้านเรือน ร้านค้า มีสภาพเป็นย่านการค้า มีคนอยู่อาศัยหนาแน่น นาขี้หมู บ้านเดิ่น กลายสภาพเป็นที่ อยู่อาศัย เป็นที่ตั้งธนาคารและร้านค้าต่างๆ

โดยทั่วไปพืชที่ปลูกกันมากที่สุด คือ ข้าว ซึ่งเป็นการผลิตดั้งเดิม รองลงมาเป็นพืชการค้าที่มัก ปลูกในฤดูแล้ง คือ ถั่วเหลืองและถั่วลิสง ปลูกพืชผัก ได้แก่ หอม กระเทียม และผักอื่นๆ ได้มีการ ปรับเปลี่ยนการผลิต แต่เดิมชาวบ้านเคยปลูกข้าวปีละสองครั้งและทำสวนบนพื้นที่สูง รัฐและ บริษัทเอกชนได้เข้าไปส่งเสริมการปลูกพืชการค้า เช่น ถั่วเหลืองแทนข้าวนาปรัง เพราะมีความต้องการ ถั่วเหลืองภายในประเทศมากเพื่อผลิตน้ำมันพืชและกากถั่วเหลือง

ประการสำคัญพืชเศรษฐกิจจำพวกข้าวโพดและถั่ว ยังได้รับการส่งเสริมของเกษตรอำเภอได้ จัดหาเมล็ดพันธุ์และปุ๋ยมาแจก เพื่อต้องการยกฐานะของชาวบ้านที่ยากจนจากการทำนา ให้มีรายได้ เพิ่มขึ้น ชาวบ้านก็อยากได้ มีกินมีใช้ จากที่เคยยากจนก็เริ่มฟื้นตัว มีฐานะความเป็นอยู่ดีขึ้น แต่ในทาง ตรงกันข้ามกลับทำลายป่าไม้ซึ่งเป็นทรัพยากรที่สำคัญของท้องถิ่น เพราะต้องเข้าไปถากถางเขตพื้นที่ป่า จากข้าวโพดก็เปลี่ยนมาเป็นมันสำปะหลัง ถั่วลิสง เถา จนล่าสุดส่งเสริมให้ปลูกกระชายดำ พืชเศรษฐกิจ เหล่านี้เข้ามาด้านซ้ายช่วงหลัง เดิมชาวบ้านปลูกเพียงข้าวและงา

การปลูกข้าวโพดส่วนใหญ่จะใช้ที่ดินตามชายป่าหรือบนภูเขา กระทั่งระยะหลัง เมื่อทางรัฐได้ประกาศพื้นที่ดังกล่าวเป็นเขตป่าสงวนในราวปี พ.ศ. ๒๕๓๒ จึงทำให้ชาวบ้านต้องถอยร่นที่ทำกินลงมา ประกอบกับราคาส่งผลผลิตข้าวโพดได้ราคาไม่แน่นอน จึงทำให้การปลูกเริ่มลดลง พันธุ์ข้าวโพดส่วนใหญ่ที่ปลูกคือ ข้าวโพดพันธุ์เกษตรสำหรับเลี้ยงสัตว์ มีระยะเวลาในการปลูก ๒ ช่วง ช่วงแรกเริ่มต้นฤดูฝน ราวเดือนพฤษภาคม-มิถุนายน เก็บเกี่ยวช่วงเดือนสิงหาคม-กันยายน ทำให้ได้ข้าวโพดที่มีคุณภาพไม่สู้ดี เพราะมีเชื้อรา ส่วนช่วงที่สองปลูกราวเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน เก็บเกี่ยวเดือนธันวาคม-กุมภาพันธ์

นอกจากนี้ยังมีการปลูกมันสำปะหลัง ถั่วเขียว ถั่วแดง และถั่วเหลือง ส่วนมะขามหวานเป็นพืชที่ทางการส่งเสริมให้ปลูกได้ไม่ถึง ๑๐ กว่าปีที่ผ่านมา เพราะเห็นว่ามะขามมีราคาดี ประกอบกับสภาพดิน น้ำ และสภาพอากาศที่เอื้ออำนวยต่อการเจริญเติบโต ทำให้เกษตรกรหันมาปลูกเป็นอาชีพอย่างจริงจัง และเพิ่มที่การเพาะปลูกมากขึ้น ทำให้ปัจจุบันมะขามราคาคง ชาวบ้านปลูกและดูแลแทบจะไม่คุ้มกับทุนที่ลงไป พันธุ์มะขามที่ปลูกคือ สีทอง สีชมพู อินทผลัม และน้ำผึ้ง เป็นต้น

ขณะเดียวกันยังมีการปรับเปลี่ยนวิถีแห่งการทำนา กล่าวคือ ในรอบสองทศวรรษที่ผ่านมา การทำนาได้เปลี่ยนไปมาก มีการใช้รถไถแทนควาย ทำให้สะดวกสบายมากขึ้น แต่สิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย ส่วนการใช้ครกกระเดื่องได้เลิกไปนานหลายสิบปีแล้ว หลังจากโรงสีได้เข้ามาตั้งที่ด้านซ้าย

ในส่วนของป่าไม้ คนในลุ่มน้ำห้วยส่วนใหญ่จะตัดเฉพาะเมื่อต้องการแปงบ้าน ส่วนที่ตัดเป็นการค้าคือกลุ่มนายทุนซึ่งเป็นคนจากนอกหมู่บ้าน ในราวปี พ.ศ. ๒๕๓๒ ทางภาครัฐสั่งปิดป่า ดังที่กล่าวแล้วนั้น คงเห็นว่าป่าไม้ทุดโทรมไปมาก ทำให้นายทุนที่ได้สัมปทานต้องล้มเลิกกิจการไป

ปัจจุบันพื้นที่ในชุมชนลุ่มน้ำห้วยจึงไม่มีโรงไม้โรงเลื่อย มีแต่โรงค้าไม้หน้าโรงพยาบาลด้านซ้าย ซึ่งเป็นไม้ที่สั่งมาจากแม่สอด หรือไม้หากจะปลูกบ้านก็มักเดินทางไปสั่งไม้จากอำเภอ นครไทย จังหวัดพิษณุโลก หรือไม้ก็โรงค้าไม้อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย ซึ่งสั่งไม้มาจากจังหวัดมุกดาหาร เข้าใจว่ามุกดาหารก็สั่งไม้มาเข้ามาจากประเทศลาวอีกทอดหนึ่ง

กระทั้งรอบทศวรรษที่ผ่านมา บ้านเมืองเจริญขึ้น การคมนาคมสะดวก ยานพาหนะมีมากมาย การต้อนวัวต้อนควายไกลๆ กลายเป็นเรื่องการกีดขวางการจราจร ประกอบกับมีการพัฒนาเทคโนโลยีมีรถไถนา การใช้วัวควายไถนาจึงค่อยๆ หายไป ส่วนสัตว์เลี้ยงชาวบ้านจะเลี้ยงวัวและควาย แต่จะไม่ได้เลี้ยงเป็นอาชีพ เลี้ยงเพื่อใช้งานทางการเกษตรและขาย ครอบครัวยุคหนึ่งเลี้ยงประมาณ ๕-๑๐ ตัว หรือไม่ก็เลี้ยงหมูและไก่ เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีการหาปูและปลาตามห้วย หนอง คลอง บึง เก็บผักตามป่ามากินกัน ไม่ได้เก็บเพื่อขาย ที่สำคัญเกือบทุกหลังคาเรือนยังมีการทำผักสะทอนไว้ขายและไว้กิน ส่วนการค้าขาย ตลาดด้านซ้ายเป็นศูนย์กลางของระบบแลกเปลี่ยนและซื้อขายข้าวของของอำเภอ ส่วนหมู่บ้านต่างๆ อย่างบ้านนาเวียงและบ้านนาหอ บางครอบครัวก็เริ่มเปิดร้านขายของเบ็ดเตล็ด บางครอบครัวก็ปลูกผักขายในตลาด

สด อาชีพเสริมก็มีการทอดผ้าและจักสานสวิง รวมทั้งยังมีอาชีพที่ทางราชการส่งเสริมให้เกิดกลุ่มอาชีพใหม่ๆ มีกลุ่มทอดผ้า เป็นต้น

ส่วนปัญหานี้สินพบว่ามักเกิดขึ้นเมื่อน้ำท่วมไร่นา ทำให้ข้าวเสียหาย ผลผลิตได้น้อยไม่พอกินก็ต้องไปหาซื้อจากที่อื่น ไม่มีรายได้ก็ต้องเป็นหนี้ มาสมัยนี้รัฐบาลเอาเงินมาให้ยืม ครอบครัวยืมเงิน สองหมื่น สามหมื่น แต่ครอบครัวที่ยากจนก็ไม่มีสิทธิ์ให้ยืม กลัวไม่มีเงินใช้หนี้ ส่วนครอบครัวที่มีอันจะกินก็มากหน่อย สามหมื่น สี่หมื่นก็มี และในช่วงเวลานี้เองที่ธนาคารต่างๆ เริ่มเข้ามาตั้งในอำเภอด่านซ้าย ไม่ว่าจะเป็นธนาคารออมสินและธนาคารกรุงไทย

จึงเห็นได้ว่าปัจจุบันการเกษตรที่ทำการเพื่อการค้านี้ กระบวนการผลิตจะถูกควบคุมโดยกลไกตลาดเกือบทุกขั้นตอน ตั้งแต่ประเภทของพืชที่ปลูก ระยะเวลาที่ปลูก การเตรียมดิน การเก็บผลผลิต การใช้เทคโนโลยีต่างๆ จากภายนอก ชุมชนมีส่วนในการจัดการน้อยกว่า ต่างจากการปลูกพืชเพื่อบริโภคหรือขายในชุมชน

บทที่ ๕

สุขภาพและสาธารณสุข

การดูแลสุขภาพสภาพ มีองค์ประกอบหลักในการดูแลสุขภาพของชาวบ้านแบ่งสาระสำคัญได้ ๒ ส่วนใหญ่ คือ การให้บริการของสถานพยาบาล และการที่ชาวบ้านดูแลหรือพึ่งตนเอง ขณะเดียวกัน การดูแลสุขภาพของตนเองหรือการพึ่งตนเองในด้านสุขภาพยังสามารถแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนย่อยๆ กล่าวคือ การดูแลสุขภาพอนามัยทั่วๆ ไป หรือช่วงที่ไม่ได้เจ็บไข้ได้ป่วย ได้แก่ การกิน การทำงาน การพักผ่อน กับอีกส่วนหนึ่ง คือการดูแลตนเองเมื่อเจ็บป่วย หมายถึง การช่วยเหลือตนเองได้เมื่อมีอาการเจ็บป่วย โดยไม่ต้องพึ่งพาบริการ

การดูแลสุขภาพช่วงก่อนปี พ.ศ.๒๕๐๐

ในช่วงเวลาดังกล่าว การติดต่อสื่อสารและการคมนาคมของคนลุ่มน้ำหมันกับท้องถิ่นอื่นๆ เป็นไปด้วยความยากลำบาก แต่สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติยังอุดมสมบูรณ์ จึงสามารถพึ่งพาตนเองได้ภายในชุมชน รวมไปถึงการดูแลด้านสุขภาพ เพราะแทบทุกท้องถิ่นจะมีหมอตำแยสำหรับทำคลอด และมีหมอพื้นบ้านคอยดูแลสุขภาพโรคทั่วไป โดยอาศัยสมุนไพรที่มีอยู่มากมายรอบบริเวณหมู่บ้าน ประการสำคัญมีความเชื่อเรื่อง “ผี” ที่มีผลต่อการดูแลสุขภาพ รวมทั้งการปฏิบัติภารกิจประจำวัน และเหตุการณ์สำคัญๆ ในชีวิต เช่น การคลอดลูก การแต่งงาน การทำนา เป็นต้น

ความเชื่อกับการรักษาพยาบาลในชุมชนลุ่มน้ำหมัน

ในอดีตคนลุ่มน้ำหมันมีความเชื่อและยอมรับนับถือผีสง เทวดา และสิ่งศักดิ์สิทธิ์อย่างเป็นชีวิตจิตใจ โดยเฉพาะความเชื่อในเรื่อง “ผี” จะมีปรากฏอยู่ทั่วไปในทุกหมู่บ้าน เช่น ผีพ่อ ผีแม่ ผีเชื้อ (ญาติพี่น้อง) ผีไร่ ผีนา จะสังเกตเห็นได้ว่า ใดๆ บ้านจะมีหิ้งอยู่บนที่สูงภายในบ้าน เรียกว่า หิ้งของฮักษา (รักษา) ประจำบ้าน เพื่อคุ้มครองคนในบ้านให้อยู่เย็นเป็นสุข

หิ้งของฮักษานี้ เจ้าของบ้านจะต้องนำดอกไม้ ธูปเทียน ไปคารวะ กราบไหว้ทุกๆ วันพระ (ขึ้นหรือแรม ๑๕ ค่ำ) เป็นที่น่าสังเกตว่า ของฮักษาถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้ใดจะละเมิดไม่ได้ กล่าวคือ ถ้าเจ้าของบ้านไม่เอาใจใส่ในการสักการบูชาตามกำหนดแล้ว ก็อาจจะทำให้คนในบ้านประสบภัยพิบัติต่างๆ นานา อาจจะเกิดเจ็บไข้ได้ป่วยหรือประสบอุบัติเหตุก็ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนอื่นหรือคนนอกบ้านจะเข้าไปอาศัยหลับนอนในบ้านของผู้อื่นไม่ได้ ถือว่าผิด “ของฮักษา” อย่างร้ายแรง จะต้องได้รับอนุญาตจากเจ้าของบ้าน โดยเจ้าของบ้านจะบอกกล่าวของฮักษาประจำบ้าน หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า

(คอบของอักษา) เสียก่อนจึงจะเข้าไปพักนอนได้ มิฉะนั้นแล้วของอักษาจะลงโทษเจ้าของบ้านหรือลงโทษแขกที่มานอนพักก็ได้

ในการทำบุญหรือจัดงานภายในบ้าน เช่น พิธีแต่งงาน ทำบุญอุทิศส่วนกุศล หรืองานบวช เจ้าของบ้านจะต้อง “คอบ” ของอักษาเสียก่อน และนอกจากนี้ยังต้องมีการบอกกล่าวหรือคอบผีเสื้อเสียก่อน โดยการจัดหาอาหารคาวหวานใส่ภาชนะ หรือที่เรียกกันในภาษาพื้นบ้านว่า “แต่งพาข้าวน้อย” แล้วเชิญดวงวิญญาณของปู่ ย่า ตา ยาย ที่ล่วงลับไปแล้วให้มารับประทานอาหารที่เจ้าของบ้านจัดให้เสียก่อน มิฉะนั้นอาจจะเกิดอุปมงคลขึ้นในบ้าน เช่น ในการแต่งงาน ถ้าเจ้าภาพไม่บอกกล่าวผีเสื้อเจ้าสาวที่จะแต่งงานก็อาจจะร้องไห้ขึ้นโดยไม่ทราบสาเหตุ เป็นต้น

นอกจากของอักษาและผีเสื้อแล้ว คนลุ่มน้ำหมันยังมีความเชื่อเกี่ยวกับผีไร่ ผีนา ผีเจ้าที่อย่างจริงจัง แต่ละปี หลังจากเก็บเกี่ยวข้าวหรือผลิตผลจากไร่แล้ว เจ้าของไร่ เจ้าของนา หรือเจ้าของที่จะต้องทำพิธีเลี้ยงผีเหล่านี้เป็นประจำทุกปี ด้วยการนำเอาอาหารคาวหวาน เช่น ไก่ต้มทั้งตัว ไข่ต้ม ของหวาน บางทีก็มีของขำขวยอื่นๆ เช่น เวื่อ แพน มัด และดาบ (ทำด้วยต้นกล้วยหรือก้านกล้วย) เป็นต้น

จากความเชื่อเรื่องผีและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ นี้เอง อำนาจหรืออิทธิฤทธิ์ของผีจึงเข้ามามีบทบาทต่อชีวิตจิตใจของคนลุ่มน้ำหมันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่เจ็บไข้ได้ป่วยมักจะคิดว่ามีสาเหตุมาจากผีเป็นส่วนใหญ่ ผู้ที่เจ็บป่วยด้วยโรคต่างๆ เมื่อรักษาด้วยยาสมุนไพรแล้วยังไม่หาย คนในบ้านก็จะมุ่งประเด็นไปหาผีที่ตนที่จะต้องมีการไปหาข้อหาแล้ว (หาสาเหตุของการป่วย) จากหมอยามหรือคนจับยามสามตา (หมอยามหรือคนจับยามสามตา คือผู้ที่หยั่งรู้สาเหตุอันเนื่องมาจากผีต่างๆ) ซึ่งหมอยามนี้มักจะมิอยู่แทบทุกหมู่บ้าน

การไปหาหมอยามนี้ชาวบ้านเรียกกันว่า “ไปจับยาม” ผู้ที่ไปจับยามกับหมอยามว่า นายนั้น หรือนางนี้ (บอกชื่อผู้ที่เจ็บป่วย) ป่วยมานานแล้วรักษาอย่างไรก็ไม่หาย อยากทราบว่าเพราะอะไร (ผีอะไร) ผู้ที่ไปถามจะต้องสมมุติฐานขึ้นในใจว่า “เป็นเพราะสิ่งนั้นแหละ” ถ้าเป็นจริงก็ขอให้ได้ข้อได้แนว (ทราบสาเหตุ) ผู้ที่เป็นหมอยามก็จะหาสาเหตุโดยการนับชั่วโมงกลับไปกลับมา ถ้ามีสาเหตุมาจากสิ่งที่ผู้ถามตั้งสมมุติฐานไว้ในใจแล้ว หมอยามก็จะบอกว่า “เหมือนแล้ว” (ใช่แล้ว) เป็นเพราะสิ่งนั้นแหละ ผู้ที่ไปถามก็จะถามต่อไปว่า “ถ้าได้ข้อได้แนวแล้ว ก็จะสักการะด้วยอาหารคาวหวาน พร้อมด้วยของขำขวย เช่น เวื่อ แพน นาวา มัด ดาบ หมอยามก็จะตอบว่า” เข้าใจแหละ

เมื่อผู้ถามกลับไปถึงบ้านและจัดแจงหาอาหารคาวหวาน และของขำขวยต่างๆ ไปสักการะเลี้ยงดูตามที่ยามบอก ผู้ที่เจ็บป่วยส่วนมากก็จะหายเป็นปกติอย่างไม่น่าเชื่อ

ในการไปจับยามหรือไปหาหมอยามนี้ บางทีก็ต้องใช้เวลาหน่อย เพราะสิ่งที่ผู้ถามตั้งสมมุติฐานไว้ในใจนั้น อาจจะไม่ใช่สาเหตุของความเจ็บป่วย อาจจะเป็นเพราะผีตัวอื่นก็ได้ ถ้าเป็นเช่นนั้น ผู้ที่ถามก็

ต้องถามต่อไปว่า “ถ้าอย่างนั้นก็คงเป็นเพราะสิ่งนี้” เข้าใจไหม หมอยามหรือผู้จับยามก็จะนับข้อมือ กลับไปกลับมาอีก และถ้าตรงกับสิ่งที่ผู้ถามตั้งสมมุติฐานครั้งหลัง หมอยามก็จะบอกว่า “ได้ข้อได้แนวแล้ว” (ทราบสาเหตุแล้ว) ขอให้รับประทานอาหารหวานและของจืดเข้าไปสักการะเลี้ยงดูเสีย ผู้เจ็บป่วยก็จะหาย การปฏิบัติโดยการเชื่อผีและยอมรับนับถือผีนี้ จะปรากฏว่าได้ผลเกือบ ๑๐๐%

ปัจจุบันความเชื่อในเรื่องผีต่างๆ มีจำนวนลดน้อยลงตามลำดับ ส่วนใหญ่จะไม่เชื่อผีกันเลย จะสังเกตเห็นได้ว่าเมื่อมีผู้เจ็บป่วย ญาติจะนำส่งโรงพยาบาลทันที จะยังมีหลงเหลืออยู่บ้างก็เฉพาะคนเฒ่า คนแก่ที่มีอายุมาก และมีอยู่ในหมู่บ้าน ตำบลที่ห่างไกลตัวอำเภอเท่านั้น แสดงว่าคนลุ่มน้ำหมันในยุคโลกาภิวัตน์นี้มีการปรับปรุง เปลี่ยนแปลง ความรู้สึกนึกคิดและสภาพความเป็นอยู่ให้ก้าวหน้าทันสมัยยิ่งขึ้น

การดูแลการตั้งครรภ์และคลอดบุตร: อีกหนึ่งตัวอย่างของภูมิปัญญาพื้นบ้าน

ในสมัยก่อน การคลอดลูกเป็นไปด้วยความลำบากทุกฤดูเสี่ยงอันตรายต่อชีวิตเป็นอย่างมาก เนื่องจากไม่มีหมอไม่มีผดุงครรภ์และไม่มีโรงพยาบาลอย่างสมัยนี้ มีแต่หมอพื้นบ้านซึ่งเรียกกันว่าหมอตำแยเท่านั้น พอเริ่มตั้งท้อง ๒-๓ เดือน ผู้ตั้งท้องจะมีอาการหงุดหงิดและอาเจียน อยากกินสิ่งโน้นสิ่งนี้ โดยเฉพาะของที่มีรสเปรี้ยว เช่น มะขาม ส้มโอ ฯลฯ เมื่อได้กินแล้วจะรู้สึกสบายใจ

พอถึงเดือนที่ ๔-๕ ก็จะไม่รู้สึกหิวของเปรี้ยวอีก พอเข้าเดือนที่ ๖-๗ เด็กที่อยู่ในท้องจะเริ่มดิ้น บางทีผู้เป็นแม่หรือผู้ที่ตั้งครรภ์ก็จะรู้สึกไม่ค่อยสบาย คือมีอาการร้อนท้องและรั่นคอ วิธีแก้คือเอาเงินป้อม (เงินสมัยก่อนมีลักษณะเป็นก้อนกลม) ใส่ภาชนะที่บรรจุน้ำมะพร้าวอ่อนให้กิน อาการดังกล่าวก็จะหาย เพราะน้ำมะพร้าวเป็นยาเย็น พอถึงเดือนที่ ๙ ซึ่งเป็นเดือนที่ครบกำหนดคลอดหรือออกลูก เด็กในท้องก็จะดิ้นมากขึ้นและแรงขึ้นตามลำดับ ถ้าเด็กในท้องไม่ดิ้นแรงก็แสดงว่าเด็กในท้องนั้นป่วย หมอตำแยจะหายาให้กิน

สมัยก่อนคนที่ตั้งท้องเรียกว่า “แม่มาน” คนที่เป็นแม่มานนี้ หมอตำแยจะแนะนำไม่ให้นั่งๆ นอนๆ มากเกินไป เพราะจะทำให้คลอดลูกยาก ให้หมั่นทำงาน เช่น ตักน้ำและตำข้าว เพื่อให้ท้อง “คลอน” จะได้คลอดง่าย แม่มานนี้ถ้าเดินมากเกินไปมักจะเกิดอาการเจ็บโคนขา เวลาเดินจะรู้สึกเจ็บปวดพอสมควร เมื่อเกิดอาการดังกล่าวต้องไปหาหมอตำแยมา “แปงท้อง” หรือลูบคลำท้อง (ตรวจครรภ์) อาการเจ็บปวดก็จะหายไปและเดินได้สะดวกขึ้น

เมื่อใกล้ถึงวันคลอดประมาณ ๔-๕ วัน แม่มานจะรู้สึกเจ็บเล็กน้อย ต้องไปตามหมอตำแยมา แปงท้อง ลูบคลำท้องอีก คราวนี้หมอตำแยจะบอกว่า ใกล้จะคลอดเต็มที่แล้ว ให้เตรียมที่เตรียมทางเอาไว้ คือให้เอาเชือกมาผูกราวสูงกว่าศีรษะ หย่อนลงมาแล้วทำเป็นห่วง (วงกลม) เอาผ้าพันห่วงไว้เพื่อ กันไม่ให้เจ็บมือเวลาจับห่วง

ต่อมาแม่มานจะเจ็บมากขึ้นและถี่ขึ้น หมอตำแยจะมาอยู่ใกล้ๆ ลูบท้อง คลำท้อง และชวนคุยให้ กำลังใจไปเรื่อยๆ เมื่อแม่มานเจ็บมาก หมอตำแยก็จะบอกให้นั่งคุกเข่า ถ่างขาออก แล้วมือก็จับห่วงหรือ

ถ่วงที่ทำได้ด้วยเชือก เพื่อให้ตั้งตัวตรง หมอตำแยก็จะบอกให้ค่อยๆ เบ่ง และเบ่งท้องให้คลอด และบางทีก็เขย่าท้องด้วยเพื่อให้ลูกออกมาโดยเร็ว ทำอย่างนี้ไปเรื่อยๆ จนกว่าลูกจะออกมา

เมื่อลูกออกมาแล้วแต่รกยังไม่ออกมา หมอตำแยจะกดท้องเพื่อให้รกหรือน้องออกมา ถ้ารกออกนานผิดปกติ หมอตำแยก็จะเอาหมอนมาตีหลังผู้คลอด ๓ ครั้ง พร้อมกับพูดว่า “รีบออกมา รีบออกมา อย่างช้าอย่าคา” เมื่อรกหรือน้องออก ให้รับเอาไม้ปั้งมาหนีบ “สายแน่” ที่รุงรังห่างจากตัวเด็กประมาณ ๒ นิ้ว แล้วใช้ตัวไม้ที่คมๆ ตัดสายห่อออกจากเด็ก แล้วก็เอารกใส่กะโປงน้ำเต้าไปฝังไว้ใต้บันได

การฝังรกให้ใช้มือขวาในการขุดดินและการฝัง ถ้าใช้มือซ้ายจับก็เชื่อกันว่า เด็กที่เกิดมาจะเคยชินมือซ้าย การที่นำรกไปฝังไว้ใต้บันไดนั้นก็เพื่อให้เด็กรักบ้านเกิดเมืองนอนของตน ซึ่งภาษาของชาวบ้านเรียกกันว่า ให้เด็กห่วงรกร่วงแห่งของตน ไปที่ไหนๆ ก็ให้รู้สึกคิดถึงบ้านและกลับไปอยู่ในภูมิลำเนา เพื่อเป็นกำลังในการช่วยเหลือพ่อแม่ประกอบสัมมาอาชีพต่อไปในอนาคต

การอยู่ไฟหลังคลอด สมัยก่อนไม่มียากินอย่างสมัยนี้ ยาที่ใช้ในการขับน้ำคาวปลาและให้มดลูกเข้าอู่ก็ไม่มี จึงใช้วิธีอยู่ไฟ ภาษาชาวบ้านเรียกว่า “อยู่กรรมคำเดือน” ให้ผู้อยู่ไฟกินน้ำร้อน อาบน้ำร้อน ซึ่งต้มตัวยาสุมุนไพรรวมกันหลายอย่าง และก่อนจะกินหรืออาบน้ำร้อน ต้องไปหานมอมมาเป่าหลังและเป่าเตาไฟเสียก่อน เรียกว่า การดับพิษไฟ มิฉะนั้นจะทำให้หลังพองและเป็นแผลเนื่องจากถูกน้ำร้อนมาก

ก่อนที่จะอยู่ไฟหรืออยู่กรรมคำเดือน ต้องจัดทำเตาไฟหรือป้านเตาไฟขึ้นเฉพาะ โดยเอาไม้ไผ่มาทำเป็นขอบสี่เหลี่ยมผืนผ้า เอากาบกล้วยมารองพื้นกันไม่ให้ความร้อนถึงพื้น เพราะอาจจะเกิดไฟไหม้ขึ้นระหว่างการอยู่ไฟ เสร็จแล้วเอาดินเหนียวมาอัดให้แน่น แล้วเอาหินหรือก้อนอิฐมา ๓ ก้อน เรียกว่าก้อนเสา หาบปีที่สะอาดใส่น้ำมาตั้งแล้วก่อไฟด้วยฟืนเป็นคุ่นๆ

ส่วนยาสมุนไพรหรือไม้ที่จะนำมาต้มมีหลายอย่าง เช่น ใบหนาด ใบเป้ง ใสลงในปีที่บรรจุน้ำ เพื่อต้มอาบต้มกิน นอกจากนี้ยังมีสมุนไพรอื่นๆ อีกที่นำมาต้มผสมกัน เช่น ไม้แก่น้อย ไม้หนามห่าง ไม้เครือเขาเกลบ (เถาวัลย์) ไม้ฝาง หัวยาข้าวเย็น ก่อนที่จะนำยาสมุนไพรดังกล่าวมาต้ม จะต้องตัดให้เป็นท่อนๆ ยาวประมาณ ๑ คืบ ตากแดดให้แห้ง แล้วเอามัดรวมกันใส่ลงไปในป้อเพื่อความสะดวกในการเปลี่ยนยาเมื่อยาจืดแล้ว

ยาทุกอย่างที่นำมาต้มนั้น เมื่อน้ำเดือดใช้ถ้วยกระเบื้องอย่างหนา (ถ้วยตราไก่) ตักน้ำร้อนมาดื่มได้ และหลังจากดื่มน้ำร้อนผสมยาสมุนไพรลงไปแล้ว ผู้เป็นแม่จะมีน้ำนมให้ลูกกิน และกินไปเรื่อยๆ จนกว่าจะออกไฟ

อย่างไรก็ตามตัวยาก็กล่าวมาแล้ว ใช่ว่าจะให้ผลแก่ผู้อยู่ไฟเหมือนกันทุกคน บางคนใช้อย่างเดียวกัน แต่บางคนอาจจะแตกต่างจากผู้อื่น สิ่งที่น่าสังเกตคือ ถ้ายาสมุนไพรชนิดใดกินแล้วได้ผล ก็จะมีน้ำนมออกมาให้ลูกกิน แต่ถ้ากินแล้วไม่มีน้ำนม แสดงว่ายานั้นไม่ได้ผล ต้องเปลี่ยนยาชนิดใหม่ และถ้าผู้ใดเคยกินยาชนิดใดในการคลอดบุตรอยู่ไฟครั้งแรกแล้ว ในการคลอดบุตรและการอยู่ไฟครั้งต่อไปต้องกินยาชนิดเดิม ไม่ต้องเปลี่ยนเป็นยาชนิดอื่น

กำหนดเวลาการอยู่ไฟนั้นไม่ได้กำหนดไว้แน่นอน ส่วนมากมักจะอยู่กันตั้งแต่ ๒๐-๓๐ วันหรือ ๑ เดือน จึงเรียกว่าคำเดือนหรือกรัรมเดือน ทั้งนี้เพื่อให้อวัยวะเพศแห้งและมดลูกเข้าอู่ โดยการอาศัยความร้อนจากไฟในเตาและความร้อนจากน้ำร้อนที่ต้มตลอดเวลาในการอยู่ไฟ อย่างไรก็ตาม การคลอดบุตรคนแรกหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "มานหัวสาว" มักจะอยู่ไฟนาน คือประมาณ ๑ เดือน ส่วนลูกคนต่อๆ มาอาจจะอยู่เพียง ๒๐-๒๕ วัน แล้วแต่ความต้องการและความจำเป็นของบุคคลนั้นๆ

ในระยะเวลาที่อยู่ไฟนี้จะต้องให้ร่างกายได้รับความร้อนมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ โดยการอาบน้ำร้อน กินน้ำร้อน และเอาร่างเข้าใกล้ๆ ไฟ (ขางไฟ) ให้มากที่สุด เพื่อให้อวัยวะเพศแห้งและมดลูกเข้าอู่ ดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนี้หลังจากอาบน้ำร้อนแล้ว ยังนิยมให้ผู้ที่อยู่ไฟเอาผ้าอุ่น ผ้าถุง หรือผ้าห่มมาคลุมศีรษะไว้นานๆ เพื่อให้ร่างกายได้รับความร้อนมีเหงื่อไหลออกมามากๆ จึงเปิดอก ทำอย่างนี้เป็นประจำหลังอาบน้ำร้อน จะช่วยให้ร่างกายและอวัยวะเพศเข้าสู่สภาพปกติเร็วขึ้น

ระหว่างการอยู่ไฟจะต้องพยายามให้ร่างกายได้รับความร้อนเสมอกัน โดยการนชนหันหน้าเข้าหาเตาไฟบ้าง หันหลังให้เตาไฟบ้าง นั่งหันหน้าเข้าเตาไฟบ้าง หันหลังเข้าเตาไฟบ้าง อย่างนี้เป็นต้น เมื่ออยู่ไฟนานพอสมควรแล้ว ก่อนจะออกไปก็มักจะหาอุกขี้เถ้ามาตีอีก และทำพิธีบายศรีสู่ขวัญให้แม่และเด็กก่อนจะออกไปด้วย

อาหารการกินของผู้อยู่ไฟ มักถูกจำกัดให้กินอาหารเฉพาะสิ่งที่ไม่ให้โทษแก่ทั้งแม่และเด็ก อาหารที่นิยมกินกันในสมัยนั้นได้แก่ เนื้อหมูตากแห้ง ปลาอย่าง ข้าวจี (ข้าวเหนียวปั้นเป็นก้อนแล้วนำไปย่างไฟ) ต้มหน่อข้าว หมกหัวข้าวฮ่อน ผักนี้ เป็นต้น ส่วนอาหารที่ถือว่าแสลงอย่างมากและผู้อยู่ไฟจะกินไม่ได้เลยก็มีหลายอย่าง เช่น ผักชะอม แมงดา ผักไห่ เนื้อวัว ของหมักดอง ของเย็น เช่น แตงโม พักทอง เป็นต้น มีข้อที่น่าสังเกตคือเนื้อกบนั้นถือว่าไม่ใช่ของแสลง เพราะถ้ากินแล้วจะช่วยให้ต่อกระดูกต่อเอ็นของผู้อยู่ไฟ และจะทำให้มีความสุขกายสบายใจเร็วขึ้น

นอกจากอาหารที่นิยมให้ผู้อยู่ไฟกินและอาหารที่แสลงแล้ว ยังมีอาหารอีกชนิดหนึ่งซึ่งไม่ใช่อาหารแสลง แต่ถือเป็นความเชื่อของคนลุ่มน้ำห่มัน คือ ห้ามผู้อยู่ไฟกินปลาช่อน เพราะเหตุที่ว่า ปลาช่อนชอบกินลูกของตัวเองและปลาชนิดอื่นเป็นอาหาร ถ้าหากว่าผู้อยู่ไฟกินปลาช่อนแล้ว อาจเป็นเสนียดจัญไรระหว่างแม่กับลูก คือในอนาคตอันใกล้ ลูกกับแม่ก็อาจจะมียันพลัดพรากจากกันก็ได้ ผู้อยู่ไฟจึงไม่กินปลาช่อนโดยเหตุผลดังกล่าวมาแล้ว

นอกจากนี้แม้บางคนอาจเกิดการผิหม้อกรรม หรือมีอาการผิผดผื่นเกิดขึ้นระหว่างการอยู่ไฟ ซึ่งผู้อยู่ไฟมักจะมีอาการเวียนศีรษะ หน้ามืด ตาลาย เป็นลมหมดสติ สาเหตุที่ผิหม้อกรรมเกิดจากหลายสาเหตุ เป็นต้นว่า กินอาหารแสลง เช่น เนื้อวัว ผักไห่ ผักชะอม พักทอง ของหมักดอง ของบูดเน่า ฯลฯ หรืออาจเป็นเพราะได้รับกลิ่นที่มารบกวนอย่างแรง เช่น กลิ่นของผักชะอม กลิ่นควันไฟที่เกิดจากการเผาขยะ และกลิ่นช้าง เป็นต้น

วิธีแก้ไขอาการผู้ที่ผื่นผื่นหรือผื่นยังไม่มียารักษา แต่ชาวบ้านจะใช้ผ้าที่ย้อมด้วยหม้อมีล นำไปนึ่งให้ร้อนแล้วเอามาคลุมศีรษะของผู้ป่วยไว้ ประมาณ ๑๕-๒๐ นาที อาการที่ไม่สบายต่างๆ จะค่อยๆ หายไปในที่สุด

ในขณะที่แม่บางรายอาจเกิดการตกเลือดหรือเลือดออกมากผิดปกติ นานๆ จะปรากฏสักครั้งหนึ่ง โดยที่ในสมัยนั้นยังไม่มีหม้อและยาที่ทันสมัย ชาวบ้านจึงต้องพึ่งยาสมุนไพรโดยหมอยาพื้นบ้านเป็นผู้จัดหาให้ ในกรณีที่มีการตกเลือดหลังจากการอยู่ไฟนั้น คุณยายสง่า แก่นสารี อดีตกรรมการชมรมผู้สูงอายุ โรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราชด่านซ้าย ได้กรุณาบอกชื่อยาในการรักษาอาการดังกล่าว ซึ่งประกอบด้วย

๑. หญ้าไซ	๑	กำมือ
๒. พริกไทย	๗	เม็ด
๓. กระเทียม	๗	กลีบ

สำหรับหญ้าไซนั้นให้เอามาจำนวน ๑ กำมือ แก้วตัดหัวท้ายออก หั่นให้ละเอียดพอสมควร แล้วผสมกับพริกไทย กระเทียม จำนวนดังกล่าว โขลกให้ละเอียด ทำเป็นลูกกลอน (ก้อนกลมๆ) นำมารับประทาน ผู้ที่ตกเลือดหลังอยู่ไฟก็จะหาย

ทารกและเด็กเล็ก: การดูแลเมื่อครั้งวันวาน

ทารกแรกเกิดจากครรภ์ของมารดา เป็นวัยที่อ่อนนุ่มและเปราะบาง เป็นระยะเวลาที่เสี่ยงต่อการเกิดการตายการติดเชื้อ ตลอดจนโรคภัยไข้เจ็บทั้งหลาย ซึ่งมีปะปนอยู่ทั่วไปในที่สุดปรกอบขึ้น เพราะฉะนั้น การดูแลเอาใจใส่เด็กของผู้เป็นบิดามารดา จึงเป็นสิ่งที่สำคัญยิ่ง หากเป็นสมัยปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๕๗) ก็ไม่น่าวิตกกังวลเป็นห่วงเท่าไรนัก เพราะความเจริญในด้านการสาธารณสุขเกี่ยวกับการรับฝากครรภ์ การทำคลอด ตลอดจนการเลี้ยงดูรักษาเด็ก มีวิวัฒนาการอันก้าวหน้าและทันสมัยมาก มีนายแพทย์ พยาบาลผดุงครรภ์ และโรงพยาบาลพร้อมด้วยเวชภัณฑ์ในการดูแลรักษาเด็กอย่างพร้อมมูล

แต่ถ้าหากเราย้อนไปอดีตสมัย ปู่ ย่า ตา ยาย ยังเป็นเด็ก และเป็นหนุ่มเป็นสาวประมาณ ๗๐-๘๐ ปี ที่ผ่านมา การตั้งครรภ์ การฝากครรภ์ การทำคลอด ตลอดจนการเลี้ยงดูเด็กเล็กเด็กแดงจะไม่เป็นอย่างทุกวันนี้ เพราะอย่างยิ่งไม่มีโรงพยาบาล ไม่มีสถานอนามัย ไม่มีแพทย์ พยาบาลผดุงครรภ์ หมอยาที่ใช้ในการรักษาคนที่เจ็บป่วยมีแต่ยาสมุนไพรซึ่งได้แก่ ใบไม้ รากไม้ ต้นผัก ต้นหญ้าที่ขึ้นอยู่ตามป่าเขา ลำเนาไพร หมอพื้นบ้านที่พอจะรู้เรื่องยาสมุนไพรนั้นก็รักษาตามมีตามเกิด ผลของการรักษามีรอดบ้างตายบ้าง เป็นภาพที่ปรากฏให้เห็นจนชินตาในชุมชนลำน่าน

โดยเฉพาะการบริหารทารกและการเลี้ยงดูเด็กเล็กในสมัยก่อนนั้น ทำกันไปตามความรู้ความสามารถของผู้คนในสมัยนั้น และแต่ละท้องถิ่นก็อาจจะผิดแผกแตกต่างกันไปบ้าง ส่วนคนลุ่มน้ำหมันมีวิธีปฏิบัติเกี่ยวกับการเลี้ยงดูเด็กตั้งแต่เริ่มคลอดจนถึงเด็กมีอายุ ๒-๓ ขวบ กล่าวคือ เมื่อเด็กคลอดออกจากครรภ์ของมารดาแล้ว (ทำคลอดโดยหมอชาวบ้าน เรียกว่า หมอตำแย) ตามปกติเด็กที่เกิด

มาใหม่ ๆ มักจะร้องไห้ทันที ถ้าหากเด็กคนใดไม่ร้อง หมอตำแยจะรีบหาผ้ามาพันให้เด็กถูกความเย็นแล้ว
ตื่นตัวและร้องไห้

หลังจากคลอดแล้ว หมอตำแยจะให้ผู้เป็นแม่นั่งบนตั่งหวาย (ตั่งที่สานด้วยหวาย มีรูปทรงกลม
สูงประมาณ ๒๐ เซนติเมตร) หลังพิงกระท่อข้าวปลูกหรือโอ่งน้ำ หรือที่นอนหลายๆ ผืนเทินกัน โดยให้แม่
หลับตาไว้ แล้วหมอตำแยจะช่วยจัดท้อง คล้ำท้อง เขย่าหรือกดท้อง เพื่อให้รกหรือน้องออกมาเร็ว ครั้นรก
ออกมาแล้วหมอตำแยจะหาเส้นด้ายมามัดสายสะดือ โดยมัดให้ห่างจากสะดือเด็กประมาณ ๒-๓ ซัมือ
เสร็จแล้วจะนำหัวขมิ้นที่ล้างให้สะอาด (น้ำที่ต้มพออุ่น) ขำระร่างกายเด็กซึ่งมีเลือดและไขคราบติดอยู่
ตามซอกแขนขา ผม ปาก หู ต้องชำระล้างออกให้หมด

เมื่ออาบน้ำเสร็จแล้วจะนำเด็กไปนอนไว้ในกระดังผัดข้าวที่เตรียมไว้ ใช้เบาะรองพื้น ใช้ผ้าห่ม
ใหญ่ๆ โกงรอบตัวเด็กเพื่อให้เกิดความอบอุ่น ข้างบนผ้าห่มที่โค้ง ใช้ผ้าบางๆ ปิดไว้เพื่อป้องกันยุงหรือ
แมลงที่จะมารบกวนเด็ก เหตุที่เอาเด็กนอนบนกระดังนั้น ผู้เฒ่าผู้แก่หลายคนให้เหตุผลที่ตรงกันว่า
เพื่อให้เป็นที่สังเกตเห็นง่ายว่า ลูกน้อยหรือเด็กที่เกิดใหม่อยู่ ณ ที่ใด นอกจากนี้เมื่อยามที่ต้องการจะ
เคลื่อนย้ายเด็กก็จะจับขอบกระดังโยกย้ายไปมาได้สะดวก รวมทั้งเมื่อเวลาที่จะปลุกเด็กให้ตื่น (ตาม
ประเพณี หากเด็กนอนในกระดังครบ ๓ คืนแล้ว จะมีพิธีปลุก) จะใช้มือเคาะขอบกระดัง ให้กระดัง
สะเทือน เด็กก็จะตื่นง่าย

เมื่อเด็กได้มานอนอยู่ในกระดังแล้ว ตอนนี้ญาติจะหาน้ำที่สะอาดใส่ขันมา เอาเงิน เอาคำ เอา
ปลายเข็ม เอาสมุด ดินสอ ปากกา มาจุ่มลงในน้ำนั้น เมื่อจุ่มแล้วก็ยกออกไว้ แล้วใช้บุยุฝ้ายจุ่มน้ำที่
เตรียมไว้และหยอดใส่ปากเด็ก พร้อมกันนี้ก็พูดว่า “ขอลูกน้อยที่เกิดมาใหม่นี้ จงเป็นผู้มีเงิน มีทอง มี
สติปัญญาเฉียบแหลม มีวิชาความรู้ สามารถอ่านออกเขียนได้เป็นอย่างดี” ถ้าหากเด็กร้องใช้บุยุฝ้ายหรือ
สำลีมาจุ่มน้ำ แล้วบีบน้ำให้เด็กกินทีละน้อยๆ การกระทำเช่นนี้ชาวบ้านเรียกว่า เอาน้ำเงิน น้ำคำ ต้อนรับ
ก่อน เพื่อให้เป็นสิริมงคลแก่ตัวเด็กและแม่ก็ยังไม่มีย่านมให้เด็กกิน จึงให้เด็กกินน้ำเงิน น้ำคำไปพลาง
ก่อน

ส่วนรกที่ตัดจากสายสะดือเด็คนั้น จะนำมาใส่น้ำเต้าลูกใหญ่ๆ ที่แหะข้างด้านหนึ่งแล้วนำไปฝัง
ไว้ใต้บันได แล้วถมให้แน่น ใช้ไม้กระดานหรือก้อนหินทับไว้ เพื่อป้องกัน หนู หมา เป็ด ไก่ มาขุดคุ้ย

ในขณะนี้จะให้ลูกน้อยนอนอยู่บนกระดังจนครบ ๓ คืนแล้ว ญาติจะไปขอร้องผู้หลักผู้ใหญ่หรือผู้
เฒ่าผู้แก่คนหนึ่งซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของคนในละแวกนั้นมาทำการปลุกเด็ก การปลุกเด็กต้องบอก
ระหว่างที่เด็กหลับอยู่ มีวิธีทำก็คือ ผู้ปลุกจะใช้มือเคาะที่ขอบกระดังพร้อมกับพูดว่า “ลูก ลูก ลูก” ถ้าเด็ก
นั้นเป็นผู้ชาย ผู้ปลุกจะพูดต่อไปว่า ลูกไปทำมาหากิน ทำไร ทำนา ไปหาจอบ หาเสียม หามือค หาพั่ว ไป
ค้า ไปขาย ไปเป็นเจ้าเป็นนาย (ข้าราชการ) ถ้าเป็นลูกผู้หญิง จะพูดว่า รีบลูกไปรับลูกไปหาหูก หาฝ้าย
หาอ้ว หาหลา ลูกขึ้นมาทำอยู่ทำกิน ขณะนั้นเด็กจะตื่นและร้องไห้ แม่ก็จะเอาลูกมาอุ้มนมหรือเอาน้ำให้
กิน

ต่อจากนี้แม่จะจัดหาที่นอนให้ใหม่ ไม่ต้องนอนบนกระดังอีกต่อไป โดยจะจัดหาเบาะไว้ให้เด็กนอนอยู่ใกล้ๆ แม่ และถ้าหากแครงที่แม่ใช้นอนในการอยู่ไฟกว้างขวางพอ จะให้เด็กนอนบนแครงด้วย หลังจากนั้นแม่จะตั้งใจอยู่ไฟ โดยการอาบน้ำร้อน กินน้ำร้อน ต่อมาสัก ๒-๓ วัน นมของแม่จะเต่งตึงขึ้น แสดงว่าแม่มีน้ำนมให้ลูกกินแล้ว แม่จะอุ้มลูกและให้ลูกดูดนมแม่ ถ้าเป็นแม่ใหม่หรือลูกคนแรก น้ำนมจะออกมาช้าหน่อย แต่ถ้าเป็นลูกคนต่อๆ มา น้ำนมของแม่จะออกเร็วขึ้น ภายในเวลา ๒-๓ วัน แม่จะมีน้ำนมให้ลูกดื่มกินอย่างเพียงพอ

ขณะที่แม่อยู่ไฟจะเอาใจใส่ดูแลลูกน้อย จัดที่นอน คือ เบาะ ผ้าอ้อม ผ้าห่มให้สะอาด มิให้มดหรือแมลงมาไต่ตอม อาบน้ำให้ลูกน้อยอย่างน้อยวันละครั้ง ถ้าเด็กตื่นนอนและร้องไห้ แม่จะเอาลูกดูตมนม การให้ลูกดูตมนมทำนุบำรุงให้เอาลูกดูตมนมโดยการสลับเปลี่ยนข้างกัน คือข้างซ้ายบ้าง ข้างขวาบ้างให้สลับเสมอกัน ไม่ให้ลูกดูตมนมแต่เพียงข้างหนึ่งเป็นประจำ เพราะจะทำให้เต้านมของแม่โตไม่เท่ากัน เต้านมข้างที่ถูกดูตมมากมักจะโตกว่าอีกข้างหนึ่ง ครั้นเมื่อลูกหย่านมหรือออกนมแล้ว แม่อาจจะเสียใจภายหลังเพราะเต้านมโตไม่เท่ากัน เรื่องนี้ผู้เป็นแม่จะต้องระมัดระวังเป็นพิเศษจะต้องป้องกันไว้ก่อน จะมาแก้ไขภายหลังไม่ได้

อาหารการกินของทารกหรือลูกน้อยในระยะที่แม่อยู่กรรมคำเดือนนี้ ส่วนมากแม่จะให้กินนมแม่เท่านั้น ไม่มีนมมีเนยมาเสริมแต่อย่างใด แต่อาจจะมีการขาย ซึ่งนานๆ อาจจะมีสักคนหนึ่ง คือเมื่อเด็กกินนมแม่แล้วแต่ยังร้องให้อยู่ คุณคล้ายๆ กับว่าเด็กกินอาหารไม่อิ่ม แม่ก็จะเอาข้าวเหนียวมาเคี้ยวป้อน ตั้งแต่ยังอยู่หม้อกรรมก็มี

พอแม่พ้นจากการอยู่ไฟ เด็กก็โตขึ้นมาบ้าง แม่ก็จะเอาข้าวมาบ้อนในเวลากลางวัน วันละครั้ง หรือ ๒ ครั้ง ส่วนในเวลากลางคืนจะให้ลูกดูตมนมแม่อย่างเดียว ข้าวที่ใส่ป้อนลูกน้อยนั้นแม่จะเอาข้าวเหนียวที่นึ่งสุกแล้วมาเคี้ยวให้ละเอียดผสมเกลือเล็กน้อย บางรายจะเคี้ยวข้าวผสมกล้วยน้ำว้าสุก เสร็จแล้วเอาใบตองกล้วยดิบหรือกล้วยน้ำว้า หรือถ้าจะให้ดีก็เอาใบเป่า เลือกเอาเฉพาะใบใหญ่ๆ งามๆ สัก ๒-๓ ใบวางซ้อนกัน เคี้ยวข้าวใส่ให้มากพอประมาณว่าให้ลูกกินอิ่ม เสร็จแล้วนำเอามกไปย่างไฟให้สุก ยกออกแล้วปล่อยให้เย็นจึงนำมาป้อนลูก ลักษณะการป้อนข้าวลูกส่วนมากแม่จะนั่งเหยียดขาทั้งสองข้าง ถลกผ้าถุงขึ้นเหนือเข่า แล้วเอาลูกน้อยนอนระหว่างขาทั้งสอง หันหัวลูกน้อยขึ้นพาดหัวเข่าแม่ เอาผ้าอ้อมหรือผ้าห่มผืนเล็กๆ มาปกปิดหน้าท้องของเด็กไว้ แล้วก็หยิบข้าวที่หมกสุกแล้วใส่ปากลูกทีละน้อย เอาข้าวใส่ปากน้ำใสด้วยโดยระวังให้ข้าวกับน้ำผสมกันดี ไม่ข้นหรือเหลวจนเกินไป ลูกก็จะค่อยๆ กลืนและค่อยๆ ป้อนไปจนลูกอิ่มแล้วก็พอ การป้อนข้าวเคี้ยวอย่างนี้แม่จะทำอยู่จนลูกมีอายุประมาณ ๕-๖ เดือน (ขณะนั้นลูกจะนั่งแล้ว)

ต่อจากนั้นแม่ก็จะป้อนด้วยข้าวสุกเคี้ยวผสมอาหาร เช่น ไข่ เนื้อสัตว์ เนื้อปลา โดยไม่ต้องนำไปหมกไฟ ส่วนน้ำดื่มก็ฝึกให้เด็กกินน้ำจากขันหรือแก้ว และการให้อาหารเด็กดังกล่าว ในวันหนึ่งๆ แม่จะให้อาหาร ๓ มื้อ คือ เช้า กลางวัน และเย็น ในระยะนี้ควรป้อนข้าวและให้กินนมแม่สลับกันไปจนกว่า

ลูกอายุได้ ๑ ขวบ จึงให้ลูกหย่านมหรือออกนมแม่ แต่เด็กบางคนไม่ยอมออกและยังคงกินนมแม่ไปจนถึงอายุได้ ๒ ปีก็มี

การนอนของลูกน้อยเป็นสิ่งที่แม่ต้องเอาใจใส่มากเหมือนกัน ในเวลากลางคืนแม่จะเอาลูกน้อยนอนข้างๆ แม่ เมื่อลูกตื่นขึ้นและร้องไห้แม่ก็จะให้ลูกดูดนมทันที เพราะฉะนั้นจะเห็นว่าขณะที่แม่เลี้ยงลูกอ่อนๆ นั้น แม่ก็ต้องทนระกำลำบากต้องอดตาหลับขับตานอน ร่างกายของแม่ในระยะนั้นจะไม่สมบูรณ์เท่าที่ควร ในเวลากลางวัน แม่จะให้ลูกนอนในอู่หรือเปล โดยใช้ผ้าขาวม้าผืนใหญ่ๆ ผูกปลายทั้งสองข้างติดกับเสาให้สูงพอประมาณ ใช้ไม้หรือหมอนถ่างยันหัวท้าย แล้วให้ลูกนอนอยู่ในอู่หรือเปลผ้า นั้น แม่ก็ไกวลูกไปข้างๆ ทำงานไปบ้าง ปากของแม่ก็เห่กล่อมไปพลางเพื่อให้ลูกหลับสนิท จำกล่อมหรือเห่ นั้นส่วนมากมักจะใช้คำว่า “อือ-อือ” ลากเสียงยาวๆ และใช้เวลานานจนกว่าลูกจะหลับสนิท บางคนก็ว่าเป็นกลอนยาวๆ เช่น

“นอนอู่ผ้า หลับสาเดอ แม่ซิกข์ม นอนอู่แก้ว หลับแล้ว แม่ซิไกว”

“แม่ไปให้ (ไร่) เอาข้าวบ้ายไซ (ไซยัดได้) มาหา แม่ไปนา เอาข้าวบ้ายปลา มาบ่อน นอนสาหล้า หลับตาแม่สิกล่อม”

“หลับตาสาเดอ เจ้าอย่าแอ้ว (ร้องไห้อดอ้อน)”

หรือ “อือ-อือ-อือ-อือ” เป็นต้น

การกล่อมลูกน้อยนั้นต้องทำเสียงยาวๆ ซ้ำๆ ทั้งนี้เพื่อให้ลูกหลับสนิทและอึดตา ตื่นขึ้นมาจะสดชื่น ไม่ร้องไห้ ถ้าหลับน้อยหรือหลับไม่พอตา เด็กจะร้องไห้อย่างรำคาญ เมื่อลูกตื่นขึ้นทุกครั้ง แม่ก็จะอาบน้ำและป้อนข้าวเป็นประจำ

ครั้นเมื่อลูกโตขึ้นอายุประมาณ ๗-๘ เดือน เด็กจะเริ่มคลาน ตอนนั้นแม่จะต้องระมัดระวังเป็นพิเศษ เผลอไม่ได้ เพราะเด็กอาจจะคลานไปตกร่องตกรือนทำให้เด็กได้รับอันตรายหรือบาดเจ็บ หรือบางทีก็คลานไปหยิบอะไรต่อมิอะไรใส่ปาก หรือไปจับสิ่งสกปรก บางทีก็ไปจับเอาไฟจนเจ็บปวดก็มี บางทีก็ไปทำลายข้าวของให้เสียหายก็มี

เมื่อเด็กโตขึ้นอายุประมาณ ๑ ขวบ หรือมากกว่านั้นเล็กน้อย เด็กก็จะหัดเดินสะเปะสะปะ สมัยก่อนพ่อแม่มักจะทำที่หัดเดินให้ลูกที่ลานบ้าน ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “ไม้หัน” หรือ “ไม้หมุน” ทำเสร็จแล้วก็ให้เด็กจับไม้คานที่ยื่นออกมา แล้วลูกค่อยๆ เดินไป ไม้ก็จะหมุนเวียนเป็นวงกลมไปรอบๆ ทั้งนี้เพื่อให้เด็กพวยพุ่งหัดเดินไปซ้ำๆ จนกว่าจะเดินเองได้ ทั้งนี้แม่จะต้องคอยดูแลระมัดระวังอย่างใกล้ชิดด้วย เพราะบางทีมือของเด็กอาจจะหลุดจากไม้คาน หกล้มเจ็บปวดได้

โรคที่มักเกิดกับเด็กตั้งแต่คลอดจนถึงประมาณ ๑ ขวบ มักจะมีโรคไข้เหลือง ไข้ดำ ตัวเหลือง มีขี้ตามากผิดปกติ ขอบร้องไห้ในตอนเย็นหรือหัวค่ำ ซึ่งเรียกกันว่าเด็กเป็น “ปี่” หรือบางแห่งเรียกว่าเป็น “กำพัน” โรคอีกอย่างหนึ่งคือโรคท้องขึ้น ท้องเฟ้อ ซึ่งเรียกกันในสมัยนั้นว่า เป็น “ท้องแซ” การที่เด็กป่วยเป็นกำพัน หรือเป็นปี่ หรือเป็นท้องแซ ส่วนมากจะรักษาโดยไปตามหมอชาวบ้านมาเปาโดยใช้คาถาที่ได้

รำเรียนมาแล้ว หรือบางทีก็ไปหาว่านโพลบ้าง มหาหิงบ้าง มาฝนหินผสมกับน้ำพอประมาณ แล้วใช้ทาบริเวณท้องเด็ก หรือทารอบๆ สะดือ (ห้ามทาตรงสะดือ) การรักษาโดยวิธีดังกล่าว เด็กบางคนก็หาย บางคนก็ไม่หายหรือหายช้า บางรายที่เป็นหนักๆ รักษาไม่หายล้มตายไปบ้างก็มี แต่ก็มีเป็นจำนวนน้อย

สำหรับเด็กที่เป็นแผลหรือผื่นคัน ยาที่ใช้รักษาในสมัยนั้นก็คือหัวขมิ้น คือชาวบ้านมักใช้หัวขมิ้นมาฝนกับหินหรือเอามาตำใช้น้ำผสมเล็กน้อย แล้วนำมาทาให้ทั่วร่างกายเด็กภายหลังจากการอาบน้ำแต่ละครั้ง ส่วนมากได้ผลดี คือหายจากโรคดังกล่าวแทบทุกราย ทั้งนี้เพราะสมัยก่อนยังไม่มีแป้งที่จะนำมาโรยอย่างเช่นในปัจจุบัน

เพราะฉะนั้นคนโบราณมักจะปลุกขมิ้นและว่านโพลไว้หลังบ้านแทบทุกครัวเรือน เพราะเห็นว่าเป็นสิ่งจำเป็นที่จะต้องใช้ทำยาดังกล่าว นอกจากนี้ขมิ้นยังใช้ผสมการปรุงอาหารได้ด้วย

จึงเห็นได้ว่าการคลอดลูกเป็นสิ่งที่คนท้องถิ่นให้ความสำคัญมากที่สุด มีขั้นตอนและกระบวนการที่ซับซ้อน สามารถอธิบายได้ถึงการดูแลสุขภาพกายและจิตได้เป็นอย่างดีดังที่กล่าวไว้ข้างต้น ซึ่งแตกต่างจากการแพทย์ปัจจุบันที่เน้นเฉพาะการดูแลสุขภาพกายอย่างเดียว อย่างไรก็ตามความผิดพลาดที่เกิดจากการคลอดลูก เช่น แม่หรือลูกเสียชีวิต จะมีอัตราตายค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับปัจจุบัน เนื่องจากเทคนิคการทำให้ปราศจากเชื้อโรคระหว่างการคลอดยังไม่ดีพอ ถือเป็นสิ่งที่ทำให้คนท้องถิ่นและครอบครัวมีความกังวลใจในเรื่องนี้เป็นอย่างมาก จึงทำให้ท้องถิ่นได้พัฒนาวิธีการคลอดและการถ่ายทอดให้กับคนรุ่นหลังเป็นอย่างดี

ส่วนการพึ่งบริการจากรัฐนั้น จะมีสุขศาลาให้บริการใน พ.ศ. ๒๔๘๔ โดยมีเจ้าหน้าที่ ๒ คน และให้บริการฉีดวัคซีนป้องกันโรคมีดบาด และดูแลการคลอดที่มีปัญหา แต่ชาวบ้านยังนิยมคลอดที่บ้านโดยหมอดำแย แต่สามารถช่วยแก้ปัญหาที่เกิดจากการคลอดลูกได้ดีขึ้น นอกจากนี้ยังสามารถดูแลสุขภาพพยาบาลโรคติดต่อได้บ้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งโรคอุจจาระร่วง เพราะถ้าหมู่บ้านไหนเป็นแล้วจะแพร่กระจายอย่างรวดเร็ว จนถึงกับทำให้เสียชีวิตเป็นจำนวนมากได้ เนื่องจากท้องถิ่นส่วนมากบริโภคน้ำจากธรรมชาติ และยังไม่ตระหนักถึงการบริโภคน้ำที่สะอาด และเจ้าหน้าที่ที่ให้บริการมาจากตัวจังหวัด นอกจากนี้ยังมีการคัดเลือกคนในท้องถิ่นไปเรียนเรื่องการผดุงครรภ์และกลับมาดูแลคนท้องถิ่นเอง ชาวบ้านต้องเสียค่าใช้จ่ายในการรักษาพยาบาลเองเป็นส่วนใหญ่ ยกเว้นเรื่องวัคซีน เนื่องจากงบประมาณที่ได้มามีจำนวนจำกัด และบางครั้งพบว่าเจ้าหน้าที่สุขศาลาเปิดให้บริการส่วนตัว เนื่องจากเงินเดือนหรือค่าตอบแทนมีน้อยและไม่เพียงพอ

ปี พ.ศ. ๒๔๙๗ ได้ยกฐานะสุขศาลาเป็นสถานอนามัยชั้นสอง มีบุคลากรประมาณ ๕ คน แต่ยังไม่มีการแพทย์ประจำ สามารถให้บริการที่สถานอนามัยได้มากขึ้น

ความสัมพันธ์ระหว่างสุขศาลาและสถานอนามัยชั้นสองกับท้องถิ่นเป็นไปด้วยดี ถ้อยทีถ้อยอาศัย เมื่อมีผู้ป่วยเสียชีวิต ไม่มีการร้องเรียน และมักจะเสียชีวิตที่บ้าน

การดูแลสุขภาพช่วงปี พ.ศ. ๒๕๐๐-๒๕๓๐

การพึ่งตนเองของท้องถิ่นมีรูปแบบที่หลากหลายมากขึ้น เช่น มีความเชื่อว่ายาแผนปัจจุบันสามารถรักษาโรคได้หายขาดและทันใจ จึงพบเห็นรถขายยาเร่จากท้องถิ่นอื่นเข้ามาชักจูงให้ซื้อ โดยอาศัยการฉายภาพยนตร์กลางแปลง ซึ่งในช่วงดังกล่าว ไฟฟ้าและโทรทัศน์ยังไม่เข้ามาแพร่หลาย และยาที่ขายส่วนมากเป็นพวกยาด่ายพยาธิ ยาแก้ปวด ยาใส่แผลสด และยารักษาโรคพื้นๆ เป็นต้น

โดยเฉพาะเทคนิคการขายยาด่ายพยาธิ จะอาศัยการเล่นกลเข้ามาประกอบทำให้ชาวบ้านหลงเชื่อ รถขายเร่จะเข้ามาหลังฤดูเก็บเกี่ยว โดยอาศัยพื้นที่ของวัดและโรงเรียนตามหมู่บ้านต่างๆ เป็นสถานที่ขายยาและจัดการแสดง และจะมาเป็นประจำทุกปีในช่วงเวลาเดียวกัน รวมทั้งยังมีหมอเถื่อนซึ่งเป็นคนท้องถิ่นที่พอมีความรู้ทางการแพทย์บ้าง เช่น การฉีดยา การเย็บแผล การทำฟัน การลอกต้อกระจก บางคนเป็นทหารเสนารักษ์ บางคนได้ความรู้จากแพทย์สนามคณะมิวนิสต์ โดยที่จะมีเครื่องมือทางการแพทย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งยาฉีดยา ผู้ป่วยส่วนมากเป็นโรคไข้ไม่ทราบสาเหตุ ไข้มาลาเรีย และโรคติดต่อ เมื่อผลการรักษาออกมามักเป็นที่พึงพอใจของชาวบ้าน จะมีการบอกต่อกันอย่างรวดเร็ว และบางครั้งหมอเถื่อนที่เข้ามาได้มีครอบครัวที่ด้านซ้าย

นอกจากนี้ยังเริ่มมีร้านขายยาแผนปัจจุบัน จำหน่ายยาให้กับคนในท้องถิ่นแล้ว สิ่งที่น่าสังเกตคือ ยังมีชาวบ้านจากประเทศลาวเข้ามาซื้อยาอีกด้วย และพบว่ามีการจัดยา จำหน่ายยาเป็นชุดๆ เพื่อแก้ปัญหาการปวดข้อปวดหลัง

ส่วนการคลอดลูกยังพึ่งพาหมอตำแยเหมือนเดิม แต่หมอพื้นบ้านที่ใช้สมุนไพรเริ่มมีบทบาทน้อยลง และความเชื่อสาเหตุของความเจ็บป่วยค่อยๆ เปลี่ยนไป ประกอบกับสภาพป่าไม้เริ่มลดลง วิธีการดำรงชีวิตได้รับอิทธิพลจากท้องถิ่นอื่นมากขึ้น เนื่องจากมีการติดต่อสื่อสารกับท้องถิ่นอื่นมากขึ้น เพราะการคมนาคมดีขึ้น และคนท้องถิ่นด้านซ้ายได้มีโอกาสไปศึกษาต่อในตัวเมืองมากขึ้น เช่น พิษณุโลก เพชรบูรณ์ และเลย เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีข้าราชการจากท้องถิ่นอื่นเข้ามาปฏิบัติงานในด้านซ้ายมากขึ้นเช่นกัน โดยเฉพาะทหารและตำรวจที่เข้ามาต่อสู้กับคอมมิวนิสต์

ผลของการพัฒนาดังกล่าว ทำให้ความรู้ในการดูแลสุขภาพตนเองของท้องถิ่นที่เป็นความเชื่อ เช่น สมัยก่อนเริ่มเปลี่ยนไป คือ ชาวบ้านหันมาให้ความสำคัญกับการดูแลสุขภาพที่อาศัยความรู้ทางการแพทย์แผนปัจจุบันมากขึ้น แต่ก็ยังไม่ได้รับการพัฒนาดีพอ

ส่วนการให้บริการของสถานบริการสาธารณสุขนับว่าเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างมาก มีการสร้างสถานอนามัยขึ้นหนึ่ง มีเจ้าหน้าที่ประจำประมาณ ๒๐ คน และมีแพทย์มาประจำ ๑ คน ให้บริการที่สถานอนามัยมากขึ้นอีก เช่น ผ่าตัดเล็ก การรักษาบาดแผล กระจกหัก โรคติดต่อต่างๆ และยังออกให้บริการนอกสถานอนามัยได้อีกด้วยเกี่ยวกับการคลอดลูก สามารถทำให้ท้องถิ่นมีความศรัทธามากขึ้น บุคลากร

ส่วนมากมาจากตัวจังหวัด มีงบประมาณมากขึ้น แต่ชาวบ้านยังต้องช่วยจ่ายค่ารักษาพยาบาล ยกเว้นในกรณีที่ไม่มีจริงๆ สามารถยกเว้นค่ารักษาพยาบาลได้ แต่ยังไม่มียระบบประกันสุขภาพที่ชัดเจน

ในขณะที่ค่าตอบแทนสำหรับบุคลากรมากขึ้น ด้วยเหตุนี้จึงทำให้คนท้องถิ่นหลายคนเริ่มสนใจส่งลูกหลานไปเรียนเกี่ยวกับการแพทย์และสาธารณสุขมากขึ้น

ปี พ.ศ. ๒๕๒๐ อำเภอด่านซ้ายอยู่ในพื้นที่ที่มีการสู้รบระหว่างทหารฝ่ายรัฐบาลกับคอมมิวนิสต์ จึงได้รับการคัดเลือกให้ตั้งโรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราช อันเป็นผลพวงของนโยบายของภาครัฐที่ต้องการจะทำให้ชาวบ้านที่อยู่ในท้องถิ่นดังกล่าวมีความศรัทธาต่อรัฐบาล เป็นส่วนหนึ่งของสงครามแย่งชิงประชาชน บริการพื้นฐานหลายอย่างมาพร้อมๆ กัน เช่น ไฟฟ้า ถนนลาดยางใช้ได้ทุกฤดูกาลติดต่อกับจังหวัดเลย เพชรบูรณ์ พิษณุโลก เป็นต้น ทำให้คุณภาพในการบริการประชาชน การเข้าถึงดีขึ้นมาก ชาวบ้านนิยมมาคลอดลูกที่โรงพยาบาล โรคติดเชื้อมีน้อยลง สามารถรักษาให้นายขาดได้อย่างรวดเร็ว การผ่าตัดใหญ่ เช่น ไล้ติ่งอักเสบ ผ่าท้องคลอด กระเพาะทะลุ สามารถดำเนินการได้ที่โรงพยาบาลสมเด็จพระยุพราชด่านซ้าย ซึ่งภาวะดังกล่าวทำให้ผู้ป่วยเสียชีวิตน้อยลง ต่อมามีการสร้างสถานอนามัยตามตำบลต่างๆ ให้บริการสุขภาพขั้นพื้นฐาน มีระบบการให้ภูมิคุ้มกันโรคที่ดีขึ้น

จากบริการที่รัฐบาลได้พัฒนาอย่างก้าวกระโดดในอำเภอด่านซ้าย ทำให้ชาวบ้านมีความศรัทธาต่อระบบบริการที่รัฐจัดให้เป็นอย่างมาก และเอาใจใส่ต่อการดูแลสุขภาพของตนเอง หมอตำแยและหมอพื้นบ้านเริ่มมีบทบาทลดลง

การดูแลสุขภาพหลังปี พ.ศ. ๒๕๓๐

ปัจจุบันหรือหลังปี พ.ศ. ๒๕๓๐ เป็นต้นมา การพึ่งตนเองของชาวบ้านน้อยลง ความรู้ในการดูแลสุขภาพไม่ได้รับการสานต่อจากรุ่นปู่ย่าตายาย โดยเฉพาะวิถีชีวิตที่สอดคล้องกับธรรมชาติ ได้ถูกละเลย เมื่อมีความเจ็บป่วยก็มักจะใช้บริการร้านขายยา และมีความเชื่อว่าสุขภาพที่ดีจะต้องได้รับการรักษาพยาบาลที่ดี ดังนั้นชาวบ้านจึงละเลยที่จะปฏิบัติตนให้มีสุขภาพดี เพราะมีความเชื่อว่าถ้าสุขภาพเสียก็สามารถใช้บริการของรัฐก็ได้

สมัยนี้หมอเถื่อนได้พัฒนาปรับเปลี่ยนรูปแบบ เช่น ยังมีการออกฉีดยาและทำฟันปลอม เป็นต้น ส่วนในท้องที่ทุรกันดาร ระบบธุรกิจขายตรงที่เกี่ยวกับสุขภาพเริ่มเข้ามาในท้องถิ่นที่มีรายได้เพิ่มขึ้น ทั้งหมดเป็นเพราะว่ากระบวนการสืบทอดความรู้ การประยุกต์ใช้ความรู้ การเรียนรู้ของคนในท้องถิ่นต่อกระแสการติดต่อจากภายนอกไม่ได้รับการจัดระบบที่ดีพอจากคนในท้องถิ่น เพราะส่วนใหญ่จะมีเจ้าหน้าที่รัฐเป็นผู้ดำเนินการขึ้นาและจัดการเกี่ยวกับสุขภาพ โดยขาดการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น

การใช้บริการมีมากขึ้น โดยที่รัฐบาลเป็นผู้ขึ้นนำทั้งสิ้น มีการพัฒนาระบบหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า ที่ต้องการจะเห็นชาวบ้านเข้าถึงระบบบริการอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม มีการจัดสรรเงินให้กับโรงพยาบาลและสถานอนามัยมากขึ้น ทำให้ชาวบ้านที่ด้อยโอกาสบางกลุ่มไม่ต้องเสียค่ารักษาพยาบาล คุณภาพในการรักษาพยาบาลทำได้ดีขึ้น อัตราการตายของมารดาและทารกน้อยลงมาก โรคติดต่อที่สำคัญๆ เช่น ไข้มาลาเรียก็พบน้อยลง แต่จะพบผู้ป่วยอุบัติเหตุ และโรคเอดส์ โรคมะเร็ง โรคหัวใจ เพิ่มขึ้น โรงพยาบาลได้รับงบประมาณมากขึ้นเพื่อมาขยายพื้นที่บริการและครุภัณฑ์ที่ทันสมัย

ชาวบ้านเริ่มมีความรู้มากขึ้นในการใช้บริการ ด้วยการคมนาคมและการสื่อสารที่ดีขึ้น ทำให้ได้รับข้อมูลข่าวสารมากขึ้น การใช้บริการถูกกระตุ้นด้วยการโฆษณา บางครั้งการเจ็บป่วยเพียงเล็กน้อยก็ไปใช้บริการกับแพทย์เฉพาะทางในโรงพยาบาลขนาดใหญ่

ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านและสถานบริการเปลี่ยนไป ชาวบ้านมีความคาดหวังต่อโรงพยาบาลมากขึ้นและนำไปสู่การฟ้องร้องง่ายขึ้นในกรณีที่ให้บริการไม่ถูกใจ

บทที่ ๖

ประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อ

ศาสนาและความเชื่อที่สำคัญของคนในลุ่มน้ำห้วยน้ำค้อ การนับถือพุทธศาสนาควบคู่ไปกับการนับถือผีหรือการนับถือผี ดังเห็นได้จากขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ของชุมชน เช่น ความเชื่อเรื่องผีต่างๆ ความเชื่อเจ้าพ่อกวน และเจ้าแม่ นางเทียม เป็นต้น ขณะเดียวกันก็มีงานบุญประเพณีที่มีลักษณะเฉพาะของแต่ละชุมชนที่สัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ เช่น งานไหว้ภู่อังล้งของบ้านนาเวียงและงานไหว้ภูผาแดงของบ้านนาหอ เป็นต้น ส่วนประเพณีสำคัญทางพุทธศาสนาจะร่วมกันจัดที่วัดประจำชุมชนของตนเอง

วัดและชุมชน

ด้านความเชื่อทางพุทธศาสนาของคนในลุ่มน้ำห้วยน้ำค้อจะมีวัดประจำหมู่บ้าน เป็นศูนย์กลางของชุมชนประกอบพิธีกรรมต่างๆ วัดที่สำคัญของชุมชนมีดังนี้

วัดโพธิ์ชัย

วัดโพธิ์ชัยตั้งอยู่ในหมู่ที่ ๓ ตำบลด่านซ้าย อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย มีอาคารเสนาสนะประกอบด้วยอุโบสถ อาคารคอนกรีต ปูนี้อยู่ใต้ถุนมีพระประธานขนาดใหญ่ หน้าตักกว้าง ๒ เมตร สูง ๓ เมตร สร้างด้วยปูน พระธาตุเจดีย์ศรีสองรักจำลอง ก่ออิฐถือปูน หน้าตักกว้าง ๓.๗๕ เมตร สูง ๑๕ เมตร

ตามประวัติวัดโพธิ์ชัยตั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๕ ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๐ ชาวบ้านช่วยกันปราบพื้นที่ซึ่งเป็นรูปเนินคล้ายจอมปลวกที่มีเรื่องเล่าว่าเป็นขุยของพญานาค จึงตั้งชื่อวัดว่า วัดโพธิ์ชัย ส่วนชาวบ้านเรียกว่าวัดโพธิ์ ถือเป็นวัดคู่บ้านคู่เมืองของอำเภอด่านซ้าย ซึ่งจัดให้มีการทำบุญเทศน์มหาชาติในเดือน ๗ ชาวบ้านเรียกกันว่าบุญหลวง ในงานจะมีผีตาโขนใหญ่ผิวเมี่ยง ๑ คู่ และผีตาโขนเล็กนับร้อยมาเล่นในงานจึงมีการแห่ผีตาโขน โดยจัดเป็นประเพณีแห่ผีตาโขนเป็นประจำทุกปี การบริหารและการปกครอง มีเจ้าอาวาสท่านที่ทราบนามคือ

รูปที่ ๑ พระชา พ.ศ. ๒๔๐๖-๒๔๒๖

รูปที่ ๒ พระแดง พ.ศ. ๒๔๒๗-๒๔๓๖

รูปที่ ๓ พระบุบผา พ.ศ. ๒๔๓๗-๒๔๕๒

รูปที่ ๔ พระขาว พ.ศ. ๒๔๖๓-๒๔๘๓

รูปที่ ๕ พระครูชำนาญคนานุกิจ พ.ศ. ๒๔๘๔-๒๔๘๙

รูปที่ ๖ พระสอน พ.ศ. ๒๔๘๙-๒๔๙๑

รูปที่ ๗ พระครูสุนทรวิจิตร ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๒ เป็นต้นมา

การศึกษามีโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม เปิดสอน พ.ศ. ๒๔๗๐ นอกจากนี้มีหอสมุด
สร้าง พ.ศ. ๒๕๒๘

วัดโพธิ์ศรี

วัดโพธิ์ศรีบ้านนาเวียง ตั้งอยู่หมู่ที่ ๑๒ บ้านนาเวียง ตำบลด่านซ้าย อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย มี
พื้นที่ประมาณ ๓ ไร่ ๓ งาน ปัจจุบันมีพระจำพรรษาอยู่ ๒ รูป คือเจ้าอาวาส ๑ รูป และพระลูกวัด ๑ รูป

ประวัติความเป็นมาของวัดโพธิ์ศรีบ้านนาเวียง เริ่มก่อตั้งขึ้นสมัยก่อสร้างองค์พระธาตุศรีสองรัก
เริ่มแรกได้ก่อตั้งเป็นสำนักสงฆ์ โดยมีชาวบ้านเวียงจันทร์เป็นผู้ก่อตั้ง ต่อมาภายหลังมีการปรับปรุง
เปลี่ยนแปลงให้มาเป็นวัด ต่อจากนั้นมีการสร้างกุฏิขึ้น ๑ หลัง ซึ่งไม่หลังใหญ่สร้างอยู่ติดริมแม่น้ำหมัน
และต่อมาย้ายมาสร้างทางทิศใต้ พร้อมกับก่อสร้างโบสถ์ขึ้นอีก ๑ หลัง ซึ่งการสร้างโบสถ์ในสมัยนั้น
สร้างด้วยฝาไม้ และในปี พ.ศ. ๒๕๓๗ มีการบูรณะซ่อมแซมจากฝาไม้ก็เปลี่ยนมาเป็นก่อกำแพงปูนขึ้น
ซึ่งมีความแข็งแรงและดีกว่าเดิม

หลายปีต่อมาได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงจากสำนักสงฆ์มาแต่งตั้งเป็นวัด ชื่อวัดโพธิ์ศรีบ้านนา
เวียง มีหลวงตาห้ำเป็นภิกษุดูแลและบริหารงานวัดพร้อมกับพระลูกวัด คือหลวงตาสมบุญ หลวงตา
น่าน และในปี พ.ศ. ๒๕๑๕ หลวงตาห้ำได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาส และในช่วงที่เป็นเจ้าอาวาสอยู่
นั้นได้มีการสร้างกุฏิขึ้นอีก ๒ หลัง เพื่อไว้ให้พระและสามเณรเข้ามาพักและจำพรรษาอยู่ที่วัด ปีต่อมาได้
สร้างศาลาการเปรียญขึ้นอีก ๑ หลัง

ปัจจุบันชาวบ้านและพี่น้องจากบ้านใกล้เคียงได้ช่วยกันก่อสร้างจนแล้วเสร็จ ซึ่งทางวัดไม่ได้ใช้
งบประมาณจากทางราชการแต่อย่างใด และในปี พ.ศ. ๒๕๓๙ หลวงตาห้ำได้มรณภาพ พระสมบุญก็
ขึ้นมารับช่วงต่อจากเจ้าอาวาส

พระสมบุญขึ้นมารับบริหารวัดได้ไม่นานก็ออกจากวัดไปจำพรรษาอยู่ที่วัดในอำเภอมืองเลย
ต่อจากนั้นทางวัดร่วมกับชาวบ้านในหมู่บ้านได้แต่งตั้งหลวงตาน่าน (พระอนันต์ขึ้นมารับรักษาการแทนอยู่ที่
วัดโพธิ์ศรีบ้านนาเวียง ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๓๙-๒๕๔๓)

ปี พ.ศ. ๒๕๔๓ หลวงตาน่านได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสอยู่ที่วัด และในช่วงที่หลวงตา
น่านเป็นเจ้าอาวาสได้มีการพัฒนาวัดอยู่เป็นลำดับ มีการสร้างกุฏิขึ้น ๒ หลัง ศาลาเนกประสงค์ ๒ หลัง
และได้สร้างซุ้มประตูโค้ง สร้างหอระฆัง สร้างโรงครัว สร้างเมรุ โดยทางวัดไม่ได้ใช้งบประมาณจากทาง
ราชการแต่อย่างใด งบประมาณที่ใช้ในการก่อสร้าง ทางวัดได้ร่วมมือร่วมแรงใจและกำลังทรัพย์จากที่
น้องในหมู่บ้านและหมู่บ้านใกล้เคียง และพี่น้องที่ไปทำงานในกรุงเทพฯ-สมุทรสาคร ได้ร่วมกันจัดตั้งผ้าป่า
สามัคคีขึ้นเพื่อถวายเป็นบุญที่วัด

วัดโพธิ์ศรี วัดประจำหมู่บ้านนาเวียง

ปัจจุบันวัดมีพระอยู่ ๒ รูป คือมีเจ้าอาวาส ๑ รูป คือพระอนันต์ และพระลูกวัด ๑ รูป นอกจากนี้การบริหารงานต่างๆ ในวัดจะร่วมมือกับผู้ใหญ่บ้าน องค์การบริหารส่วนตำบล คณะกรรมการหมู่บ้าน และพี่น้องชาวบ้านมีส่วนร่วมกันบริหารจัดการให้โปร่งใส เพื่อให้ผู้บริจาคเงินมาทำบุญที่วัดโพธิ์ศรีแห่งนี้ได้รู้ได้เห็น ว่า ทางวัดได้นำเงินทำบุญทุกบาททุกสตางค์มาทำนุบำรุงในด้านศาสนาจริง

วัดศรีภูมิ

วัดศรีภูมิบ้านนาหอ สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๕ สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นเป็นราชธานี ปัจจุบันวัดศรีภูมิมีกุฏิสร้างเป็นทรงไทยโบราณ หลังคามุงด้วยเกร็ดไม้ ตั้งเสาด้วยก้อนหิน ต่อมามีการเปลี่ยนแปลงเนื่องจากเกร็ดไม้ที่มุงหลังคาเกิดการผุพังจึงใช้สังกะสีมุงแทนเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐

อุโบสถฝาผนังก่อด้วยอิฐฉาบปูน หลังคามุงด้วยสังกะสี (เมื่อก่อนมุงด้วยเกร็ดไม้) ส่วนโบสถ์ฝาผนังก่อด้วยอิฐฉาบปูน หลังคามุงด้วยสังกะสี (เมื่อก่อนมุงด้วยเกร็ดไม้) นอกจากนี้ยังมีเจดีย์อีก ๑ องค์ ก่อด้วยอิฐฉาบปูน องค์เจดีย์จะมีข้าวลวดลายความติดอยู่รอบ ๆ สูงประมาณ ๑๓ เมตร ระหว่างโบสถ์กับ

เจดีย์จะมีที่บรรจุกระดูกของพระที่ปกครองวัด (ชาวบ้านเรียกว่าเจ้าอาทิ) หากวันไหนมีงานที่วัด จะต้องแต่งขันห้าขันแปด (ดอกไม้ธูปเทียน) ไปบอกกล่าวว่าจะมีการจัดงาน เพื่อไม่ให้มีเหตุร้ายเกิดขึ้น ซึ่งถือเป็นความเชื่อของชาวบ้านเพราะมีการปฏิบัติสืบต่อกันมา ปัจจุบันก็ยังปฏิบัติกันอยู่

ปี พ.ศ. ๒๕๒๖ มีการสร้างศาลาการเปรียญขึ้นอีก ๑ หลัง พ.ศ. ๒๕๒๗ มีการสร้างเมรุและกุฏิ ๓ หลัง ปี พ.ศ. ๒๕๔๕ ซ่อมแซมกุฏิ ๑ หลัง และสร้างซุ้มประตูเข้าบริเวณวัด พ.ศ. ๒๕๔๖-๒๕๔๗ กำลังก่อสร้างอาคารพิพิธภัณฑ์วัฒนธรรมท้องถิ่นและหอพิพิธภัณฑ์พระแก้วอาวาส

การปกครองของวัด ตามคำบอกเล่าของคนรุ่นก่อนสืบทอดกันมาว่า มีเจ้าวัดปกครอง คือ พระครูหลักคำ (หลักฐานคือที่บรรจุกระดูกของพระครูหลักคำอยู่ระหว่างโบสถ์กับเจดีย์) ต่อมาก็พระที่ปกครองวัด (ไม่สามารถระบุเวลาได้) ดังนี้

๑. หลวงพ่อคำ
๒. หลวงพ่อขัน
๓. หลวงพ่อจวง
๔. หลวงพ่อสำรอง (เจ้าอาวาส)
๕. หลวงพ่อมะมี (เจ้าอาวาส)
๖. พระอาจารย์ สุวัตรย์ เขมเทโว (ปัจจุบัน)

อย่างไรก็ตามแม้วัดทั้ง ๓ นี้ (รวมทั้งวัดบ้านนามแพ่ง อยู่นอกเขตพื้นที่วิจัย แต่ก็ถือเป็นวัดหนึ่งที่สัมพันธ์กับพระธาตุศรีสองรักด้วยเช่นกัน) จะอยู่กันคนละหมู่บ้าน หากทว่าก็มีความเชื่อที่สัมพันธ์กับองค์พระธาตุศรีสองรักในแง่ของการจัดงานประเพณีโดยตรง กล่าวคือวัดโพธิ์ชัยบ้านด่านซ้าย วัดโพธิ์ศรีบ้านนาเวียง และวัดศรีภูมิบ้านนาหอ วัดเหล่านี้มีจารีตปฏิบัติอย่างหนึ่งคือต้องมีพระจำพรรษาหรือจำวัดอย่าได้ขาด นอกจากนี้วัดทั้งสามยังต้องจัดงานบุญหลวงเป็นประจำทุกปี จะจัดงานให้ใหญ่หรือเล็กประการใดก็ต้องจัด เพราะถือเป็นวัดเก่าแก่ที่มีอายุใกล้เคียงกัน อีกทั้งยังเป็นวัดที่ชาวบ้านให้ความเคารพสักการะบูชามาก

วัดป่าเนรมิตวิปัสสนา

นอกจากนี้ในชุมชนลุ่มน้ำหมันยังมีวัดที่สำคัญอีกวัดหนึ่งคือ วัดเนรมิตวิปัสสนา ประวัติของวัดบันทึกไว้ว่า เียนวันหนึ่งของเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๑ เป็นเวลาออกพรรษาแล้ว ขณะที่ท่านหลวงพ่อบุญพาหนะ สิริวิสุทธิ (พระครูภาวนาวิสุทธิญาณ) พำนักจำพรรษาอยู่ที่วัดจำปา บ้านหนองเหล็ก ตำบลหนองบัวทอง อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ ท่านได้ปรารภในที่ประชุมสงฆ์ว่า ท่านจะออกธุดงค์เดินทางไปเรื่อยๆ จะไม่พำนักเป็นหลักแหล่งถาวร เหตุผลที่ท่านออกเดินทาง หลวงพ่อบุญพาหนะมิได้แจ้งให้ทราบ ที่ประชุมมีความเห็นพ้องต้องกันว่า หลวงพ่อบุญพาหนะมีอายุมากแล้วเกรงว่าจะได้รับความลำบาก อยากจะให้ท่านมีที่พำนักถาวรเพื่อจะได้เป็นที่พึ่งอาศัย เป็นเนืองน่านุญแก่บรรดาญาติโยมทั้งหลายได้มีที่พึ่งยึดเหนี่ยว หลวงพ่อบุญพาหนะก็เห็นชอบด้วย

ในวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๒๒ หลวงพ่อได้เป็นประธานออกเดินธุดงค์ พร้อมด้วยคณะสงฆ์ อุบาสก อุบาสิกา เป็นผู้ร่วมเดินทาง จากวัดจำปามุ่งสู่วัดบ้านโพนสูง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ทำนบกักกลดอยู่ที่นี่เป็นเวลา ๑ เดือน ในวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ได้ออกเดินทางจากวัดโพนสูง มุ่งสู่อำเภอชนแดน จังหวัดเพชรบูรณ์ ทำนบกอยู่วัดวังทรายทอง ตำบลวังโป่ง อำเภอชนแดน ประมาณ ๗ วัน หลังจากนั้นได้ออกเดินทางมายังอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ได้ทำนบกอยู่พระธาตุศรีสองรักเป็นเวลา ๓ เดือน ระหว่างนั้นหลวงพ่อดำเนินจิตใจหาสถานที่ให้เป็นหลักแหล่ง มีหลายแปลงให้ท่านเลือก ท่านได้เลือกเอาบริเวณ "ภูเป้อย" เป็นสถานที่ตั้งวัด (ที่ปัจจุบัน) ประมาณต้นเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๒ หลวงพ่อพร้อมคณะได้ขึ้นมาปักกลดอยู่ ณ ที่ตั้งวัดปัจจุบัน พร้อมกับเร่งดำเนินการปลูกสร้างที่พักอาศัยชั่วคราวขึ้นตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ก็เริ่มดำเนินการปรับพื้นที่ปลูกสร้างถาวรวัตถุตามกำลังศรัทธาญาติโยม ศิษยานุศิษย์ที่เลื่อมใสศรัทธาในเจ้าพระคุณหลวงพ่อก่อสร้างดำเนินงานต่อไปอีกจนกระทั่งเห็นเต็มรูปแบบโครงการที่ได้ตั้งเอาไว้

วัดป่าเนรมิตวิปัสสนา

สถานที่ตั้งวัดนั้นเดิมเป็นเขตป่าสงวน มีนายฮอดเป็นผู้ถือครองทำไร่เผาด่านจนเป็นที่โล่งเตียนเหมือนภูเขาหัวโล้น เมื่อตั้งขึ้นจึงทำการปลูกป่าอนุรักษ์ให้คงสภาพเดิมมากที่สุด ปัจจุบันจึงเห็นป่ามีสภาพหนาแน่นรกทึบ ร่มรื่น

เนื้อที่ของวัดมีทั้งหมด ๒๐ ไร่ ทิศเหนือติดถนนด้านซ้าย-นครไทย ทิศตะวันออกติดป่าไม้ริมเหว ทิศตะวันตกติดป่าไม้ริมฝั่งแม่น้ำห่มัน ทิศใต้ติดกับป่าไม้ริมเหว และทางวัดขอสงวนป่าไม้ติดกับทางด้านทิศใต้ออกไปอีก ๒.๕๐๐ ไร่

หลวงพ่อก่านได้มอบหมายให้คุณแม่เพ็ญศิลป์ โรจนแพทย์ เป็นผู้ขออนุญาตให้ใช้พื้นที่เขตป่าสงวนแห่งนี้เป็นสถานที่ตั้งวัด โดยมีหลวงพ่อก่านเป็นผู้ดำเนินการปรับพื้นที่ทำการก่อสร้างและเป็นเจ้าอาวาสองค์แรกของวัดเนรมิตวิปัสสนา นับเป็นวัดใหม่ในอำเภอด่านซ้าย ที่นักท่องเที่ยวจากต่างถิ่นเข้าไปเที่ยวชมจำนวนมาก และทั้งในความใหญ่โตของวัด

ความเชื่อเรื่องผี

ความเชื่อเรื่องการถือผีและสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติเป็นความเชื่อดั้งเดิม ที่คนท้องถิ่นเชื่อกันว่า ตามป่า ตามภูเขา ถ้ำ แม่น้ำ ห้วยหนอง คลองบึง และตามบริเวณหมู่บ้านจะมีผี ดวงวิญญาณของสิ่งศักดิ์สิทธิ์อาศัยอยู่ ผู้ใดละเมิดหรือไม่เคารพบูชาจะได้รับอันตราย เจ็บไข้ได้ป่วย หรือประสบเคราะห์กรรมต่างๆ นานา หรือหากครอบครัวใดเกิดเจ็บไข้ได้ป่วยก็อาจไปหาหมอยามหรือหมอตระกูลง ถ้าหมอยามทั่วทั้งทักว่ามีเหตุมาจากผิตนใดตนหนึ่งจะทำให้เจ็บป่วยไข้ ญาติผู้ป่วยจะบอกกล่าวขอขมาลาโทษ แล้วนำเครื่องเซ่นพวกข้าวปลาอาหารทั้งหวานและคาว ไปเซ่นไหว้ผีที่หมอยามอ้างถึง ความเชื่อเรื่องผีของชาวด่านซ้ายแบ่งสาระสำคัญลงเขปดังนี้

ความเชื่อเรื่องผีปอบ

คนลุ่มน้ำห่มันเชื่อว่าผีปอบคือผีชนิดหนึ่ง สิ่งอยู่ในร่างกายของคน ผู้ที่ผีปอบอาศัยร่างอยู่เรียกว่า "เป็นปอบ" หรือ "เป็นผีปอบ"

ผีชนิดนี้จะออกจากร่างผู้เป็นเจ้าของไปสิงสู่ร่าง (เข้ากิน) บุคคลอื่น เพื่อกินเลือดและก้วยะภายในเป็นอาหาร (ปอบเข้ากิน) บุคคลที่ถูกปอบเข้ากินส่วนมากจะเป็นคนอ่อนแอหรือเจ็บป่วยบ่อยๆ แอฉๆ แต่มีบ้างเหมือนกันที่คนแข็งแรงจะถูกปอบกิน

นอกจากนี้ชาวบ้านยังมองว่า ผีปอบเกิดจากบุคคลที่เรียนวิชาเวทมนตร์หรือคาถาอาคมจนมีคาถาแก่กล้า หากทว่าบุคคลเหล่านี้กลับไม่ปฏิบัติตามข้อห้าม (ข้อชะล่า-ศึกษาอายุจะเหี้ยดจากส่วนท้ายของบพนี้) ที่อาจารย์กำหนดไว้ อีกทั้งยังนำวิชาไปใช้ในทางที่ผิด เอาเปรียบหรือสร้างความเดือดร้อนแก่สังคม บุคคลประเภทนี้จะถูกกล่าวหาว่าเป็นปอบหรือเป็น "ผีปอบวิชา" หากไม่ยอมชำระ (ชำระ) ก็จะเป็นผีปอบจนเจ้าตัวตาย แต่ถึงอย่างไรผีปอบไม่ตายตามเจ้าของด้วย ผีปอบจะตระเวนหาบุคคลอื่นเพื่ออาศัยร่างต่อไป บุคคลที่ผีปอบอาศัยมักจะเป็นญาติสนิทของผู้ที่เคยเป็นผีปอบเรียกว่า "ปอบเชื้อสาย"

จำนวนผีปอบในแต่ละคนเมื่อเป็นปอบแล้ว จะมีจำนวนผีปอบมากมายต่างกัน ผู้เป็นผีปอบยังไม่แก่กล้าก็มีปอบอาศัยจำนวนน้อย เช่น ๑-๒ ตัว หากผีปอบแก่กล้าก็จะมีถึง ๙ ตัว คนที่ผีปอบเข้ากิน

พร้อมกันทั้ง ๙ ตัว อาการผู้ป่วยที่ถูกกินจะหนัก ถือว่าปอบแก่กล้าแข็งแรงมาก (ปอบวิชา) ฝีปอบที่เข้าร่างกายผู้ป่วยจะออกยาก เพราะมีเล่ห์เหลี่ยมมากมาย ถ้าหมอไล่ฝีปอบมีอาคมไม่กล้าแข็งจริงๆ จะถูกฝีปอบในร่างกายคนไข้ชู้ตะเพิดได้

ส่วนรูปร่างฝีปอบมี ๒ ลักษณะ คือ เห็นด้วยตาเปล่า จะเห็นเวลากลางคืน ตามหนทางเก่าๆ หรือบริเวณทางสามแพร่ง ได้ร่มไม้ใหญ่จะมองเห็นเป็นร่างหมูใหญ่ หมาดำใหญ่ และลิงใหญ่ หรืออาจเห็นในนิมิตเป็นเพียงภาพแห่งความฝัน จะฝันเห็นหมู หมา ลิง ดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนี้ยังสังเกตได้จากอาการ คือผู้เป็นฝีปอบจะมีอาการแฉ่งต่างๆ หลายประการ เช่น เรื่องอาหาร ถ้าชาวว่าปอบว่างเว้นไปเข้าสิงร่างคน (กินคน) ผู้เป็นเจ้าของปอบจะหิวอาหารดิบๆ เช่น ลาบ ก้อย หากวันไหนออกไปกินคน แล้วถูกหมอเสกเป่าทุบตีด้วยคาถา วันนั้นเจ้าของปอบจะเหน็ดเหนื่อยและปวดร้าวทั้งร่างกาย

ดังนั้นจึงทำให้ชีวิตประจำวันของผู้ที่เป็นฝีปอบหรือผู้ถูกกล่าวหาว่าเป็นฝีปอบ มีสองแบบที่สำคัญ คือ แบบแรกดำรงชีวิต ด้วยการประกอบอาชีพเหมือนคนธรรมดาทั่วไป แต่ชอบทำตัวลึกลับหรือไม่ชอบคบหาสมาคม แบบที่สอง คือ มีอาชีพเฉพาะ เช่น หมอยาและหมอลำผีฟ้า เป็นต้น

ส่วนมากบุคคลที่ถูกฝีปอบเข้ากินจะเป็นอ่อนแอหรือเจ็บป่วย คนที่ถูกกินส่วนมากจะเป็นหญิง มักจะมีอาการผิดปกติจากคนธรรมดา เช่น เพ้อ คลั่ง นัยน์ตาแข็งกร้าว มีเรี่ยวแรงผิดปกติ อาจร้องไห้หรือหัวเราะเป็นระยะๆ ชักกระตุกตะโกนทำทนายไม่เกรงกลัวใคร

อาการของผู้ป่วยที่ฝีปอบเข้ากิน ถ้าผู้ป่วยหรือคนปกติมีอาการผิดปกติทันทีทันใด เช่น เพ้อ คลุ้มคลั่ง คุ่มดีคุ่มร้าย ตาเป็นประกาย กระวนกระวาย ร้องเสียงดังตะโกนใส่คนรอบข้าง ส่วนมากจะร้องว่าไม่เกรงกลัวใคร

อาหารของฝีปอบ เชื่อว่าฝีปอบจะกินเลือดเนื้อสด ๆ ของคนและสัตว์ โดยเฉพาะกินเลือด เนื้อดิบ ไข่ พุง จนผู้ถูกกินถึงแก่ความตาย หากไปหากินคนอื่นไม่ได้เพราะถูกหมอวิยาคุมป้องกันไว้ ฝีปอบก็จะกินคนผู้เป็นเจ้าของปอบเอง

การรักษาคนไข้ที่ฝีปอบเข้ากิน เมื่อชาวบ้านเห็นญาติพี่น้องที่มีอาการผิดปกติดังกล่าวแล้วในข้างต้น มักจะวินิจฉัยว่าถูกฝีปอบเข้ากิน ญาติจะเชิญหมอธรรมซึ่งเป็นผู้ที่มีอาคมมาไล่ปอบโดยเสกน้ำมนต์ให้ดื่มบ้างและรดบ้าง หรือไม่ก็ใช้กำนัลกล้วยดีและท้มตามตัว เมื่อปอบกลัวจะออกจากร่างคนไข้ไป แต่ส่วนมากญาติผู้ป่วยอยากจะทราบว่าเป็นฝีปอบของใคร ก็จะขอร้องให้หมอธรรมไล่ปอบโดยใช้สายสิญจน์ผูกคอ ผูกข้อมือ และผูกขาไว้ ทำให้ปอบกลัวแล้วถามชื่อนามสกุล ถามคาถาที่เรียนให้ท่องคาถาให้ฟัง บางครั้งมีการสาบานว่าจะไม่เข้ามากินผู้ป่วยคนเดิมอีก โดยใช้ น้ำปัสสาวะเป็นน้ำสาบานให้ดื่มก็มี เสร็จแล้วจึงให้หมอล่อยฝีปอบออกจากร่างผู้ป่วยไป เมื่อปอบออกจากร่างไปแล้ว ผู้ที่ถูกปอบเข้ากินก็ได้สติเป็นปกติ และมักจะถามญาติที่มาเฝ้าดูว่าใครเป็นอะไรหรือ พี่น้องที่มาชุมนุมกันมากมาย เป็นต้น